

ПОЛТАВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.Г. КОРОЛЕНКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ДЕДЕНЄВ ОЛЕКСАНДР ЮРІЙОВИЧ

Прим. № _____

УДК 373.5.016:62/64]:37.035.172.12|(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**МЕТОДИКА РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
УЧНІВ 5-9 КЛАСІВ НА УРОКАХ ТРУДОВОГО НАВЧАННЯ**

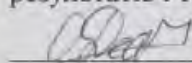
014 Середня освіта (за предметними спеціальностями)

«Середня освіта (Трудове навчання та технології)»

01 «Освіта/Педагогіка»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

О. Ю. Деденєв

Науковий керівник

Цина Андрій Юрійович

доктор педагогічних наук, професор

Полтава – 2024

АНОТАЦІЯ

Деденєв О. Ю. Методика розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 014 Середня освіта (за предметними спеціальностями). – Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка, Полтава, 2024.

Робота виконана у Полтавському національному педагогічному університеті імені В. Г. Короленка. Захист відбудеться у Полтавському національному педагогічному університеті імені В.Г. Короленка.

Дисертаційна робота присвячена проблемі розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання.

У роботі вперше на засадах положень та ідей сучасних концепцій розвитку особистості визначено педагогічні умови розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання як теоретичної основи формування ключових компетентностей учнів, на підставі особистісно орієнтованого, діяльнісного та компетентнісного методологічних підходів; спроектовано теоретичну модель методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання в єдності концептуально-цільового, змістово-процесуального та результативно-діагностичного блоків; дослідно експериментальним шляхом доведено ефективність та доцільність застосування цієї моделі в процесі трудового навчання учнів; розроблені структурні складові методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання (цілі, завдання, функціональне призначення, зміст, методи, форми організації та засоби її впровадження); уточнено сутність понятійного конструкту «методика розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання»; педагогічні особливості стимулювання громадянської активності учнів у трудовому навчанні засобами проектно-технологічної

діяльності; критерії, показники та рівні розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання; конкретизовано базові поняття дослідження «методика», «розвиток», «громадянськість», «відповідальність»; методи та форми організації стимулювання громадянської активності учнів у трудовому навчанні; подальшого розвитку набули теоретичні уявлення сутності змісту та етапи розвитку громадянської відповідальності учнів у трудовому навчанні; удосконалено методи, форми організації та засоби розвитку громадянської відповідальності учнів у трудовому навчанні.

Практичне значення отриманих результатів дослідження визначається у впровадженні в процес трудового навчання учнів закладів загальної середньої освіти: методики розвитку громадянської відповідальності учнів; укладанні навчального та методичного забезпечення для вчителів трудового навчання з питань реалізації змістової лінії «Громадянська відповідальність» навчальної програми для учнів 5–9 класів засобами сучасних педагогічних технологій; діагностичних методик та методичних рекомендацій «Методика розвитку громадянської відповідальності учнів 5-9 класів на уроках трудового навчання». Складові розробленої моделі методики розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання можуть використовуватися для розробки навчально-методичного забезпечення уроків трудового навчання, фахової підготовки майбутніх і працюючих вчителів трудового навчання та технологій під час укладання освітніх програм, вивчення курсів «Теорія і методика технологічної освіти», «Методика навчання технологій у старшій (профільній) школі» та в системі неперервної педагогічної освіти, перепідготовки та підвищення кваліфікації педагогічних кадрів задля забезпечення їхньої готовності до громадянського виховання учнівської молоді.

У вступі визначено актуальність теми дослідження, обґрунтовано його мету, завдання, об'єкт, предмет, методи дослідження, висвітлено наукову новизну та практичне значення, розкрито інформацію щодо апробації та

особистого внеску здобувача в отримання результатів дослідження, схарактеризовано структуру та обсяг дисертації.

У першому розділі – «Психолого-педагогічні основи розвитку громадянської відповідальності учнів 5-9 класів на уроках трудового навчання» – обґрунтовано зміст та структуру понятійного конструкту «методика розвитку громадянської відповідальності учнів», проаналізовано психолого-педагогічні особливості розвитку громадянської відповідальності учнів.

Вивчення наукових поглядів на громадянську відповідальність та аналіз нормативно-правових документів галузі освіти дали змогу визначити цей феномен як тривалий період онтогенезу, обумовлений особливостями прояву та інтегративними вимогами до компонентів сфери життя і діяльності особистості.

Змістовий аналіз понятійного конструкту «методика розвитку громадянської відповідальності учнів» дав змогу запропонувати його авторське розуміння як систематичне проведення занять із виховання в учнів свідомого ставлення до вимог суспільства, відповідальності за власні вчинки та життя з метою формування звички до їхнього вияву та прагнення до самовдосконалення у сприятливі вікові періоди становлення особистості.

Встановлено, що існуючі у вітчизняній ЗСО шляхи формування громадянської відповідальності дотепер не знайшли належного методичного супроводу в предметному шкільному навчанні. В діючих сучасних шкільних програмах, навчальних посібниках, критеріях оцінювання навчальних досягнень учнів із трудового навчання цей напрям відображено лише в загально-декларативному вигляді.

Серед сучасних психологічних особливостей формування громадянської відповідальності учнів визначено ряд провідних механізмів: персоналізація, персоніфікація, ідентифікація, цілепокладання, менталізація та рефлексія.

Розроблена тестова технологія діагностування динамічних характеристик розвитку громадянської відповідальності учнів, яка складається із завдань-описів реальних ситуацій життя учнів, розв'язання яких стосується життєвих проблем школярів, учнівського колективу, місцевої громади або громадян спільноти світу.

Обґрунтовано критерії розвитку громадянської відповідальності учнів під час трудового навчання за чотирирівневою шкалою (початковий, середній, достатній, високий рівні), обумовлені показниками оцінювання суттєвих ознак структурних складових громадянської відповідальності.

У другому розділі – «Діагностика рівнів розвитку громадянської відповідальності учнів підліткового віку» – описані засоби діагностики сформованості громадянської відповідальності учнів у процесі трудового навчання, представлено особливості організації та результати констатувального педагогічного експерименту.

Об'єктом вимірювань визначено рівень розвитку показників громадянської відповідальності як інтегральний критерій результативності дослідно-експериментальної перевірки ефективності педагогічних умов, моделі методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів та заходів стимулювання громадянської активності учнів у трудовому навчанні засобами проектно-технологічної діяльності.

Результати констатувального експерименту стали підтвердженням існування проблеми зниження суспільної моралі, культури поведінки, духовності у частини молоді України, що спричинено відсутністю цілісної системи її духовного розвитку та громадянської соціалізації, нерозробленістю в традиційній методиці трудового навчання цілісної системи педагогічних умов, етапів, методів розвитку громадянської відповідальності та стимулювання громадянської активності учнів. Результати констатувального експерименту стали підставою для оновлення концептуальних підходів та поетапного впровадження в процес трудового навчання спроектованої

авторської моделі методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів.

У третьому розділі дисертації – «Методичні засади розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання» – представлено спроектовану модель методики та описано педагогічні умови розвитку громадянської відповідальності учнів у трудовому навчанні, розкриті особливості стимулювання громадянської активності учнів у трудовому навчанні засобами проєктно-технологічної діяльності, визначені динамічні зміни у сформованості складових громадянської відповідальності учнів у процесі формувального експерименту, які сталися внаслідок використання авторської моделі методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів під час уроків трудового навчання.

Модель методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів науково спроектовано в єдності концептуально-цільового, змістово-процесуального та результативно-діагностичного блоків. Обґрунтовано мету, завдання, структурні концепції, загальні принципи виховання та спеціальні принципи розвитку громадянської відповідальності. Розкриті етапи розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання (початковий (когнітивно-орієнтований) етап; основний (діяльнісно орієнтований) етап; завершальний (особистісно орієнтований) етап.

Визначені та описані дієві методи реалізації наскрізної змістової лінії «Громадянська відповідальність» у змісті трудового навчання (5 клас: «Права, обов'язки та правила у навчальній майстерні», «Інсценування»; 6 клас: «Школа – це життя: живемо екологічно», «Я за екологію»; 7 клас: «Права людини та навколишнє середовище», «Що станеться, коли...»; 8 клас: «Увага, ми все бачимо», «Який чудовий цей світ»; 9 клас: «Яка професія мені підходить», «Сходишки участі»).

На підставі аналізу науково-педагогічних досліджень та власного досвіду встановлено, що в процесі трудового навчання вчитель має враховувати такі педагогічні умови розвитку громадянської відповідальності

учнів 5–9 класів як обставини здійснення продуктивно-цілісного навчально-виховного процесу, спрямованого на формування її складових та їх удосконалення: використання перевірених психолого-педагогічною практикою структурних концепцій розвитку особистості для обґрунтування педагогічних технологій формування в учнів громадянської відповідальності; розробка методики наскрізного розвитку в учнів громадянської відповідальності в предметному трудовому навчанні із застосуванням проєктних завдань із громадянською спрямованістю та дидактично-обґрунтованого методичного супроводу громадянської освіти; організаційні умови, якими передбачено самоорганізацію (організацію) діяльності із прояву громадянської активності та відповідальності, впровадження демократичних основ в життя ЗЗСО, координацію роботи батьків, учнів та педагогів у навчально-виховному процесі, створення триетапної системи забезпечення розвитку громадянської відповідальності учнів (когнітивно-, діяльнісно- та особистіно-орієнтований етапи), розширення видів діяльності з розвитку громадянської відповідальності учнів.

Виокремлені та впроваджені засоби проєктно-технологічної діяльності для стимулювання громадянської активності учнів у трудовому навчанні, які передбачають визначення мети, змісту, процесу розвитку громадянської активності учнів на уроках трудового навчання, рівнів її стимулювання: державний, місцево-регіональний та громадянського виховання засобами педагогіки.

Завданням формувального експерименту стала поетапна апробація в експериментальних групах учнів педагогічних умов, моделі методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів та заходів стимулювання громадянської активності учнів у трудовому навчанні засобами проєктно-технологічної діяльності.

Дослідно-експериментальним шляхом було доведено, що впровадження науково спроектованої моделі методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання сприяло

отриманню суттєво значущих результатів щодо сформованості всіх показників розвитку цієї особистісної якості. У експериментальних класах було відзначено зменшення на 12,6% кількості учнів із початковим рівнем розвитку показників громадянської відповідальності, водночас на високому та достатньому рівнях сукупне зростання склало 20,5%. За результатами підсумкового узагальнення, кількість учнів експериментальних класів, у порівнянні з контрольними, на достатньому рівні сформованості зросла на 10,9%, а на високому рівні – на 9,6%. Аналіз зростання середньостатистичних показників оцінювання розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів вказує, що якщо в контрольних групах їхній приріст коливається в межах від 0,1 до 1,3%, то в експериментальних групах їхнє зростання склало від 11,5 до 12,2%. Це є переконливим свідченням позитивної динаміки зростання кількісно-якісних показників громадянської відповідальності учнів експериментальних класів за кожним із показників.

Достовірність результатів педагогічного експерименту було забезпечено комплексом методів математичної статистики: лінійного та рангового кореляційного аналізу за критерієм Пірсона.

Отже, проведена дослідно-експериментальна робота показала, що обґрунтовані педагогічні умови, спроектована модель методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів та розроблені заходи стимулювання громадянської активності учнів у трудовому навчанні засобами проєктно-технологічної діяльності сприяли дієвому зростанню рівнів розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів.

Ключові слова: трудове навчання, методика, громадянська відповідальність, розвиток.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗДОБУВАЧА

Публікації в наукових фахових виданнях України та монографіях

1. Деденєв О. Ю., Цина А. Ю. Методи формування громадянської відповідальності учнів основної школи на уроках трудового навчання. *Вісник національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка*. Вип. 12 (168). Серія: Педагогічні науки. Чернігів: Редакційно-видавничий відділ НУЧК імені Т. Г. Шевченка, 2021. С. 101–105.

2. Деденєв О., Цина А. Дослідно-експериментальна перевірка сформованості громадянської відповідальності учнів у трудовому навчанні. *Педагогічні науки: науковий журнал*. / Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Полтава, 2022. Вип. 79. С. 16–21. DOI <https://doi.org/10.33989/2524-2474.2022.79.264514>

3. Деденєв О. Ю. Розвиток громадянської відповідальності учнів 5–9 класів засобами трудового навчання. *Розвиток гуманістичних ідей у неперервній освіті: від Григорія Сковороди до сучасного педагога-новатора* : електрон. наук. колект. монографія / за заг. та наук. ред. д-ра пед. наук Н. І. Білик; редколегія: В. В. Зелюк, М. О. Кириченко, В. В. Пилипенко, З. В. Рябова та ін. Полтава; Київ: ПАНО ім. М. В. Остроградського, 2023. С. 409–425.

Статті в зарубіжних періодичних наукових виданнях

4. Tsyna A., **Dedenev O.** Conceptual principles and content of the conceptual construction "formation of civil responsibility of students in labor education". *Project approach in the didactic process of universities - international dimension*: in 4 parts. Part 2. Lodz: PIKTOR Szlaski i Sobczak Spółka Jawna, 2020. P. 209–216.

Статті в інших наукових виданнях, матеріали конференцій

5. Деденєв О. Ю. Визначення ефективності традиційного трудового навчання щодо формування громадянської відповідальності учнів 5–9 класів. *Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних*

викликів: теорія і практика: матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції (Харків, 16–18 березня 2023 р.) / Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. С. 724–726.

6. **Деденєв О. Ю.**, Цина А. Ю. Поняття «розвиток особистості» в дослідженні методики розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання. *Модернізація змісту освіти у підготовці майбутніх професійно-педагогічних фахівців: матеріали Всеукраїнської науково-практичної Інтернетконференції (м. Кривий Ріг, Криворізький державний педагогічний університет, 21 квітня 2023 р.). Кривий Ріг: КДПУ, 2023. С. 258–261.*

7. **Деденєв О. Ю.**, Цина А. Ю. Сутність, зміст та структура понятійного конструкту формування громадянської відповідальності учнів у трудовому навчанні. *Сучасні технології підготовки майбутніх учителів трудового навчання та технологій, педагогів професійної освіти і фахівців образотворчого та декоративного мистецтва: теорія, досвід, проблеми: збірник наукових праць / О. В. Марущак (голова) та [ін.]. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2020. Вип. 2. С. 74–76.*

8. Деденєв О. Ю. Зміст, структура та особливості громадянської відповідальності учнів основної школи на уроках трудового навчання. *Теоретико-методичні аспекти технологічної освіти учнівської та студентської молоді засобами естетичної культури та дизайну : збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції кафедри теорії і методики технологічної освіти Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (24-25 вересня 2020 року) / За заг. ред. проф. А. Ю. Цини; Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка, каф. теорії і методики технологічної освіти. Полтава : ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2020. С. 104–107.*

9. Деденєв О. Ю. Навчання шестикласників на уроках трудового навчання розумінню громадянських норм і цінностей за концептуальними засадами поведінкової теорії особистості. *Трудове навчання та технології:*

сучасні реалії та перспективи розвитку: матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції пам'яті академіка Д. О. Тхоржевського, «(28 травня 2021 р.)», / за заг. ред. Д. Е. Кільдерова. Київ, 2021. С. 52–55.

10. Деденєв О. Ю. Критерії, показники та рівні сформованості громадянської відповідальності учнів основної школи. *Дидаскал*: часопис: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Університетська освіта в Україні у контексті інтеграції до європейського освітнього простору», 17–18 листопада 2020 р. / Кафедра загальної педагогіки та андрагогіки ПНПУ імені В. Г. Короленка. Полтава, 2021. № 21. С. 68–71.

11. Деденєв О. Ю., Цина А. Ю. Діагностика сформованості громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання. *Проблеми та інновації в природничо-математичній, технологічній і професійній освіті*: збірник матеріалів XV-ї Міжнародної науково-практичної онлайн-інтернет конференції присвяченій 95-й річниці з Дня народження академіка Національної академії педагогічних наук С. У. Гончаренка, м. Кропивницький, 20–24 червня 2023 року / Відп. ред. М. І. Садовий. Кропивницький: РВВ ЦДУ ім. В. Винниченка, 2023. С. 80–82.

12. Деденєв О. Ю. Методика формування громадянської відповідальності учнів 5-х класів у соціально-значущих видах трудового навчання. Зміст освіти та освітні практики нової української школи: матеріали всеукраїнського освітнього форсайту «Зміст освіти та освітні практики Нової української школи» (Полтава, 28 квітня 2021 р.). / [Упоряд.: В. В. Зелюк, В. Р. Ільченко, О. О. Буйдіна]. Полтава: ПОППО, 2021. С. 22–24.

13. Деденєв О. Ю., Цина А. Ю. Методика формування громадянської відповідальності учнів 9-х класів у трудовому навчанні на засадах гуманістичного напрямку в теорії особистості. *Мережа шкіл новаторства України: розвиток професійної компетентності керівних, науково-педагогічних і педагогічних працівників у контексті реалізації післядипломної освіти* : електрон. зб. тез I Всеукр. наук.-практ. онлайнконф. з міжнар. участю

(Полтава – Київ, 19 листопада 2021 р.) / упоряд.: Н. І. Білик, В. В. Зелюк; за наук. ред. М. О. Кириченка. Полтава : ПОІППО, 2021. Вип. 1. С. 146–148.

14. Деденєв. О. Педагогічні технології розвитку громадянської відповідальності учнів основної школи. *Професійне становлення особистості: проблеми і перспективи*: тези. доп. XI міжнар. наук.-практ. конференції (Хмельницький, 25-26 листопада 2021 р.). Хмельницький: ХНУ, 2021. С. 85–86.

15. Деденєв О. Виховання громадянськості і морально-духовної ціннісної спрямованості особистості учнів 5-х класів на уроках трудового навчання. *Трудове навчання та технології: сучасні реалії та перспективи розвитку*. Матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції пам'яті академіка Д. О. Тхоржевського (27 травня 2022 р.) / За заг. ред. Д. Е. Кільдерова. Київ, 2022. С. 70–72.

16. Деденєв О., Цина А. Концептуальні засади формування громадянської відповідальності учнів основної школи. *Лише той Учитель, хто живе так, як навчає*: матеріали Всеукраїнської науково практичної онлайн-конференції з міжнародною участю, присвяченої Всесвітньому дню філософії (Полтава, 17 листоп. 2022 р.) / уклад.: Л. Литвинюк, М. Чиркова, Полтавська академія неперервної освіти ім. М. В. Остроградського. Полтава : ПАНО, 2023. С. 270–273. URL : <http://pano.pl.ua/nml/elektronni-vydannia-poippo>

17. Деденєв О. Ю., Цина А. Ю. Категорія «методика розвитку особистості» в дослідженні розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання. *Проектування змісту і технологій художньо-графічної підготовки та художньо-творчої діяльності здобувачів вищої освіти (студентів) і молодих учених*: збірник наукових праць / С. Д. Цвілик (голова) [та ін.]. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2023. Вип. 2. С. 123–125.

18. Деденєв О. Ю., Цина А.Ю. Особливості складання завдань для діагностування рівнів розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання. *Актуальні проблеми технологічної та професійної освіти*: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної

Інтернет-конференції / за ред. М. С. Курача, І. В.Цісарук. Кременець: ВЦ КОГПА ім. Тараса Шевченка, 2023. С. 148–154.

19. Деденєв О., Цина А. Формування відповідальності особистості на уроках трудового навчання у контексті виховання її громадянськості і морально-духовної ціннісної спрямованості, втіленої у виховній системі В. О. Сухомлинського. *Актуальні проблеми сучасної культури: дискурс ідентичності в умовах війни*: матеріали X Міжнародної наук.-практ. конф. (Хмельницький, 16-17 травня 2023 р.). Хмельницький: ХГПА., 2023. С. 33–36.

20. Деденєв О., Цина А. Особливості громадянської освіти сучасної молоді в країнах західної Європи та Україні. Професійне становлення особистості: проблеми і перспективи: матеріали XII міжнар. наук.-практ. конференції (м. Хмельницький, 19–20 жовт. 2023 р.) / ред. кол.: Н. Г. Ничкало, В. О. Радкевич, І. В. Андрощук [та ін.]. Хмельницький: ХНУ, 2023. С. 149–150.

21. Деденєв О., Цина А. Стимулювання громадянської активності учнів у трудовому навчанні засобами проектно-технологічної діяльності. *Сучасні тенденції підготовки майбутніх учителів трудового навчання та технологій, педагогів професійної освіти і фахівців образотворчого та декоративного мистецтва: теорія, досвід, проблеми*: збірник наукових праць / О. В. Марущак (голова) та [ін.]. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2023. Вип. 6. С. 101–103.

22. Деденєв О. Ю., Цина А. Ю. Родинне виховання та шкільна освіта у формуванні громадянської відповідальності учнівської молоді. *Мережа шкіл новаторства України: розвиток професійної компетентності керівних, науково-педагогічних і педагогічних працівників у контексті реалізації неперервної освіти*: електрон. збірник тез доповідей III Всеукр. наук. онлайнконфер. з міжнар. участю / за наук. ред. Н. І. Білик. Полтава; Київ: ПАНУ ім. М. В. Остроградського, 2023. С. 75–78.

23. Деденєв О. Ю. Розвиток громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання засобами дизайн-проектування. *Дизайн-*

освіта у професійній підготовці майбутніх фахівців: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. здобувачів вищої освіти, (Полтава, 2023 р.) Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2023. С. 46–52.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

24. Деденев О. Ю. Навчальна програма змістового модуля «Розвиток громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання» підготовки здобувачів освітнього ступеня «бакалавр» за спеціальністю 014.10 Середня освіта (Трудове навчання та технології). Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2024. 8 с.

25. Деденев О. Ю. Методика розвитку громадянської відповідальності учнів 5-9 класів на уроках трудового навчання: методичні рекомендації. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2022. 28 с.

ABSTRACT

Dedenev O. Yu. Methodology for the development of civic responsibility of students of grades 5–9 in labor training lessons. Qualifying scientific work on manuscript rights.

Dissertation for obtaining the scientific degree of Doctor of Philosophy in the specialty 014 Secondary Education (by subject specialties). – V. G. Korolenko Poltava National Pedagogical University, Poltava, 2024.

The work was performed at the V. G. Korolenko Poltava National Pedagogical University. The defense will be held at the V. G. Korolenko Poltava National Pedagogical University.

The dissertation is devoted to the problem of the development of civic responsibility of students of grades 5–9 in the lessons of labor education.

In the work, for the first time, based on the ideas of modern concepts of personality development, the pedagogical conditions for the development of civic responsibility of students in the lessons of labor training are determined as a theoretical basis for the formation of key competences of students, on the basis of personally oriented, activity-oriented and competent methodological approaches; designed a theoretical model of the methodology for the development of civic responsibility of students of grades 5–9 in the lessons of labor education in the unity of conceptual-purpose, content-procedural and result-diagnostic blocks; the effectiveness and expediency of using this model in the process of labor training of students has been proved by experience and experiment; the structural components of the methodology for the development of civic responsibility of students of grades 5–9 in labor training lessons (goals, tasks, functional purpose, content, methods, forms of organization and methods of its implementation) are developed; the essence of the conceptual construct "methodology for the development of civic responsibility of students in the lessons of labor training" has been clarified; pedagogical features of stimulating civic activity of students in labor training by means of project-technological activity; criteria, indicators and levels of development of civic responsibility of students of grades 5-9 in labor training lessons; the basic concepts

of research "methodology", "development", "citizenship", "responsibility" are specified; methods and forms of organization of stimulating civic activity of students in labor education; the theoretical concepts of the essence of the content and the stages of the development of civic responsibility of students in labor education gained further development; improved methods, forms of organization and means of developing students' civic responsibility in labor education.

The practical significance of the obtained research results is determined in the introduction into the process of labor training of students of general secondary education institutions: methods of developing students' civic responsibility; arrangement of educational and methodical support for labor training teachers on the implementation of the content line "Civil Responsibility" of the curriculum for students of grades 5-9 by means of modern pedagogical technologies; of diagnostic methods and methodical recommendations "Methodology for the development of civic responsibility of students of grades 5-9 in labor training lessons". The components of the developed model of the methodology for the development of students' civic responsibility in labor training lessons can be used for the development of educational and methodological support for labor training lessons, professional training of future and working teachers of labor training and technology during the preparation of educational programs, studying the courses "Theory and Methodology of Technological Education", "Technology Teaching Methodology in Senior (Professional) School" and in the system of continuous pedagogical education, retraining and upgrading the qualifications of pedagogical staff to ensure their readiness to the civic education of schoolchildren.

The introduction defines the relevance of the research topic, substantiates its purpose, task, object, subject, research methods, highlights the scientific novelty and practical significance, discloses information about the approbation and personal contribution of the applicant to obtaining research results, characterizes the structure and scope of the dissertation.

In the first chapter – «Psychological-pedagogical foundations of the development of civic responsibility of students of grades 5-9 in the lessons of labor

training» – the content and structure of the conceptual construct «methodology of the development of civic responsibility of students» is substantiated, the psychological-pedagogical features of the development of civic responsibility of students are analyzed.

The study of scientific views on civic responsibility and the analysis of normative and legal documents in the field of education made it possible to define this phenomenon as a long period of ontogenesis, due to the peculiarities of manifestation and integrative requirements for the components of the sphere of life and activity of the individual.

The content analysis of the conceptual construct "methodology for the development of students' civic responsibility" made it possible to propose its author's understanding as the systematic conduct of classes to educate students in a conscious attitude to the demands of society, responsibility for their own actions and life with the aim of forming a habit of their manifestation and striving for self-improvement in favorable age periods of personality formation.

It has been established that the existing ways of forming civic responsibility in the national educational system have not yet found appropriate methodical support in subject school education. In the current modern school programs, textbooks, criteria for evaluating the educational achievements of students in labor training, this direction is reflected only in a general and declarative form.

A number of leading mechanisms have been identified among the modern psychological features of the formation of students' civic responsibility: personalization, personification, identification, goal setting, mentalization, and reflection.

A test technology for diagnosing the dynamic characteristics of the development of students' civic responsibility has been developed, which consists of tasks describing real life situations of students, the solution of which concerns the life problems of schoolchildren, the student body, the local community or citizens of the world community.

The criteria for the development of civic responsibility of students during work training on a four-level scale (initial, medium, sufficient, high level) are substantiated, determined by the indicators of assessment of essential features of the structural components of civic responsibility.

In the second chapter – «Diagnostics of the levels of development of civic responsibility of adolescent students» – the means of diagnosing the formation of civic responsibility of students in the process of work training are described, the peculiarities of the organization and the results of the ascertaining pedagogical experiment are presented.

The object of measurement is the level of development of indicators of civic responsibility as an integral criterion of the effectiveness of research and experimental verification of the effectiveness of pedagogical conditions, models of the methodology of the development of civic responsibility of students of grades 5-9, and measures to stimulate the civic activity of students in work training by means of project-technological activities.

The results of the ascertaining experiment confirmed the existence of the problem of the decline of social morality, culture of behavior, and spirituality among the youth of Ukraine, which is caused by the lack of a complete system of its spiritual development and civic socialization, the lack of development in the traditional method of labor training of a complete system of pedagogical conditions, stages, methods of developing civic responsibility and stimulating civic activity of students. The results of the ascertaining experiment became the basis for updating the conceptual approaches and gradually introducing the designed author's model of the methodology for the development of civic responsibility of students of grades 5–9 into the process of labor education.

In the third chapter of the dissertation – «Methodical principles of the development of civic responsibility of students of grades 5–9 in labor education lessons» – the designed model of the methodology is presented and the pedagogical conditions for the development of civic responsibility of students in labor education are described, the peculiarities of stimulating the civic activity of students in labor

education by means of project- technological activity, determined dynamic changes in the formation of the components of students' civic responsibility in the process of a formative experiment, which occurred as a result of using the author's model of the methodology for the development of civic responsibility of students of grades 5–9 during labor training lessons.

The model of the methodology for the development of civic responsibility of students of grades 5–9 was scientifically designed in the unity of the conceptual-target, content-procedural, and result-diagnostic blocks. The purpose, tasks, structural concepts, general principles of education and special principles of the development of civic responsibility are substantiated. The stages of the development of civic responsibility of students in the lessons of labor training are revealed (initial (cognitively oriented) stage; main (activity-oriented) stage; final (personally oriented) stage).

Effective methods of implementation of the cross-cutting content line «Civic responsibility» in the content of labor education are defined and described (5th grade: «Rights, responsibilities and rules in the educational workshop», «Scenario»; 6th grade: «School is life: we live ecologically» , «I'm for ecology»; 7th grade: «Human rights and the environment», «What will happen when...»; 8th grade: «Attention, we see everything», «How wonderful this world is»; 9th grade: «What a profession suits me», «Steps of participation»).

Based on the analysis of scientific and pedagogical research and own experience, it was established that in the process of on-the-job training, the teacher should take into account such pedagogical conditions for the development of civic responsibility of students of grades 5–9 as the circumstances of the implementation of a productive and holistic educational process aimed at the formation of its components and their improvement : the use of structural concepts of personality development proven by psychological and pedagogical practice to substantiate pedagogical technologies for the formation of civic responsibility in students; development of a methodology for the end-to-end development of students' civic responsibility in subject-based labor education with the use of civic-oriented project

tasks and didactic and grounded methodological support of civic education; organizational conditions that provide for self-organization (organization) of activities for the manifestation of civic activity and responsibility, introduction of democratic foundations into the life of institutions of general secondary education, coordination of the work of parents, students and teachers in the educational process, creation of a three-stage system for ensuring the development of students' civic responsibility (cognitive-, activity- and personally-oriented stages), expansion of activities for the development of civic responsibility of students.

The means of project-technological activity to stimulate the civic activity of students in labor education have been identified and implemented, which provide for the definition of the purpose, content, process of development of civic activity of students in the lessons of labor education, levels of its stimulation: state, local-regional and civic education by means of pedagogy.

The task of the formative experiment was the step-by-step testing in experimental groups of students of pedagogical conditions, models of the methodology for the development of civic responsibility of students of grades 5–9, and measures to stimulate the civic activity of students in work training by means of project-technological activities.

It was proven through research and experimentation that the introduction of a scientifically designed model of the methodology for the development of civic responsibility of students of grades 5–9 in labor training lessons contributed to obtaining significantly significant results regarding the formation of all indicators of the development of this personal quality. In the experimental classes, there was a 12,6% decrease in the number of students with an initial level of development of indicators of civic responsibility, while at the high and sufficient levels, the cumulative increase was 20,5%. According to the results of the final generalization, the number of students of the experimental classes, compared to the control classes, at a sufficient level of formation increased by 10,9%, and at a high level – by 9,6%. The analysis of the growth of the average statistical indicators of the assessment of the development of civic responsibility of students of grades 5–9 indicates that if in

the control groups their growth ranges from 0,1 to 1,3%, then in the experimental groups their growth was from 11,5 to 12,2 %. This is a convincing evidence of the positive dynamics of the growth of quantitative and qualitative indicators of civic responsibility of students of experimental classes for each of the indicators.

The reliability of the results of the pedagogical experiment was ensured by a set of mathematical statistics methods: linear and rank correlation analysis according to the Pearson test.

So, the conducted research and experimental work showed that the justified pedagogical conditions, the designed model of the methodology for the development of civic responsibility of students of grades 5–9, and the developed measures to stimulate the civic activity of students in work training by means of project-technological activities contributed to the effective growth of the levels of development of civic responsibility of students of grades 5–9.

Keywords: labor training, methodology, civic responsibility, development.

LIST OF PUBLISHED WORKS OF THE ACQUIRER

Publications in Ukrainian scientific publications and monographs

1. **Dedenev O. Yu.**, Tsina A. Yu. Methods of formation of civic responsibility of elementary school students in labor training lessons. *Herald of T. G. Shevchenko Chernihiv Collegium National University*. Vol. 12 (168). Series: Pedagogical sciences. Chernihiv: Editorial and Publishing Department of the T. G. Shevchenko NUC, 2021. P. 101–105.

2. **Dedenev O.**, Tsina A. Research-experimental verification of the formation of civic responsibility of students in labor education. *Pedagogical sciences: scientific journal.* / V. G. Korolenko Poltava national ped. University. Poltava, 2022. Issue 79. P. 16–21. DOI <https://doi.org/10.33989/2524-2474.2022.79.264514>

3. Dedenev O. i Development of civic responsibility of students of grades 5–9 by means of labor training. The development of humanistic ideas in continuing education: from Grigoriy Skovoroda to the modern pedagogue-innovator: electron. of science collective. monograph / in general and science ed. Dr. Ped. Science N. I. Bilyk; editorial board: V. V. Zelyuk, M. O. Kyrychenko, V. V. Pylypenko, Z. V. Ryabova and others. Poltava; Kyiv: M. V. Ostrogradskyi PANO, 2023. P. 409–425.

Articles in foreign periodical scientific publications

4. Tsina A., **Dedenev O.** Conceptual principles and content of the conceptual construction "formation of civil responsibility of students in labor education". *Project approach in the didactic process of universities - international dimension: in 4 parts. Part 2.* Lodz : PIKTOR Szlaski i Sobczak Spółka Jawna, 2020. P. 209–216.

Articles in other scientific publications, materials of conferences

5. Dedenev O. Yu. Determining the effectiveness of traditional labor training in the formation of civic responsibility of students of grades 5–9. Psychological and pedagogical problems of higher and secondary education in the conditions of modern challenges: theory and practice: materials of the VII International Scientific

and Practical Conference (Kharkiv, March 16–18, 2023) / Kharkiv. national ped. H.S. Skovoroda University. P. 724–726.

6. **Dedenev O. Yu.**, Tsina A. Yu. The concept of "personality development" in the study of the methodology for the development of civic responsibility of students in labor training classes. Modernization of the content of education in the preparation of future professional and pedagogical specialists: materials of the All-Ukrainian Scientific and Practical Internet Conference (Kryvyi Rih, Kryvyi Rih State Pedagogical University, April 21, 2023). Kryvyi Rih: KDPU, 2023. P. 258–261.

7. **Dedenev O. Yu.**, Tsina A. Yu. The essence, content and structure of the conceptual construct of the formation of civic responsibility of students in labor education. *Modern technologies for training future teachers of labor training and technology, teachers of vocational education and specialists in fine and decorative arts: theory, experience, problems: a collection of scientific papers* / O. V. Marushchak (chairman) and [others]. Vinnytsia: "Mercury-Podillia" LLC, 2020. Issue 2. P. 74–76.

8. Dedenev O.Yu. Content, structure and features of civic responsibility of primary school students in labor training lessons. *Theoretical and methodological aspects of technological education of pupils and students by means of aesthetic culture and design: a collection of materials of the All-Ukrainian scientific and practical conference of the Department of Theory and Methodology of Technological Education of Poltava National Pedagogical University named after V.G. Korolenko (September 24-25, 2020)* / By general ed. Prof. A. Yu. Tsina; V. G. Korolenko Poltava national ped. University, department theories and methods of technological education. Poltava: V. G. Korolenko PNP, 2020. P. 104–107.

9. Dedenev O.Yu. Teaching sixth graders in labor education lessons to understand civic norms and values based on the conceptual foundations of the behavioral theory of personality. *Labor training and technologies: modern realities and prospects for development: materials of the 10th International scientific and*

practical conference in memory of academician D. O. Thorzhevskiy, (May 28, 2021), / for general ed. D. E. Kilderova. Kyiv, 2021. P. 52–55.

10. Dedenev O. Yu. Criteria, indicators and levels of formation of civic responsibility of elementary school students. *Didaskal: journal: materials of the All-Ukrainian scientific-practical conference with international participation "University education in Ukraine in the context of integration into the European educational space"*, November 17–18, 2020 / Department of General Pedagogy and Andragogy of V. G. Korolenko PNP. Poltava, 2021. № 21. P. 68–71.

11. **Dedenev O.Yu.**, Tsina A.Yu. Diagnostics of the formation of civic responsibility of students in labor training lessons. *Problems and innovations in science, mathematics, technology and professional education: a collection of materials of the XV-th International Scientific and Practical Online Internet Conference dedicated to the 95th anniversary of the birthday of Academician of the National Academy of Pedagogical Sciences S. U. Honcharenko, 20 Kropyvnytskyi – June 24, 2023* / Reply ed. M. I. Sadovy. Kropyvnytskyi: RVV V. Vinnichenko Central State University, 2023. P. 80–82.

12. Dedenev O. Yu. Methodology of formation of civic responsibility of 5th grade students in socially significant types of labor training. *Content of education and educational practices of the new Ukrainian school: materials of the all-Ukrainian educational foresight "Content of education and educational practices of the New Ukrainian school"* (Poltava, April 28, 2021). / [Editor: V. V. Zelyuk, V. R. Ilchenko, O. O. Buydina]. Poltava: POIPPO, 2021. P. 22–24.

13. **Dedenev O.Yu.**, Tsina A. Yu. Methodology of formation of civic responsibility of 9th grade students in labor education on the basis of the humanistic direction in the theory of personality. *The network of schools of innovation of Ukraine: development of professional competence of managerial, scientific-pedagogical and pedagogical workers in the context of the implementation of postgraduate education: electronic. coll. theses IV seukr. science and practice online conference from international participation* (Poltava–Kyiv, November 19, 2021) /

edited by: N. I. Bilyk, V. V. Zelyuk; for sciences ed. M. O. Kirichenka. Poltava: POIPPO, 2021. Issue 1. P. 146–148.

14. Dedenev O. Pedagogical technologies for the development of civic responsibility of primary school students. *Professional development of personality: problems and prospects: theses. add. XI International science and practice conference (Khmelnyskyi, November 25–26, 2021)*. Khmelnytskyi: KhNU, 2021. P. 85–86.

15. Dedenev O. Education of citizenship and moral-spiritual value orientation of the personality of 5th grade students in labor training lessons. *Labor training and technologies: modern realities and prospects for development: materials of the 11th International Scientific and Practical Conference in Memory of Academician D. O. Thorzhevsky (May 27, 2022) / In General ed. D. E. Kilderova*. Kyiv, 2022. P. 70–72.

16. **Dedenev O.**, Tsina A. Conceptual principles of formation of civic responsibility of elementary school students. *Only the Teacher who lives as he teaches: materials of the All-Ukrainian scientific and practical online conference with international participation, dedicated to the World Day of Philosophy (Poltava, November 17, 2022) / editor: L. Lytvynyuk, M. Chirkova, M. V. Ostrogradskyi* Poltava Academy of continuous education. Poltava: PANO, 2023. P. 270–27. URL : <http://pano.pl.ua/nml/elektronni-vydannia-poippo>

17. **Dedenev O.Yu.**, Tsina A.Yu. The category "methodology of personality development" in the study of the development of civic responsibility of students in labor training classes. Projecting the content and technologies of artistic and graphic training and artistic and creative activities of higher education graduates (students) and young scientists: a collection of scientific works / S. D. Tsvilyk (chairman) [etc.]. Vinnytsia: "Mercury-Podillia" LLC, 2023. Issue 2. P. 123–125.

18. **Dedenev O.Yu.**, Tsina A.Yu. Peculiarities of creating tasks for diagnosing the levels of development of students' civic responsibility in labor training lessons. Actual problems of technological and professional education: a collection of materials of the All-Ukrainian Scientific and Practical Internet

Conference / edited by M. S. Kuracha, I. V. Tsisaruk. Kremenets: VC KOGPA named after Taras Shevchenko, 2023. P. 148–154.

19. **Dedenev O.**, Tsina A. The formation of personal responsibility in the lessons of labor training in the context of education of its citizenship and moral-spiritual value orientation embodied in the educational system of V. O. Sukhomlynskyi. Actual problems of modern culture: discourse of identity in the conditions of war: materials of the 10-th International Science-Practice. conf. (Khmelnyskyi, May 16-17, 2023). Khmelnyskyi: KhGPA., 2023. P. 33–36.

20. **Dedenev O.**, Tsina A. Peculiarities of civic education of modern youth in the countries of Western Europe and Ukraine. *Professional development of personality: problems and prospects*: materials of the 12th International science and practice conference (Khmelnyskyi, October 19–20, 2023) / ed. col.: N. G. Nychkalo, V. O. Radkevich, I. V. Androschuk [and others]. Khmelnyskyi: KhNU, 2023. P. 149–150.

21. **Dedenev O.**, Tsina A. Stimulation of civic activity of students in labor education by means of project-technological activity. Modern trends in the training of future teachers of labor training and technology, teachers of vocational education and specialists in fine and decorative arts: theory, experience, problems: a collection of scientific papers / O. V. Marushchak (chairman) and [others]. Vinnytsia: "Mercury-Podillia" LLC, 2023. Issue 6. P. 101–103.

22. Dedenev O. Yu., Tsina A. Yu. Family upbringing and school education in the formation of civic responsibility among students. *Network of innovative schools of Ukraine: development of professional competence of managerial, scientific and pedagogical workers in the context of implementation of continuous education*: electronic. collection of abstracts of reports of the III All-Ukrainian of science online conference from international with the participation / for science. ed. N. I. Bilyk. Poltava; Kyiv: M. V. Ostrogradskyi PANO, 2023. P. 75–78.

23. Dedenev O. Yu. Development of civic responsibility of students of grades 5–9 at labor training lessons by means of design and planning. *Design education in the professional training of future specialists*: materials of the All-Ukrainian. science

and practice conf. of higher education seekers, (Poltava, 2023) Poltava: V. G. Korolenko PNPУ, 2023. P. 46–52.

Publications certifying the dissertation approbation

24. Dedenev O. Yu. Curriculum of the content module "Development of civic responsibility of students of grades 5-9 in the lessons of labor training" for the preparation of bachelor's degree holders in the specialty 014.10 Secondary education (Labor training and technologies). Poltava: V. G. Korolenko PNPУ, 2024. 8 p.

25. Dedenev O. Yu. Methodology for the development of civic responsibility of students of grades 5–9 in labor training lessons: methodological recommendations. Poltava: V. G. Korolenko PNPУ, 2022. 28 p.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	2
ABSTRACT.....	15
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	30
ВСТУП	31
РОЗДІЛ 1. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ УЧНІВ 5-9 КЛАСІВ НА УРОКАХ ТРУДОВОГО НАВЧАННЯ	41
1.1. Змістова характеристика понятійного конструкту «методика розвитку громадянської відповідальності учнів»	41
1.2. Психолого-педагогічні особливості розвитку громадянської відповідальності учнів підліткового віку.....	55
Висновки до першого розділу.....	71
РОЗДІЛ 2. ДІАГНОСТИКА РІВНІВ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ПІДЛІТКІВ	75
2.1. Методика діагностування рівнів розвитку громадянської відповідальності учнів підліткового віку.....	75
2.2. Результати констатувального етапу дослідження.....	89
Висновки до другого розділу.....	106
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ УЧНІВ 5-9 КЛАСІВ НА УРОКАХ ТРУДОВОГО НАВЧАННЯ	109
3.1. Проектування моделі методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5-9 класів на уроках трудового навчання	109
3.2. Педагогічні умови розвитку громадянської відповідальності учнів 5-9 класів на уроках трудового навчання	126
3.3. Стимулювання громадянської активності учнів у трудовому навчанні засобами проектно-технологічної діяльності.....	141

3.4. Програма та результати формувального й контрольного етапів дослідно- експериментальної роботи.....	156
Висновки до третього розділу	175
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	182
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	188
ДОДАТКИ.....	216

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЗЗО – заклад загальної середньої освіти

ЗМІ – засоби масової інформації

ЗНЗ – загальноосвітні навчальні заклади

МОН – Міністерство освіти і науки України

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасне оновлення стандартів базової середньої освіти спрямовується на формування національної свідомості учнівської молоді її соціалізацію в умовах глобальних змін і викликів. Наближення процесу предметного шкільного навчання до життєвих потреб учнів забезпечується формуванням громадянської ключової компетентності, якою поєднуються знання, вміння та навички з виконання соціальних ролей у командній роботі, готовності до досягнення компромісів та попередження виникнення конфліктних ситуацій, толерантності, відповідальності та поважного ставлення до думок інших людей зі сформованістю життєвої позиції учнів. Це обумовлює потребу в оновленні підходів до громадянського виховання учнів як патріотів України, здатних до виявлення активності та відповідальності у громадському та особистому житті.

Становлення свідомих громадян відбувається від народження людини у процесі навчання та виховання, що потребує створення демократичного освітнього простору на засадах цінностей прав людини та демократії.

Провідні напрями вдосконалення концептуальних засад громадянського виховання учнів задекларовані Законами України «Про освіту» (2017 р.), «Про повну загальну середню освіту» (2020 р.), «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» (2022 р.), Концепцією «Нова українська школа» (2016 р.), Розпорядженням кабінету міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні» (2018 р.), Державними стандартами базової середньої освіти (2011 та 2020 р.) тощо.

На етапі оновлення освітніх стандартів сучасної шкільної освіти та з метою розвитку в учнів ключових компетентностей до сучасних навчальних програм ЗЗСО уведено наскрізну змістову лінію «Громадянська відповідальність», спрямовану на навчання учнів відповідальному застосуванню предметних знань і вмінь у діяльності громади та суспільства, розумінню принципів та механізмів їхнього функціонування, усвідомлення

важливості національних ініціатив з опорою у власній життєдіяльності на традиції культури та спрямованість розвитку держави. Варто зазначити, що громадянська відповідальність віднесена й до провідних європейських цінностей. Це актуалізує необхідність осучаснення змісту, впровадження сучасних методів і технологій формування в учнів громадянської відповідальності у процесі вивчення усіх навчальних дисциплін, у тому числі, й трудового навчання.

Види навчальної та виховної діяльності з формування в учнів громадянської відповідальності визначаються програмами трудового навчання за їхнім змістовим результатом. Так, учні 5–6 класів, співпрацюючи з учителем та однокласниками під час виконання значущих для суспільства проєктів та завдань, навчаються алгоритмам взаємодії, усвідомлюють необхідність дотримання етикету у створенні позитивного власного іміджу. У процесі трудового навчання в учнів 7–9 класах формується здатність обґрунтовувати власну позицію щодо вибору ресурсозберезувальних та екологічних технологій обробки конструкційних матеріалів, раціонального використання матеріалів та обладнання, вміння оцінювати просупільне значення результатів власної проєктно-технологічної діяльності.

У сучасній вітчизняній педагогічній науці досить активно досліджується проблема громадянського виховання учнівської молоді. Зокрема, увага вчених зосереджена на дослідженні: методологічних засад філософії освітньої діяльності (В. Андрущенко, О. Базалук, І. Зязюн, С. Клепко, В. Кремень, О. Овчарук та ін.); специфіці навчальної та виховної діяльності вчителя трудового навчання ЗЗСО (М. Близнюк, Л. Гуцан, О. Коберник, В. Мадзігон, Л. Оршанський, В. Сидоренко, Ю. Срібна, В. Стешенко, А. Терещук, Г. Терещук, В. Титаренко, В. Юрженко, А. Цина, С. Ящук та ін.); особливостей громадянського виховання учнів (О. Бескорса, І. Голіна, Л. Гриценко, О. Кияшко, О. Кошелєв, О. Кудря, А. Макаренко, Ю. Молчанова, Л. Парашенко, Н. Протасова, Т. Ремех, В. Сухомлинський та ін.); розкритті теоретичних основ розвитку громадянської відповідальності

здобувачів освіти (І. В. Андрощук, І. П. Андрощук, О. Кисла, В. Коваль, І. Крицька, А. Цина та ін.).

В зарубіжних дослідженнях слід відзначити обстоюваний Дж. Прасантом міжпредметний підхід у здійсненні громадянського виховання в середній освіті, а також інтегративний підхід В. Вайдінгера, Р. Голлоба, П. Крапфа, Д. Роу, В. Таелмана та Т. Хаддлестона до впровадження основ демократичного громадянства в освіту за трьома дидактичними підходами: набуття знань про демократію та права людини; навчання через дотримання прав людини та демократії; набуття освіти для подальшого забезпечення прав людини та демократії.

Наукові здобутки вказаних дослідників виступають психолого-педагогічною основою цілісного підходу до обґрунтування шляхів удосконалення процесу розвитку громадянської відповідальності учнів, дають змогу визначити цей феномен як інтегративний вияв ряду її компонентних складників, обумовлених особливостями ЗСО. Разом із тим дотепер залишається відкритим питання створення дієвої універсально-наукової методики формування громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання.

Аналіз та узагальнення шляхів удосконалення базової середньої освіти учнівської молоді, теорії і практики предметного трудового навчання в ЗЗСО вказує на існування ряду суперечностей, що потребують вирішення, а саме, між:

- навчальним і виховним потенціалом трудового навчання в школі і нереалізованістю його можливостей у розвитку громадянської відповідальності учнів;
- необхідністю формування в учнів ключових соціальної та громадянської компетентностей і можливістю успішно-гарантованого оволодіння ними, як виявами освіченості та соціальної захищеності учня;
- нагальною потребою в обґрунтуванні ефективної методики розвитку в учнів 5-9 класів громадянської відповідальності на уроках трудового

навчання та нерозробленістю теоретико-методичних засад її проєктування і впровадження.

Актуальність досліджуваної проблеми, наявні суперечності та практична значущість зумовили вибір її теми: **«Методика розвитку громадянської відповідальності учнів 5-9 класів на уроках трудового навчання»**.

Зв'язок роботи з темами, планами, науковими програмами. Дисертаційну роботу виконано згідно плану наукової роботи кафедри теорії і методики технологічної освіти «Теоретико-методичні аспекти технологічної освіти учнівської та студентської молоді засобами естетичної культури та дизайну» (державний реєстраційний номер 011U003063) Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. Тема дисертаційної роботи затверджена вченою радою Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (протокол № 4 від 29.10.2020 р.).

Мета дисертаційної роботи полягає в теоретичному обґрунтуванні та розробці методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5-9 класів на уроках трудового навчання.

Для досягнення поставленої мети поставлені такі **завдання дослідження**:

1. Вивчити сучасний стан проблеми розвитку громадянської відповідальності учнів 5-9 класів на уроках трудового навчання у психологічній літературі та практиці.

2. Розкрити сутність, структурні складові, показники, критерії та рівні розвитку громадянської відповідальності в учнів підліткового віку.

3. Спроєктувати та апробувати модель методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання.

4. Обґрунтувати педагогічні умови розвитку громадянської відповідальності учнів підліткового віку в процесі трудового навчання

Об'єкт дослідження: процес трудового навчання учнів 5–9 класів у закладах загальної середньої освіти.

Предмет дослідження: модель методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання.

Для вирішення поставлених у дисертаційній роботі завдань на всіх його етапах застосовано комплекс **методів дослідження:**

- *теоретичні:* теоретичний аналіз, порівняння, синтез, класифікація та узагальнення філософських, психолого-педагогічних наукових досліджень для вивчення змісту, структури та особливостей розвитку громадянської відповідальності; вивчення нормативно-правових засад та досвіду розвитку громадянської відповідальності учнівської молоді задля визначення стану розробки проблеми дослідження; моделювання та проєктування для розробки моделі методики розвитку громадянської відповідальності учнів ЗЗСО;

- *емпіричні:* діагностичні (бесіди, інтерв'ю, опитування, тестування, рейтингове оцінювання), пасивні та активні спостереження, методи незалежних характеристик та експертного оцінювання для узагальнення отриманих експериментальних даних щодо ефективності розвитку громадянської відповідальності учнів;

- *педагогічний експеримент:* порівняння даних констатувального, формувального та контрольного експериментів за відмінностями у рівнях розвитку громадянської відповідальності учнів контрольних та експериментальних груп з метою визначення ефективності спроектованої моделі методики розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання;

- *статистичної обробки результатів дослідження:* реєстрація даних, визначення їхніх середніх арифметичних значень, критерій згоди Пірсона для математичної обробки результатів педагогічного експерименту, перевірки валідності та надійності результатів дослідження, відстеження якісних та кількісних змін у розвитку громадянської відповідальності учнів, наочно-графічне представлення (діаграми) та інтерпретація його даних.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження визначається тим, що:

вперше спроектовано модель методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання в єдності концептуально-цільового, змістово-процесуального та результативно-діагностичного блоків; на засадах положень та ідей сучасних концепцій формування ключових компетентностей школяра визначено педагогічні умови розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання в контексті особистісно орієнтованого, діяльнісного та компетентнісного методологічних підходів (реалізація інноваційних педагогічних технологій у трудовому навчанні; розроблення методики наскрізного розвитку в учнів громадянської відповідальності в предметному трудовому навчанні із застосуванням трудових завдань із громадянською спрямованістю; самоорганізація (організація) діяльності учнів із прояву громадянської активності та відповідальності, впровадження демократичних основ в життя ЗЗСО);

уточнено сутність понятійного конструкту «методика розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання»; педагогічні особливості стимулювання громадянської активності учнів у трудовому навчанні засобами проєктно-технологічної діяльності; критерії, показники та рівні розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання;

конкретизовано базові поняття дослідження «методика», «розвиток», «громадянськість», «відповідальність»; методи та форми організації стимулювання громадянської активності учнів у трудовому навчанні;

подальшого розвитку набули структурні компоненти методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання (цілі, завдання, функціональне призначення та зміст);

удосконалено методи, форми організації та засоби розвитку громадянської відповідальності учнів у трудовому навчанні.

Практична значущість результатів дослідження визначається у впровадженні в процес трудового навчання учнів ЗЗСО методики розвитку громадянської відповідальності учнів; розробленні діагностичного інструментарію; укладанні навчального та методичного забезпечення для вчителів трудового навчання з питань реалізації змістової лінії «Громадянська відповідальність» змісту навчальної програми для учнів 5–9 класів засобами сучасних педагогічних технологій; методичних рекомендацій «Методика розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання». Складові розробленої моделі методики розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання можуть використовуватися для розробки навчально-методичного забезпечення уроків трудового навчання, в процесі фахової підготовки майбутніх учителів трудового навчання та технологій під час вивчення курсів «Теорія і методика технологічної освіти», «Методика навчання технологій у старшій (профільній) школі» та в системі неперервної педагогічної освіти, перепідготовки та підвищення кваліфікації педагогічних кадрів задля забезпечення їхньої готовності до громадянського виховання учнівської молоді.

Основні результати дослідження впроваджені в освітню діяльність Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (довідка № 2632/01-35/53 від 30.10.2023 р.), Кибинської гімназії Миргородської міської ради Полтавської області (довідка № 175 від 10.11.2023 р.), Ліцею № 32 «Європейський» Полтавської міської ради (довідка № 1072 від 03.11.2023 р.), Великобузівського навчально-виховного комплексу «Загальноосвітній навчальний заклад I-III ступенів-дошкільний навчальний заклад» Шишацької селищної ради Полтавської області (довідка № 64 від 02.11.2023 р.), Ліцею № 14 «Здоров'я» Полтавської міської ради (довідка № 01-22/433 від 06.11.2023).

Особистий внесок здобувача. В надрукованих у співавторстві з А. Циною науково-методичних публікаціях особистий внесок автора полягає у розкритті: сутності [Сутність, зміст та структура..., 2020] та змісту

понятійного конструкту «формування громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання» [Conceptual principles and content..., 2020]; характеристики методів формування громадянської відповідальності [Категорія «методика розвитку особистості» в дослідженні розвитку..., 2023]; [Методика формування громадянської відповідальності..., 2021]; особливостей використання методів формування громадянської відповідальності учнів [Методи формування..., 2021]; результатів педагогічного експерименту [Особливості складання завдань для діагностування рівнів..., 2023]; [Дослідно-експериментальна перевірка..., 2022]; концепцій розвитку особистості як методологічної основи формування громадянської відповідальності [Концептуальні засади формування..., 2023]; сутності поняття «розвиток особистості» [Поняття «розвиток особистості»..., 2023]; критеріїв, показників та рівнів розвитку громадянської відповідальності в освітній діяльності учнів ЗЗСО [Діагностика сформованості громадянської..., 2023]. Ідеї співавтора у дисертації не використані.

Апробація матеріалів дисертації. Основні теоретичні й практичні науково-методичні результати дослідження було апробовано у формі повідомлень та доповідей на: *міжнародних науково-практичних конференціях*: «Трудове навчання та технології: сучасні реалії та перспективи розвитку» (Київ, 2021, 2022 рр.); «Професійне становлення особистості: проблеми і перспективи» (Хмельницький, 2021, 2023 р.р.); «Проблеми та інновації в природничо-математичній, технологічній і професійній освіті» (Кропивницький, 2022 р.); «Парадигми мистецької та технологічної освіти: сучасні виклики і проблеми вирішення» (Харків, 2022 р.); «Психолого-педагогічні проблеми вищої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика» (Харків, 2023 р.); «Слово і справа Антона Макаренка: український та європейський контексти», присвяченої 135-річчю з дня народження А. С. Макаренка» (Полтава, 2023 р.); «Трудове навчання та технології: сучасні реалії та перспективи розвитку, пам'яті академіка Дмитра Тхоржевського» (Київ, 2023 р.); «Актуальні питання графічної підготовки. Теорія, практика та

шляхи розвитку» (Київ, 2023 р.); «Актуальні проблеми сучасної культури: дискурс ідентичності в умовах війни» (Хмельницький, 2023); «Проблеми та інновації в природничо-математичній, технологічній і професійній освіті» (Кропивницький, 2023); «Європейський вектор розвитку вищої освіти України» (Полтава, 2023); *всеукраїнських науково-практичних конференціях*: «Теоретико-методичні аспекти технологічної освіти учнівської та студентської молоді засобами естетичної культури та дизайну» (Полтава, 1920 р.); «Сучасні технології підготовки майбутніх учителів трудового навчання та технологій, педагогів професійної освіти і фахівців образотворчого та декоративного мистецтва: теорія, досвід, проблеми» (Вінниця, 2020, 2023 рр.); «Університетська освіта в Україні у контексті інтеграції до європейського освітнього простору» (Полтава, 2020 р.); «Зміст освіти та освітні практики Нової української школи» (Полтава, 2021 р.); «Сучасні соціокультурні процеси: компетентнісно-аксіологічний аспект» (Полтава, 2021 р.); «Мережа шкіл новаторства України: розвиток професійної компетентності керівних, науково-педагогічних і педагогічних працівників у контексті реалізації неперервної освіти» (Полтава, 2021, 2022, 2023 рр.); «Лише той Учитель, хто живе так, як навчає» (Полтава, 2023 р.); «Проектування змісту і технологій художньо-графічної підготовки та художньо-творчої діяльності здобувачів вищої освіти (студентів) і молодих учених» (Вінниця, 2023 р.); «Модернізація змісту освіти у підготовці майбутніх професійно-педагогічних фахівців» (Кривий Ріг, 2023 р.); «Безпека життя і діяльності людини: теорія і практика» (Полтава, 2023 р.); «Актуальні проблеми формування естетичної культури учнівської та студентської молоді в закладах освіти України» (Кривий-Ріг, 2023); «Народне мистецтво Бойківщини: історія та сучасність» (Дрогобич, 2023); «Перспективні напрями сучасної науки та освіти» (Слов'янськ, 2023); «Актуальні проблеми технологічної та професійної освіти» (Кременець, 2023); «Актуальні проблеми та перспективи розвитку фундаментальних, прикладних, загальнотехнічних та безпекових наук» (Київ, 2023); «Дизайн-освіта у професійній підготовці

майбутніх фахівців» (Полтава, 2023); «Актуальні проблеми професійної та технологічної освіти: досвід та перспективи (Умань, 2023); «Розвиток технологічної освітньої галузі в руслі Нової української школи» (Полтава, 2023); наукових та методичних семінарах кафедри теорії і методики технологічної освіти Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (2020–2023 рр.).

Публікації. Результати дисертаційної роботи висвітлено у 25 наукових працях автора, серед яких 2 статті у виданнях, включених до переліку фахових видань України, 1 одноосібна стаття у колективній монографії, 1 стаття в зарубіжному періодичному науковому виданні, 19 публікацій у інших наукових виданнях та матеріалах науково-практичних конференцій, 1 навчальна програма, 1 методичні рекомендації.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з двох анотацій (українською та англійською мовами), вступу, трьох розділів, висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел із 248 найменувань, серед яких 22 – іноземною мовою та 11 додатків. Загальний обсяг дисертаційної роботи складає 266 сторінок, а основний зміст висвітлено на 189 сторінках. Дисертація містить 19 таблиць та 6 рисунків.

РОЗДІЛ 1

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ УЧНІВ 5–9 КЛАСІВ НА УРОКАХ ТРУДОВОГО НАВЧАННЯ

У розділі обґрунтовано зміст та структуру понятійного конструкту «методика розвитку громадянської відповідальності учнів». Проаналізовано психолого-педагогічні основи розвитку громадянської відповідальності учнів.

1.1. Змістова характеристика понятійного конструкту «методика розвитку громадянської відповідальності учнів»

В рамках теми дисертації розглянемо зміст та структуру ключових понять дослідження «методика», «розвиток», «громадянськість» та «відповідальність» як складників понятійного конструкту «методика розвитку громадянської відповідальності учнів». Вивчення сутності понятійних конструктів потребує, за О. Рутковською [162, с. 50], аналізу та уточнення змісту його складників на рівні понять та термінів.

Поняттєва система досліджуваного нами феномену утворюється поєднанням термінологічних взаємозв'язків понять, що аналізуються за вимогами точності їхнього формулювання, відповідності нормам літературної мови, однозначності розуміння та уникнення експресивності та емоційності.

Розглядаючи в контексті дисертаційної роботи поняття «методика» було встановлено, що ним (за грецькою *methodike*) можуть визначатися:

- технічні засоби реалізації методів із верифікації чи уточнення знань про об'єкти, що підлягають вивченню;
- способи впровадження методу організації взаємодії суб'єктів та об'єктів дослідження на засадах конкретизації матеріалу та процедур [221, с. 249].

За Тлумачним словником психологічних термінів в українській мові, поняття методика (*method*) визначається в науці як сукупність конкретних процедур, операцій експериментальної діяльності, точність і валідність якої

забезпечуються точністю дотримання методики. Особливе значення в експериментальній роботі відводиться відповідності складових методики теоретичним поняттям, за якими визначаються незалежні змінні.

У Педагогічному словнику методика визначається як сукупність взаємопов'язаних прийомів та способів доцільного виконання будь-якої роботи. За Національним освітньо-науковим глосарієм, методика розглядається як розділ педагогіки з вивчення та складання правил та методів викладання навчальних предметів. Вона спрямована на узагальнення досвіду, прийомів та способів доцільного виконання певних видів завдань [124, с. 49–50]. Методику трудового навчання видатний український вчений Д. Тхоржевський [201; 202] розглядав як навчальний предмет та галузь педагогічної науки.

Педагогічним словником [140] методика навчального предмета визначається як часткова дидактика, що вивчає загальні закономірності процесу навчання та обґрунтовує мету, завдання, зміст, методи, засоби і форми організації вивчення шкільних предметів. Наприклад, завданням сучасної методики предметного трудового навчання вважається набуття педагогічними працівниками знань щодо закономірних взаємозв'язків між змістом навчання, діяльністю вчителя з викладання та діяльністю учнів із учіння [189].

Серед загальних завдань методики трудового навчання як галузі науки Паспортом спеціальності 13.00.02 – теорія і методика трудового навчання [137] виділяються дослідження принципів, закономірностей, змісту методів і форм організації трудового навчання за всіма освітніми, розвивальними та виховними аспектами організації педагогічної, шкільної та позашкільної освіти.

Обґрунтування методикою навчання педагогічних закономірностей відбувається на засадах наукових даних, отриманих логікою та філософією освіти, віковою та педагогічною психологією, фізіологією та гігієною, а також історією науки та культури. Сучасна модернізація методики предметного

шкільного навчання відбувається за концептуальними засадами Державних стандартів базової та загальної середньої освіти [56; 57].

В нашому дослідженні методика розвитку в учнів громадянської відповідальності ми розглядаємо як методику виховання. Під останньою С. Гончаренко [30] розуміє як загальну галузь педагогіки, що вивчає методи виховання за всіма його напрямками (розумовим, фізичним та ін.), так і часткову методику з вивчення методів, які застосовуються за окремими аспектами виховання. Наприклад, у нашому дослідженні – це методи виховання громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання.

Те, що розвиток громадянської відповідальності учнів нами розглядається на уроках трудового навчання потребує аналізу поняття методики навчального предмету, як часткової дидактикою, за якою вивчаються закономірності трудового навчання учнів та пропонуються вчителям певні системи навчальних впливів, втілених у змісті освіти, які реалізуються методами, формами організації та засобами навчання та виховання [63, с. 494–495]. Ґрунтуючись на принципах виховання, методика розвитку громадянської відповідальності учнів розкриває її завдання та значення для розвитку особистості учня.

Завданням методики виховання як науки є вивчення закономірних взаємозв'язків між змістовими та діяльнісними аспектами виховних впливів учителя та їхнього сприйняття учнями.

Отже, *методика виховання*, як часткова галузь педагогічної науки орієнтована на всебічне вивчення закономірностей, змісту, діяльності вчителя з виховної роботи та особливостей сприйняття виховних впливів учнями в їхній взаємозалежності як складників базової ЗСО, так і наукове обґрунтування її складників (завдань, змісту, методів, організаційних форм та засобів виховання) у рамках загальної (спільної для всіх шкільних предметів) та часткової (особливості здійснення окремих видів виховання) методик шкільного предметного навчання.

Вивчення в контексті нашого дослідження поняття «розвиток» дало змогу встановити, що в широкому розумінні воно розкриває специфічні процеси з виникнення якісних змін у поступовому сходженні від нижчих рівнів до вищих, від простого до більш складного [158, с. 39]. Такі видозміни відбуваються внаслідок поступового накопичення кількісних змін, які призводять до якісних перетворень особистості, її ціннісних ставлень до самої себе та навколишнього світу [149, с. 158].

У Філософському енциклопедичному словнику [207, с. 555] термін «розвиток» розглядається як незворотна закономірно-спрямована зміна ідеальних та матеріальних об'єктів, виникнення нового (прогресивний та регресивний розвиток, еволюційний та революційний розвиток). В процесі розвитку співіснують дві протилежні тенденції: рух від загального до часткового та синтез частин у глобальне ціле.

Традиційне розуміння поняття «розвиток» Л. Пашенко [138, с. 30] пов'язує з переходом можливості до більш якісно-позитивних станів, із набуттям нових якостей та трансформації цілісних систем в напрямку їхнього підсилення, зміцнення та зростання. Ми поділяємо також історико-філософську позицію розуміння категорії «розвиток» О. Янкович [224, с. 37], якою до його ознак віднесені зміцнення, вдосконалення та зростання. Отже, досліджувані системи, для яких є характерними ці ознаки, можуть бути визнані такими, що розвиваються.

В психофізіологічному розвитку людини розрізняють онтогенез (розвиток, що відбувається в процесі життя людини) та філогенез (що здійснюється під впливом життя в ході біологічної еволюції) [180, с. 333]. В онтогенетичному розвитку людини в нашому дослідженні розглядається середній шкільний вік. Саме розвиток, за Соціально-педагогічним словником [179, с. 316], визначає ступінь свідомості, культурності та освіченості людини.

В соціальному плані розвиток обумовлений цілеспрямованою людською діяльністю, коли виникнення нових потреб у сфері суспільного життя спрямовує людину на пошук можливостей їхнього задоволення шляхом

оновлення способів спілкування та організації суспільного життя. Зміни у соціальній системі можуть відбуватися еволюційно-поступовим накопиченням її кількісних змін або революційно-докорінною перебудовою суспільних відносин. Покращення системи соціального розвитку на засадах демократизації суспільних відносин забезпечує найкращу результативність у вдосконаленні суспільства [209, с. 526–527].

Кінцевою метою соціального розвитку Копенгагенською (1995 р.) декларацією про соціальний розвиток проголошено покращення та підвищення якості життя всіх людей, а успішне застосування політики соціального розвитку сприяє вирішенню проблем консолідації суспільства та зниження соціальної напруги [62, с. 78].

Розвиток особистості є процесом формування її соціальних якостей в ході виховання та соціалізації. Визнаючи процес виховання провідним у розвитку особистості, оволодіння досягненнями людства відбувається у спеціально створеному середовищі спілкування та діяльності [30, с. 404–405]. Особистісні потреби виступають результатом та передумовою розвитку людини, де внутрішні суперечності між зростаючими потребами та існуючими можливостями у їхньому задоволенні виступають в якості рушійної сили розвитку особистості як індивідуальності [194, с. 161].

Поняття *«розвиток особистості»* ми визначаємо як поступове накопичення кількісних змін в процесі виховання, у створеному на засадах демократизації суспільних відносин середовищі діяльності та спілкування, де особистісні потреби є передумовою розвитку людини, а внутрішні суперечності між зростаючими потребами та існуючими можливостями призводять до якісних перетворень особистості, її ціннісних ставлень, визначаючи зміцнення, вдосконалення й зростання ступеня свідомості, культурності, освіченості людини та має результатом покращення якості життя всіх людей, сприяє консолідації суспільства і зниженню соціальної напруги.

Методику розвитку особистості в психолого-педагогічній науці пов'язують здебільшого з розвитком її фізичних, розумових, спеціальних якостей у різні вікові періоди, розкриваючи загальні характеристики якостей, що підлягають розвитку, чинники якими обумовлюється цей процес, засоби розвитку та вікову динаміку природного розвитку особистісних якостей, способи контролю за процесом розвитку та особливості методики їхнього вдосконалення [133].

Розглянемо ряд методик розвитку дитини, спрямовані на формування різних сфер особистості [58].

Система Ховарда базується на систематичному проведенні занять тривалістю в межах однієї години, коли людина мусить виявляти якості, які потребують розвитку. Головною метою спочатку є формування звички до певної поведінки з подальшим формуванням прагнення до вдосконалення початково набутих якостей. Така методика потребує висококваліфікованих педагогічних кадрів [58].

Методика Марії Монтессорі вважається однією з найефективніших та найвпливовіших у педагогіці багатьох країн світу. Вона ґрунтується на трьох засадах: людина–навколишній світ–батьки. Навколо особистості дитини створюється сприятлива атмосфера розвитку без втручання в її справи допоки вона сама цього не захоче. Особистість сама досліджує навколишній світ, а педагоги і батьки допомагають у разі необхідності [232].

Цією методикою доведено, що педагог не повинен щось робити за дитину, а має допомагати їй у самосійній діяльності. Для цього він надає учневі короткі настанови, демонструючи правила виконання дій, необхідних для досягнення результату. Така методика розвитку стимулює дитину до самоосвіти, самовиховання та саморозвитку, йдучи власним індивідуальним неповторним життєвим шляхом та реалізуючи власні природні дані. Використання різноманітних сенсорних матеріалів сприяє розвитку органів почуттів.

Методика розвитку дитини, за М. Монтесорі, ґрунтується на принципах багатостороннього розвитку, зацікавленості дитини навчальною діяльністю, індивідуального підходу та вільного вибору видів навчальної роботи. Цією методикою звертається увага педагогів на те, що в розвитку дитини є вікові періоди, сприятливі для формування та закріплення соціальних навичок.

Методика Глена Домана є схожою на створення комп'ютерних програм, даючи дитині великі обсяги фактів та інформації за допомогою зорового сприйняття серій карток із різних галузей знань із крупно записаними червоним кольором словами в супроводі з короткими повідомленнями про їхній зміст із боку педагога у віршованій або театралізованій формі. Останнє сприяє зацікавленості учнів сприйняттям нової інформації. Картки показуються дуже швидко впродовж кількох секунд, але з частою повторюваністю їхньої демонстрації. Стимулювання зорового аналізатору, за методикою Г. Домана, сприяє активізації діяльності мозку [110].

Вальдорфська педагогіка, ґрунтуючись на ідеях розвитку, глибокому розумінні вихованців та розгляді дитинства як процесу постійного саморозвитку та особистісного зростання, передбачає цілісний підхід до тілесного, психічного і духовного розвитку [114]. Початкова рухова активність викликає необхідність її словесної інтерпретації з подальшим осмисленням виконаних дій. Опанування суттю і природою речей, за вальдорфською педагогікою, здійснюється через чуттєве сприйняття, що є важливим для правильного світосприйняття. Стимулювання розвитку і фантазії вихованців здійснюється в ігровій формі, відповідно до віку дитини [141].

Отже під *методикою розвитку особистості* ми розуміємо систематичне проведення занять у формі коротких зацікавлюючих настанов та демонстрацій (гра, віршування, театралізація та ін.) правил виконання дій із вияву вихованцями різних особистісних якостей, що потребують розвитку з метою формування звички до певної поведінки та прагнень учнів до

самовдосконалення початково набутих якостей у сприятливій для їхнього розвитку віковій періоді становлення особистості.

Аналізуючи в контексті нашого дослідження поняття «громадянськість», ми виходимо з того, що воно включає категорію «громадянин» як особу, що представляє постійне населення певної країни, користується її захистом та сукупністю обов'язків, прав та політичних свобод.

У Політологічному енциклопедичному словникові [144, с. 122] громадянськість визначається як здатність та готовність людини до активної участі у справах суспільства та держави на засадах глибокого усвідомлення своїх прав та обов'язків як вияв патріотизму та соціально-політичної активності. Громадянськість передбачає вияв сукупності таких високорозвинених моральних якостей як: політико-правова зрілість свідомості, почуття причетності до історичної долі своєї країни та народу, патріотизму, самоусвідомлення себе громадянином власної країни та повноправним членом суспільства. Вияви громадянськості визначаються почуттями гордості за свою країну, її звичаї та традиції, поважного ставлення до прав та обов'язків громадян, до законів держави. Сформованість цієї особистісної якості у громадян є ознакою цивілізованості та рівня демократичності суспільства.

У Політичному словникові [143, с. 153] громадянськість визначається як усвідомлення громадянами своїх прав і обов'язків перед суспільством і державою, є проявом почуття відповідальності за їхній стан, важливою характеристикою моральності людини, її участі в житті суспільства

У проєкті Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності [88] зазначено, що будучи світоглядною та психологічною характеристикою людини, її морально-духовною цінністю, громадянськість обумовлена усвідомленням особистістю її приналежності до конкретної країни та її державною самоідентифікацією.

Теоретико-методологічні засади поняття «громадянськість» обґрунтовуються в фундаментальних дослідженнях таких вітчизняних

науковців як Г. Балл, М. Боришевський, І. Голіна, Л. Кияшко, Г. Костюк, Т. Пантюк, В. Рогозін, Л. Снігур, В. Сухомлинський та ін. Громадянськість ними визначається як риса особистості, яка розвивається в ході соціалізації людини.

М. Боришевський [16] називає громадянськість особистісною якістю утворену свідомістю та самосвідомістю внаслідок опанування системою громадянських цінностей суспільства. Як чинник розвитку колективної системи орієнтації та інтегруюча складова культурної ідентичності особистості, громадянськість визначається словником-довідником М. Рагозіна [156, с. 44]. В дисертаційній роботі Л. Снігур [177, с. 6] з психології становлення громадянськості особистості основним складником громадянськості визначаються цінності особистості. Розглядаючи громадянську освіту як необхідну складову загальної культури особистості, Т. Пантюк [136, с. 67] пов'язує громадянськість у поведінці та житті людини із суверенністю та свободою держави, з усвідомленням відповідальності особистості перед її народом, що забезпечує прогресивний розвиток країни та зацікавленість людини покращенням власного життя.

У науково-педагогічній спадщині видатного українського вченого-педагога В. Сухомлинського [183] поняття «громадянськість» визначається як відповідальність та обов'язок, найвищий рівень духовності людини, за яким вона себе віддає служінню ідеалам суспільства.

Становлення громадянськості відбувається в результаті пізнавально-практичної діяльності особистості, починається в ході здобуття нею шкільної освіти. Саме сучасну молодь І. Голіна та Л. Кияшко називають активною силою демократизації суспільного життя, у якої в цей віковий період відбувається формування громадянських норм та цінностей, ставлень до суспільства [26, с. 65].

Володіння якістю громадянськості характеризує, за Т. Пантюк [136, с. 67], громадянську зрілість людини, спрямовує її поведінку та життя на

відповідальне ставлення до інтересів країни, свого народу, зберігаючи власну суверенність та свободу.

Аналіз змісту та структури поняття «*громадянськість*» дає нам можливість визначити його як усвідомлення громадянами своєї приналежності до конкретної країни, її громадянських цінностей, прав та обов'язків перед суспільством, а її сформованість є виявом громадянської зрілості, патріотизму, соціально-політичної активності, готовності людини до активної участі у просупільних справах.

Дослідження етимології ключового поняття нашого дослідження – «*відповідальність*» вказує на його виникнення в галузі юриспруденції, за якою воно потрактовується як зобов'язання [142]. Актуальність проблеми відповідальності для людства обумовлена, за Великим тлумачним словником сучасної української мови [22, с., 72], тим, що життя і є відповідальністю, від якої залежить як життя всього суспільства, так і життя кожної його окремої людини.

За лексичним значенням поняття «*відповідальність*» включає взяття кимось на себе обов'язків щодо виконання певного виду справи чи роботи, відповідальність за чийсь дії, слова чи вчинки [176].

У англійській термінології відповідальність означає обов'язок, те за що особа відповідає, готовність нести відповідальність за виконання будь-чого без допомоги інших [237]. У французькій мові термін «*відповідальність*» визначає підзвітність своєї поведінки та виконання певного кола обов'язків [226]. Єдність етимології терміну «*відповідальність*» у французькій та англійській мовах характеризує його за ознаками необхідності підзвітності особистості за власну поведінку і виконання певних обов'язків. Відповідальність за власну діяльність можна вважати узагальненою характеристикою зрілості особистості.

В історико-педагогічному аспекті поняття відповідальність пов'язане з гуманістичним напрямом теорії виховання. В структурі особистості Я. А. Коменський визначає головною складовою почуття обов'язку та совісті,

які є виявами відповідальності. Одним із перших наукове розуміння терміну «індивідуальний обов'язок особистості» було розкрито Ж.-Ж. Руссо. Видатний український філософ-просвітник Г. Сковорода [175] формування відповідальності розкриває як перетворення почуття відповідальності у звичку відповідальної поведінки. За його словами людина несе відповідальність перед іншими і самою собою за обране нею місце в суспільстві та реалізацію власних можливостей у своїй діяльності.

В педагогічній спадщині В. Сухомлинського відповідальність визначається як здатність людини до самостійного формулювання та виконання обов'язків, здійснення самоконтролю та самооцінки. Умовою реалізації цих компонентів видатний педагог вважав включення вихованців до пізнавальної та суспільно-корисної трудової діяльності, під час якої відбувається привласнення морально-трудового досвіду, відбувається ствердження переконань та відбувається соціалізація вчинків, формується здатність до сприйняття слова та особистого прикладу педагога. Розглядаючи зміст виховання В. Сухомлинський переконливо вказує на те, що кожен вчинок дитини має свої глибинні джерела та причини, які вимагають від педагога здатності до їхнього вияву та розуміння. Мудрість педагога ним розуміється не у знаходженні засобів впливу на негативні вчинки вихованців, а в тому, щоб таких вчинків не було, «щоб дитина червоніла від докорів сумління» [184, с. 545–546].

Соціально-психологічне розуміння відповідальності включає, як зазначає С. Баранова [10, с. 49], свободу вибору волі і засобів існування, є формою активності людини та визначає її особистісну сутність та способи самореалізації. Виокремлення у цьому терміні суб'єкта відповідальності вказує, за С. Брауном [17, с. 153], на його відповідальність за об'єкт, що виступає проявом діяльнісної активності. Особистісна відповідальність розуміється І. Бехом [13] як мета виховання.

Як важливий чинник розвитку моральності людини внутрішню відповідальність визначає Ж. Піаже. Підтримуючи такий підхід, вітчизняні

науковці Т. Завгородня [66], М. Савчин [165], Г. Татаурова [187], О. Фурман [212] розглядають зовнішні та внутрішні чинники становлення відповідальності особистості за показниками усвідомлення актуальності виконання доручень, характеристики дій та емоційних переживань.

Отже поняття «*відповідальність*» ми визначаємо як узагальнену характеристику активності та зрілості особистості, здатної до виявів почуттів обов'язку, совісті, докорів сумління, самостійного формулювання зобов'язань, їхнього виконання, усвідомлення необхідності підзвітності особистості за власну поведінку, здійснення самореалізації, самоконтролю та самооцінювання.

Згідно концепцій В. Баранової, М. Боришевського, М. Савчина, Л. Снігур, В. Сухомлинського в структурі *громадянськості та відповідальності* можна виокремити такі складові: когнітивний, мотиваційно-емоційний, вольовий та морально-духовний. За обґрунтованими Л. Колсбергом рівнями розвитку моральних суджень, К. Хелканом визначені стадії розвитку відповідальної поведінки [90]. Критерієм найвищої відповідальності ним обґрунтовано сукупність привласнених особистістю принципів та форм суспільної моралі. Досягнення людиною цієї вершинної стадії є ознакою здатності до здійснення добровільних і самостійних вчинків, де головним регулятором і духовною інстанцією відповідальної поведінки виступає совість особистості.

Як зазначають І. Голіна і Л. Кияшко [26], громадянська відповідальність проявляється через систему ставлень громадян до держави та суспільства, громадянських цінностей і норм. У житті вона постає у вигляді громадянської позиції та є втіленням суспільно-корисної, соціально-комунікативної та громадсько-політичної активності. Серед провідних ознак громадянської відповідальності ці науковці визначають: свідоме ставлення до виконання громадянських обов'язків, активну життєву позицію, наполегливість та самостійність, самоконтроль та самоаналіз, самоорганізацію, готовність звітувати перед собою та суспільством за власні дії та ін.

Визначальними компонентами громадянської відповідальності О. Фурман [212, с. 67] називає усвідомлення особистістю свого громадянського обов'язку, активну життєву позицію, самостійність та наполегливість, чесність та самоорганізацію, готовність до відповідальності за свої вчинки.

В дослідженнях Ю. Гільбуха [25], Е. Фромма [90] громадянська відповідальність розглядається як складова громадянської зрілості особистості, ознаками якої виступають патріотизм, певні ідеї, якими унормовується життєдіяльність людини, що визначає в цілому особистісну зрілість, до структурних компонентів якої ними віднесені особистісні якості відповідальності, патріотизму, інтересу до суспільно-політичного життя, потреби у спілкуванні та колективізму. До складників громадянської зрілості Т. Мироненко [115] відносить гуманістичну мораль, високий рівень вияву національної та планетарної свідомості, самовдосконалення особистості, обізнаність у історії та культурі своєї країни, розуміння та виконання обов'язків, стійкі переконання, соціальну відповідальність та високий рівень професіоналізму.

Складовими компонентами громадянської відповідальності І. Волик [23, с. 50] визначає такі особистісні якості: почуття громадянського обов'язку, інтерес до суспільно-політичного життя, гуманістична мораль, потреба у спілкуванні, участь у житті суспільства, стійкі переконання, почуття патріотизму та колективізму, планетарна та національна свідомість. Ми поділяємо розуміння поняття *громадянської відповідальності*, дане І. Воликом [23, с. 47], як свідоме ставлення громадян до вимог суспільства та здатність до відповідальності особистості за власне життя і вчинки. Цією інтегративною якістю обумовлюється громадянська ключова компетентність, як знання, уміння і навички у комплексі зі сформованою життєвою позицією учня.

Актуальність її формування в учнів обумовлюється задекларованими положеннями Національної доктрини розвитку освіти [123] з визнання пріоритетним напрямом державної політики формування загальнолюдських та

національних цінностей, демократичного світогляду, виховання у людини готовності до дотримання громадянських прав і свобод, поважного ставлення до культури, традицій, мови спілкування та віросповідання народів світу. Держава створює, за Законом України «Про освіту» (2017), умови для громадянської освіти з формування компетентностей із реалізації членами суспільства своїх прав і свобод, усвідомлення ними громадянських цінностей демократичного, вільного суспільства, верховенства права, прав і свобод громадян. Метою громадянської освіти Державний стандарт базової середньої освіти [57] проголошує ціннісні орієнтири утвердження людської гідності шляхом виховання справедливості, наполегливості, чесності, доброти, відваги, розвиток ключової громадянської компетентності на засадах ідей рівності, демократії, справедливості та прав людини.

Вивчення наукових поглядів на громадянську відповідальність та аналіз нормативно-правових документів галузі освіти дає нам змогу визначити цей феномен як тривалий період онтогенезу, обумовлений особливостями прояву та інтегративними вимогами до компонентів сфери життя і діяльності особистості. Аналіз досліджень змісту та структури громадянської відповідальності є підставою для диференціації її складових компонентів за рядом ознак, якими характеризується людська активність: активно-просуспільна життєва позиція, наполегливість, самостійність, самоорганізація та самоаналіз суспільних відносин, визнання цінностей та дотримання норм життєдіяльності суспільства, здатність нести відповідальність за свої вчинки, чесність, привласнення принципів та норм суспільної моралі, планетарна та національна свідомість (рис. 1).

Дослідження складових понятійного конструкту «розвиток громадянської відповідальності» дає змогу визначити його як вікову динаміку природного виховання особистісних якостей громадян зі свідомого ставлення до вимог суспільства, формування здатності до відповідальності за власне життя і вчинки, що сприяє покращенню якості життя, консолідації суспільства та зниженню соціальної напруги.

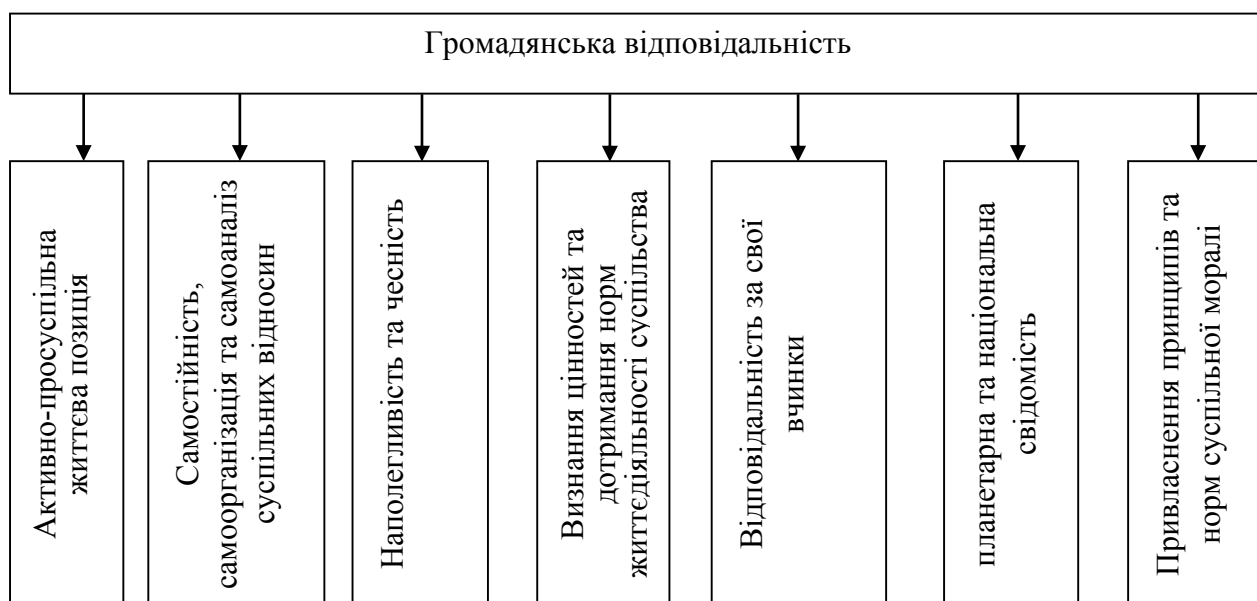

Рис. 1.1. Зміст та структура громадянської відповідальності.

За результатами вивчення компонентного складу понятійного конструкту «методика розвитку громадянської відповідальності учнів» нами сформульоване його авторське визначення як систематичне проведення занять із виховання в учнів свідомого ставлення до вимог суспільства, відповідальності за власні вчинки та життя з метою формування звички до їхнього вияву та прагнення до їх самовдосконалення у сприятливі вікові періоди становлення особистості.

Результати авторського дослідження етимології понятійного конструкту «методика розвитку громадянської відповідальності учнів» представлені в таблиці 1.1.

1.2. Психолого-педагогічні особливості розвитку громадянської відповідальності учнів підліткового віку

Проблема формування громадянської відповідальності актуалізована Законом України «Про освіту» (2017), «Концепцією громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності» (2000) та «Концепцією громадянської освіти в Україні» (2000). Розвиненість почуття

Таблиця 1.1

Результати авторського дослідження етимології понятійного конструктору «методика розвитку громадянської відповідальності учнів»

Зміст ключових понять дослідження	
<p>Методика виховання – часткова галузь педагогічної науки орієнтована на всебічне вивчення закономірностей, змісту, діяльності вчителя з виховної роботи та особливостей сприйняття виховних впливів учнями в їхній взаємозалежності як складників базової ЗЗСО, так і наукове обґрунтування її складників у рамках та часткової методик шкільного предметного навчання.</p>	<p>Методика розвитку особистості – систематичне проведення занять у формі коротких зацікавлюючих настанов та демонстрацій (гра, віршування, театралізація та ін.) правил виконання дій із вияву вихованцями різних особистісних якостей, що потребують розвитку з метою формування звички до певної поведінки та прагнень учнів до самовдосконалення початково набутих якостей у сприятливій для їхнього розвитку віковій періоді становлення особистості.</p>
<p>Розвиток особистості – поступове накопичення кількісних змін в процесі виховання, у створеному на засадах демократизації суспільних відносин середовищі діяльності та спілкування, де особистісні потреби є передумовою розвитку людини, а внутрішні суперечності між зростаючими потребами та існуючими можливостями призводять до якісних перетворень особистості, її ціннісних ставлень.</p>	
<p>Громадянськість – усвідомлення громадянами своєї приналежності до конкретної країни, її громадянських цінностей, прав та обов'язків перед суспільством, а її сформованість є виявом громадянської зрілості, патріотизму, соціально-політичної активності, готовності людини до активної участі у просуспільних справах.</p>	
<p>Відповідальність – узагальнена характеристика активності та зрілості особистості, здатної до виявів почуттів обов'язку, совісті, докорів сумління, самостійного формулювання зобов'язань, їхнього виконання, усвідомлення необхідності підзвітності особистості за власну поведінку, здійснення самореалізації, самоконтролю та самооцінювання.</p>	
<p>Громадянська відповідальність – тривалий період онтогенезу, обумовлений особливостями прояву та інтегративними вимогами до компонентів сфери життя і діяльності особистості.</p>	<p>Розвиток громадянської відповідальності – вікова динаміка природного виховання особистісних якостей громадян зі свідомого ставлення до вимог суспільства, формування здатності до відповідальності за власне життя і вчинки, що сприяє покращенню якості життя, консолідації суспільства та зниженню соціальної напруги.</p>
<p>Методика розвитку громадянської відповідальності учнів – систематичне проведення занять із виховання в учнів свідомого ставлення до вимог суспільства, відповідальності за власні вчинки та життя з метою формування звички до їхнього вияву та прагнення до їх самовдосконалення у сприятливій віковій періоді становлення особистості.</p>	

відповідальності та обов'язку перед Батьківщиною і суспільством потребує визначення психолого-педагогічних особливостей розвитку громадянської відповідальності учнів. Поступове вироблення почуття відповідальності особистості за реалізацією своєї громадянської позиції здійснюється під час розвитку у вихованців суб'єктивних характеристик за важливими для громадянського виховання принципами самоактивності й саморегуляції. Усвідомлення взаємозв'язків між ідеями прав людини, індивідуальної свободи особистості та її громадянською відповідальністю, готовність брати на себе відповідальність, формування відповідальності за свої дії є важливими завданнями громадянського виховання.

Система вчинків, мотивованих осмисленням відповідальністю перед своєю нацією, формує національну свідомість громадян на підставі національної ідентифікації. Почуття особистої відповідальності за сталий розвиток довкілля є ознакою громадянської зрілості підростаючого покоління.

Громадянська відповідальність виступає обов'язковою складовою таких понять як громадянство (накладання відповідальності за додержання встановлених державних порядків), національне виховання (формування людини, наділеної глибокою громадянською відповідальністю) [89].

Концепцією громадянської освіти в Україні (2000) обґрунтовується необхідність комплексного підходу до формування відповідального громадянина в умовах модернізації сучасної освіти [89]. Відповідальному ставленню громадян до своїх прав і обов'язків, готовності брати відповідальність за життя суспільства, своєї громади та за власне життя, як складових мети громадянської освіти, сприяє створення сприятливих умов для розвитку громадянської компетентності людини на всіх рівнях освіти. Саме громадянські компетентності виступають в якості інструментів стимулювання відповідальності особистості в суспільстві. Розвиток відповідального ставлення громадян до інтересів України передбачає функціонування української мови як державної у всіх сферах життя суспільства у поєднанні з розвитком та повагою до мов усіх народів країни.

Відповідальне ставлення до своїх обов'язків визначається Концепцією громадянської освіти в Україні (2000) однією з основних змістових ліній громадянської освіти [89]. Відповідальність особистості за власні та колективні рішення визначається як результат формальної громадянської освіти. Для загальної середньої освіти задекларовано сприяння засвоєнню учнями відповідальних моделей поведінки, формування здатності брати на себе відповідальність, результативно працювати в команді на засадах розподілу в ній обов'язків та відповідальності. У середній освіті здатність брати відповідальність за життя громади формується під час набуття учнями громадянської компетентності в освітньому процесі та в громадській позанавчальній діяльності

Законом України «Про освіту» (2017) задекларовано серед складників мети освіти виховання відповідальних громадян, здатних до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь суспільству [68]. Виховання, як складова цілісного освітнього процесу орієнтується на формування в учнівської молоді відповідальності як соціально-політичної цінності українського народу.

Розглянемо вітчизняний та зарубіжний досвід громадянської освіти учнівської молоді, як одного із напрямів виховної роботи в ЗЗСО. У вітчизняній педагогіці питання громадянського виховання вивчаються І. Бехом, Т. Дем'янюк, І. Жаданом, Т. Клиненко, Л. Крицькою, П. Давидовим, Л. Мицик, Л. Пономаренко, О. Сухомлинською.

Європейську програму громадянської освіти було започатковано у 1979 році, коли Комітетом міністрів Ради Європи було ухвалено резолюцію «Про вивчення прав людини». На конференції Ради Європи у 1982 році «Підготовка до життя» було задекларовано залежність майбутнього Європейського співтовариства від готовності та здатності всіх його членів до збереження, прийняття та підтримки демократії, загальнолюдських цінностей і прав людини. Зі створенням у 1985 році «Європейського центру громадянського виховання» було запроваджено додаткові сертифікати з професійної

підготовки викладачів та фахівців за схваленою Європейською Радою програмою «Виховання в дусі прав людини в школах Західної Європи». Така взаємодія в рамках Європейського співтовариства соціальної та економічної політики дотепер становить основу його ефективної діяльності [167].

З набуттям Україною на початку 1990-х років незалежності висунуло першочергове завдання громадянської освіти. Проведення у 1993 році ЮНЕСКО Міжнародного конгресу «Освіта – для прав людини й демократії» акцентувало увагу освітніх закладів на необхідності включення до навчальних програм тем із прав людини, гуманітарного права та демократії. З метою формування ціннісних орієнтацій та вмінь особистості з активного громадянства, у 1997 року Радою Європи було започатковано проєкт «Освіта для демократичного громадянства» [61]. У 2004 році Радою Європи було затверджено Рекомендації Комітету міністрів з визнанням громадянської освіти формальними та неформальними соціальними інституціями як дієвого чинника забезпечення соціальної однорідності, інтеркультурної освіти, взаєморозуміння та міжрелігійного діалогу.

У центрі сучасної громадянської освіти знаходиться викладання й вивчення законів демократії, прав людини, уміння розв'язування соціально-політичних, ідеологічних, культурних, екологічних проблем, критично оцінюючи здобутки минулих поколінь, примножуючи своєю діяльністю його культурні досягнення [228; 231; 233].

Як бачимо, в країнах Західної Європи провідним виступає прагматично-когнітивний підхід, заснований на пізнанні прав і свобод людини, знанні основ громадянського виховання з формування системи моральних цінностей особистості, цінностей західної демократії та розвитку її емоційної сфери. З початку XXI століття західноєвропейська демократія знаходиться на шляху до утворення полілінгвістичної, поліетнічної, полікультурної Європи за цінностями співробітництва, співіснування та взаєморозуміння.

Рамкою компетентностей для культури демократії Ради Європи (Competences for Democratic Culture, 2016) почуття відповідальності

задекларовано як таке, що дає можливість особистості успішно долучатися до демократії [229].

В громадянській освіті країн Східної Європи, у тому числі й в Україні, превалює емоційний підхід, заснований на формуванні системи духовних та моральних громадянських цінностей особистості. За часів незалежності України, за сприяння Конституції України (2014), Державної національної програми «Освіта: Україна XXI ст.» (1994), Концепцій громадянської освіти та виховання (2000), в державі поступово вибудовується система виховання громадянських якостей молоді, заснована на задекларованому в цих нормативно-правових документах соціальному замовленні відносно громадянського виховання особистості.

Як зазначає М. Соннова, в сучасній Україні розвиваються дві системи громадянської освіти. Перша заснована на ідеях української етнопедагогіки з відродження національної ідеї та свідомості, духовності, традицій [178]. Друга, не обмежуючись українським національно-культурним простором, визначає домінантою розвитку громадянина здатність до вирішення актуальних питань буття. Вітчизняна громадянська освіта являє собою систему освітньо-виховних заходів з формування інтегративної якості особистості – громадянськості, яка визначається її здатністю до усвідомлення своїх прав і обов'язків стосовно держави та суспільства, демократичної системи цінностей, формуванням досвіду відповідальної діяльності в демократичному суспільстві.

В ЗСО України введено навчальний предмет «Громадянська освіта» (2022), навчально-методичне забезпечення якого складають навчальна програма, підручник, методичні рекомендації та посібники для вчителів [33]. Громадянську відповідальність в меті цього предмету визначено основою цілеспрямованої підготовки учнівської молоді до ефективного функціонування в умовах демократичних відносин суспільства. Формування почуття відповідальності в управлінні поведінкою людини виступає основою розвитку вільної особистості – одного із завдань громадянської освіти.

Здатність відповідального ставлення до реалізації власних прав та обов'язків у конкретних ситуаціях життєдіяльності визначається навчальною програмою з громадянської освіти виявом сформованості громадянської компетентності учнів.

Концепцією громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності (2000) основну увагу акцентовано на засобах шкільних початкових предметів, у навчальних програмах яких задекларовано реалізацію наскрізної змістової лінії «громадянська відповідальність», яка потребує розробки відповідного навчально-методичного супроводу [88].

Серед ключових компетентностей, визначених Законом України «Про освіту» (2017) та основами стандарту Нової Української школи (Нова українська школа: основи Стандарту освіти, 2016) вияви учнями відповідальності виступають складником основних ключових компетентностей. Серед ключових компетентностей «природничих наук і технологій» – це *відповідальне* ставлення до ощадливого використання природних ресурсів, за екологічний стан у місцевих громадах, в країні та світі. В ключовій компетентності «ініціативність і підприємливість» відповідальність виступає умінням, яким учням необхідно володіти та розвивати в собі, виявом виваженого ставлення до ухвалення рішень з діяльності в суспільстві. Складовими «соціальної та громадянської компетентності» виступають уміння брати на себе відповідальність, здатність виявляти відповідальне ставлення, активну громадянську позицію. У змісті ключової компетентності «екологічна грамотність і здорове життя» необхідним є виявлення відповідального ставлення до свого здоров'я та здоров'я інших людей [33].

Розвиток громадянської компетентності визначається, за навчальною програмою інтегрованого курсу «Громадянська освіта» рядом компетенцій, серед яких є відповідальний соціальний вибір й ухвалення обґрунтованих рішень на підставі виваженого та усвідомленого вибору, а також установка на відповідальну громадянську участь у суспільній діяльності та політичних

процесах [33]. Завданням громадянської освіти є сприяння розвитку в особистості якостей та ціннісних орієнтацій громадянської відповідальності. Громадянська відповідальність, відповідальність за стан довкілля виступають, відповідно, морально-етичною та глобалізаційно-екологічною складовими сучасних інтегративних знань та вмій із громадянства [72].

Отже, як бачимо поняття відповідальність є одним із основних у громадянській освіті і вихованні. Виховання та розвиток громадянської відповідальності в сучасній громадянській освіті здійснюється на поступово ускладнюваних трьох рівнях: опанування знань (у вигляді «навчання про»); розвиток ставлень та розумінь («навчання для»); набуття практичного досвіду («навчання через досвід») [32; 121]. Набуваючи в ЗЗСО практичних умінь із виявів відповідальності у спільній діяльності, учні перебувають у демократичному освітньому середовищі.

Шкільне предметне навчання, маючи змістову лінію «громадянська відповідальність», сприяє розширенню в учнів знань, вдосконаленню предметних та ключових компетентностей, формуванню ціннісних ставлень шляхом набуття особистого практичного досвіду співпраці, самостійного аналізу ситуацій найближчого оточення, виваженого прийняття відповідальних рішень у конструктивній взаємодії зі спільнотами та іншими людьми.

Підвищенню відповідальності за власне навчання, його активізації сприяє залучення учнів до взаємо- та самооцінювання початкових досягнень. Таке формувальне оцінювання у поєднанні з педагогічними спостереженнями вчителя за освітньою діяльністю учнів та її аналізом дає змогу позитивно-ціннісно та індивідуалізовано відстежувати перебіг набуття учнями ключових, у тому числі, й громадянської компетентності.

Розгляд учнями в предметному шкільному навчанні людини в різноманітному соціокультурному просторі, її прав і свобод потребує розкриття поняття «відповідальність», формування установок і цінності усвідомлення та вияву відповідальності за власні вчинки, здатності до

пояснення сутності соціальних цінностей, ролі різних видів соціальної відповідальності в житті суспільства. Саме соціальна відповідальність підприємницької діяльності є запорукою взаємодії громадян і держави в досягненні суспільного добробуту. Опановуючи знання з демократичного суспільства та його цінностей, учні мають усвідомити відповідальність як складову громадянської участі. Вивчення світу інформації та мас-медіа інтегрує в собі такі поняття як свобода, етика та відповідальність, розкриваючи перед учнями необхідність дотримання балансу між свободою вираження поглядів та відповідальністю [33].

Розглянемо педагогічні особливості розвитку громадянської відповідальності учнів у сучасній освітній практиці. Навчаючи учнів життю у світі альтернатив та формуючи в них здатність до навчання впродовж життя за індивідуальними освітніми траєкторіями, В. Зелюк вказує на важливість усвідомлення того, що право вибору є, перш за все, відповідальністю особистості за своє майбутнє, яке включає розуміння себе теперішнього та проєцювання власного розвитку на майбутні роки та десятиліття [59, с. 12].

Навчання учнів прийняттю самостійних рішень та відповідальності за них сприяє впровадження програми Всеукраїнського фонду «Крок за кроком» «Школа як осередок розвитку громади», яка діє в школах України з 2009 року. Здійснення ЗЗСО самооцінювання за Міжнародними стандартами якості діяльності громадсько-активних шкіл (б.р.в.) забезпечує усвідомлення кожним учасником своєї причетності до процесів, що відбуваються в школі, сприяє наочному баченню результативності власної діяльності [59, с. 17].

Відповідальне ставлення за власне життя та здоров'я, а також майбутніх поколінь формується в учнів в ході проведення в ЗЗСО «Вітамінних тижнів», зустрічей із відомими спортсменами, в ході яких школярі беруть участь у їхніх майстер-класах, спільних заходів із батьками учнів «Тато, мама, я – спортивна і дружна сім'я», виставок смачної та здорової їжі [59, с. 21].

Відповідальному ставленню до майбутнього та усвідомленню учнями того, що вони є творцями цього майбутнього, формуванню громадянських

якостей патріотизму, милосердя, поваги, небайдужості до проблем інших людей, сприяє участь у виховних заходах із розвитку життєвих навичок і навичок здорового життя.

Беручи участь у рамках проєкту «Школа як осередок розвитку громади» в акціях «Чисте довкілля», «Ти потрібен», «Волонтер року», конкурсі відеороликів «Відповідальність починається з мене» в учнів формується відповідальність за місце в якому вони живуть та навчаються, за результати своєї праці. З метою просвітницько-виховної та агітаційної роботи кращі проєкти презентуються на батьківських конференціях. Набуті учнями навички громадянської активності та відповідальності сприятимуть їхній адаптації до реалій сучасного життя [59, с. 57, 71].

Навчання учнів дисципліні та відповідальності, їхньому духовному та фізичному загартуванню сприяють гуртки патріотичного виховання в ЗЗСО. Практичне ознайомлення учнів із військовою технікою та зброєю в них здійснюють справжні військові інструктори з бойовим досвідом. Учні вчать ставити намети, влучно стріляти, здійснювати канатні переправи та розводити багаття. Навчання організованості, відповідальному плануванню дій здійснюється на засадах відповідальності кожного члена гуртка патріотичного виховання за виконання своїх обов'язків та доручень

Як бачимо, відповідальним громадянським діям, повазі до інших людей, їхніх думок та інтересів можна ефективно навчати лише практично. Навчання впродовж життя у світі альтернатив за індивідуальними освітніми траєкторіями надає здобувачам освіти право на вибір шляхів власного розвитку на роки, беручи на себе відповідальність за своє майбутнє. Сучасні ЗЗСО, як осередки розвитку громад, прагнуть до забезпечення діалогу з громадськістю в пануванні дій щодо розвитку громадянської відповідальності учнівської молоді.

Водночас слід зазначити, що проголошені Концепцією громадянського виховання особистості (2000) шляхи формування громадянської відповідальності в предметному шкільному навчанні дотепер не знайшли

належного методичного супроводу [88]. У діючих сучасних програмах (Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Трудове навчання 5–9 класи, 2017) [152], навчальних посібниках (Трудове навчання 5–6 класи, 2019 [2019]; Терещук та ін., 2021[190]), критеріях оцінювання навчальних досягнень учнів із трудового навчання (Критерії оцінювання навчальних досягнень учнів (вихованців) у системі загальної середньої освіти, 2011 [99]) цей напрям відображено лише в загально-декларативному вигляді.

Розглянемо далі сучасні психологічні особливості формування громадянської відповідальності учнів як значущого показника особистісної зрілості. У шкільні роки в учнів уперше виявляють активність щодо свідомої участі в суспільному житті за принципами громадянської взаємодії. У формуванні громадянської відповідальності важливу роль відіграють як родинне виховання, так і громадянська освіта в ЗЗСО. Разом ці дві форми виховання і освіти взаємовпливають, за М. Боришевським [16], на національні, правові, екологічні та валеологічні аспекти громадянської самосвідомості та свідомості особистості, на формування почуття обов'язку, внутрішньої свободи та ініціативи.

Деталізації розуміння процесу формування громадянської відповідальності особистості та визначенню шляхів його ефективного здійснення сприяє визначення психологічних складових цього процесу. До провідних механізмів формування громадянської відповідальності людини, як інтегративного критерію її особистісної зрілості, відносяться *персоналізація, персоніфікація, ідентифікація, цілепокладання, менталізація та рефлексія* [184; 212].

Внаслідок *персоналізації* людина набуває ідеальних уявлень про життя і діяльність інших членів суспільства, проявляє прагнення і можливість стати особистістю в процесі суспільної взаємодії. Сходження людини на особистісний рівень та набуття індивідуальних життєвих рис відбувається через вчинкові дії. В ході громадянського самовиявлення особа акцентує свою увагу на відомих персоналіях та взірцях їхньої громадянської позиції.

Провідним спонукальним чинником тут виступає духовна сила у формі ідей, актуальність яких не зменшується навіть після смерті її носія. Такими національними ідеями для українців є, наприклад, феномени «козацтва», «кобзарства» [177, с. 8].

Серед складових дії механізму персоналізації Л. Снігур виділяє:

- здатність до актуалізації ідеалів реальних людей, міфічних та літературних персонажів;
- деперсоналізацію у вигляді неприйняття людини та притаманних їй ціннісних орієнтацій;
- персоналізація у формі приписування собі надбань інших людей та уявне делегування власних недоліків іншим особам [177].

Люди різною мірою виявляють здатність і потреби до персоналізації шляхом залучення до колективної діяльності з виконання просупільних справ.

Іншою складовою механізму формування громадянської відповідальності є *персоніфікація*, яка полягає в наділенні рослин, тварин, предметів, понять, природних явищ особистісними якостями людини. Персоніфікація конкретизує та відображує поняття, явища у будь-чому живому, надаючи характеристик людині неживим об'єктам природи [177, с. 8]. Часто персоніфікація використовується в описах природних об'єктів та явищ, які наділяються людськими якостями, «оживляючи» та суб'єктивуючи їх. Явище персоніфікації використовується, наприклад, у поезії Тараса Шевченка: «реве та стогне Дніпр широкий...», впливаючи на формування світоглядних цінностей та ставлень, становлення громадянського патріотизму людини як духовного чиннику економічної могутності та обороноздатності України.

Приписування засобами персоніфікації людських особистісних рис певним абстракціям у вигляді певних соціальних груп чи структур трансформується у переконання чи взаємодію на користь просупільних цінностей, доповнюючи соціально-політичну дійсність певними традиціями,

правилами, нормами та мотивуючи засобами пропаганди різні верстви населення до громадянської активності [212, с. 73]. Разом із тим слід відзначити, що надмірна абсолютизація окремих персоналій та зразків їхньої поведінки, віра у нереальні, надумані явища заважають об'єктивному ставленню до життєвих ситуацій, породжують необґрунтоване неприйняття інших думок, відмежування від них.

Важливе значення у розвитку громадянської відповідальності відводиться механізму *ідентифікації* з оволодіння просупільними рисами, додаванням до них особистісних властивостей конкретних громадян, впливаючи на формування просупільної активності людини, ототожнюючи, копіюючи інших людей, групи людей та їхні ідеали, цінності та досвід (Bandura, 1964). Таке уподібнення позитивно впливає на міжособистісну регуляцію поведінки особистості, формуючи згуртованість, злагоду, взаєморозуміння та групові ціннісні норми, якими забезпечується стабільність і прогрес у суспільних відносинах.

Механізм *цілепокладання* у формуванні громадянської відповідальності полягає, за Філософським словником [208, с. 755], у формуванні цілі у вигляді цілепокладання (суб'єктно-ідеального образу бажаного) та цілереалізації (втілення цілі в об'єктивно-реальні результати діяльності). Здійснення громадянські вчинків потребує від особистості свідомого визначення мети, розробки плану дій із її досягнення, задіюючи процес індивідуального цілеформування. Цілереалізація настає внаслідок реалізації цілей в суспільній діяльності, що вирішує зовнішні та внутрішні суперечності між змістом діяльності та суб'єктами громадянської дії. Як зазначає А. Фурман [212, с. 74], ціль породжує в психіці людини процес цілепокладання як побудову послідовності дій для наближення бажаного результату. Діяльність із реалізації суспільно-значущих цілей інтенсифікує формування громадянської відповідальності, потребуючи від людини аналізу часу, способів та засобів необхідних для здійснення певних дій у конкретних умовах.

Цілепокладання активізує процеси сприйняття, запам'ятовування та мислення, а також мотиви моралі та етики поведінки з метою реалізації задумів щодо покращення життя суспільства, забезпечуючи особистісний рух до кращого майбутнього, проєктуючи та реалізуючи просупільні цілі. Долучення до цього сфери особистісних смислів сприяє самовизначенню та формуванню індивідуальності особистості.

Втілення громадянської поведінки в конкретні етнічно-культурні аспекти обумовлює залежність формування громадянської відповідальності від впливу механізму *менталізації*, дія якого обумовлена глибинними чинниками внутрішнього світу людини: неусвідомлені потяги, асоціації чи психічні образи, за З. Фрейдом (Копець, 2008, с. 343); колективне несвідоме з утримання всього духовного спадку людської еволюції, за К. Г. Юнгом [90, с. 359].

Визначаючи інтерсуб'єктність характеру світу ментальності, О. Фурман [213, с.41] включає до нього низку частково усвідомлюваних психічних процесів, механізмів та утворень, індивідуальних і суспільних, унікальних та універсальних характеристик людини. Ментальність характеризує представництво певних культурних традицій у єдності думок, установок, в тотожності світоглядних орієнтирів. Вона функціонує на рівні суспільної свідомості, де думки поєднані з емоціями, вольові дії із почуттями, де люди користуються прийомами усвідомлення та звичками поведінки, не замислюючись над сутністю їхньої логічної обґрунтованості. Якості ментальності, як складного соціально-природного продукту, визначаються природними умовами життя людини, історично усталеними моделями та традиціями поведінки представників спільного етносу, соціальними інституціями, культурними стратегіями самореалізації та індивідуального розвитку нації.

Менталітет є процесом очікування результату людської поведінки та відносин, що формується на концептуальних засадах розвитку таких сфер життя суспільства як політика, ідеологія, освіта, культура та ін. Як зазначає

О. Фурман [213], консолідуючими складниками нації є держава, церква, школа і сім'я, а національна ментальність, як основа соціального життя громадян, тут виступає своєрідним знаменником. Зміст буття учнівської молоді визначається ментальним потенціалом суспільства та пріоритетами культурно-освітнього простору кожного ЗЗСО, який призначений для відтворення в прийдешніх поколіннях кращих культурно-громадянських традицій нації, норм моралі, світоглядних цінностей.

Рівень вияву громадянської відповідальності визначається механізмом *рефлексії*, що полягає в самоусвідомленні своєї поведінки і того, як людина сприймається іншими. Досягнення людиною рефлексивного рівня характеризується розумінням того, що вона є творцем не лише своєї долі, а й своєї громади, всієї країни.

Розглянуті вище психологічні особливості формування громадянської відповідальності особистості взаємодоповнюють один інший в ході виявів людиною суспільної поведінки, забезпечують утворення та розвиток громадянських якостей особистості, визначають рівень її загальної просуспільної активності. Рівень вияву громадянської відповідальності обумовлюється, на нашу думку, активністю та смисловим наповненням життя особистості, яке вона спрямовує на своє громадянське самовдосконалення, на соціальну самореалізацію шляхом освіти, через вияви власної громадянської позиції та просуспільної спрямованості.

Індивідуальні відмінності у виявах відповідальності особистості перед суспільством обумовлюються виявами незалежності або взаємозалежності її Я [236, с. 253]. Схвалення незалежного Я здебільшого притаманне індивідуалістським культурам Заходу, коли людина сприймає оточення через формат думок і переживань власного Я. Для них є характерними вияви індивідуалізму та незалежності Я особистості, наявність індивідуалістського типу громадянської відповідальності. В індивідуалістських культурах освіта та сімейне виховання зорієнтовані на навчання молоді самостійному мисленню та незалежності, формують уміння визначати власні цінності.

Індивідуалістичне громадянське виховання багато уваги приділяє особистому процвітанню дитини, визначенню нею свого стилю життя, не актуалізуючи увагу на формуванні прив'язаності до інших людей (див. рис. 1.2).

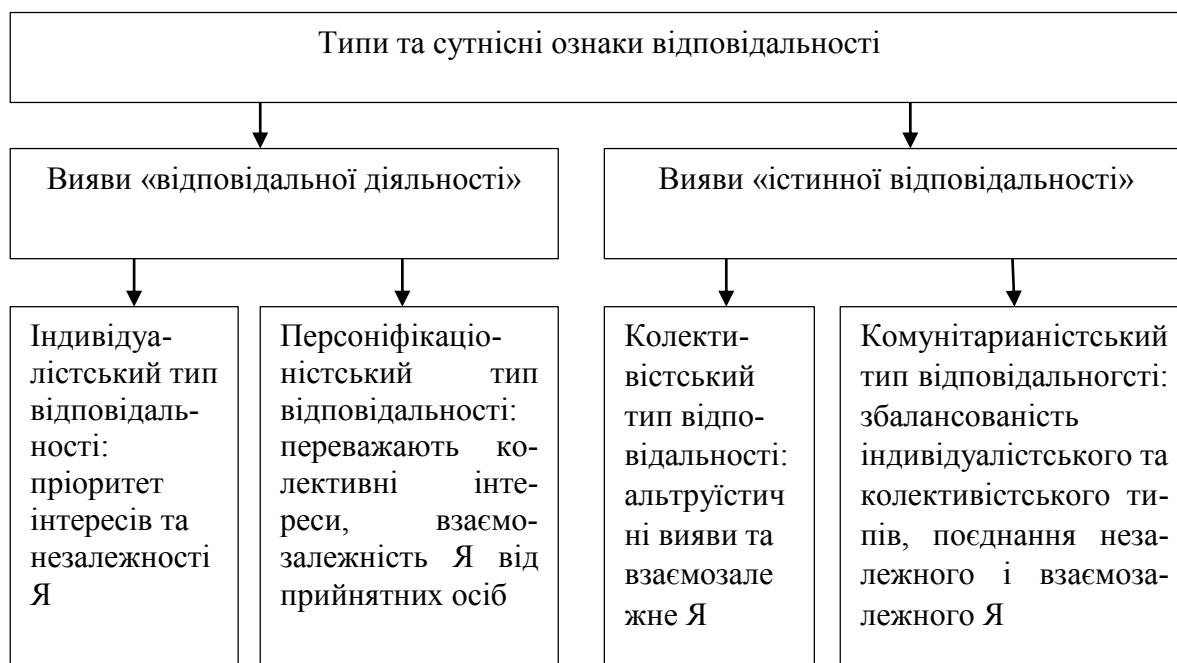

Рис. 1.2. Види прояву та типи відповідальності людини

Взаємозалежне Я, притаманне більшою мірою культурам Сходу, характеризується відчуттям людиною своєї колективістської приналежності до родини, друзів, соціальною взаємозалежністю від міжсуб'єктних контактів [236, с. 254]. Пріоритетами громадянської відповідальності тут декларується альтруїстичні відносини між людиною та оточенням, коли Я кожного спрямовується на відповідальну просуспільну поведінку. Колективістські культури зорієнтовані здебільшого на сімейні цінності, турботу про дітей та людей похилого віку. Громадянське виховання на засадах взаємозалежності спрямовується та формування здатності цінувати стосунки, бути чуйним, виявляти турботу та відповідальність не лише за себе, а й інших людей, надаючи їм підтримку та приймаючи її. Розвиток громадянської відповідальності колективістського типу відбувається у взаємостосунках, коли виникає потреба адаптуватися, пристосовуватися до них, стримуючи власне Я на користь інших людей. Подібні труднощі особистісно-громадянського зростання сприяють вдосконаленню людини, виховують

цілеспрямованість, наполегливість та рішучість у виборі життєвих кроків, актуалізують альтруїстичні якості, отримуючи задоволення від допомоги іншим словом чи ділом [18, с. 158].

Між колективістським та індивідуалістським типами громадянської відповідальності є персоніфікаціоністський (передбачає відповідальні вчинки людини відносно значущо-прийнятних для них персон) та комунітаріаністський (збалансовує індивідуальні вияви поваги до себе з колективістською турботою про суспільні інтереси) її типи [236].

Подальше вивчення психолого-педагогічних засад розвитку громадянської відповідальності учнівської молоді потребує обґрунтування критеріїв, показників та рівнів її вияву, де сутнісні ознаки розглянутих вище типів відповідальності дозволяють, за І. Кочарян [93], вбачати вияви «відповідальної діяльності» у людей, у яких переважає персоніфікаціоністський та індивідуалістський її типи, а прояви «істинної відповідальності» – вважати характерними для осіб із колективістськими та комунітаріаністськими типами відповідальності.

Висновки до першого розділу

У розділі розглянуті педагогічні підходи до обґрунтування змісту ключових понять дослідження «методика», «розвиток», «громадянськість» і «відповідальність» як складових компонентів понятійного конструкту «методика розвитку громадянської відповідальності учнів».

Ретроспективний аналіз категорії «методика» дав нам змогу визначити методику виховання як часткову галузь педагогічної науки орієнтовану на всебічне вивчення закономірностей, змісту, діяльності вчителя з виховної роботи та особливостей сприйняття виховних впливів учнями в їхній взаємозалежності як складників базової ЗЗСО, так і наукове обґрунтування її складників у рамках загальної та часткової методик шкільного предметного навчання.

Аналіз сутності поняття «розвиток» сприяв усвідомленню процесу розвитку особистості як формування її соціальних якостей в ході виховання та соціалізації.

Здійснене в контексті нашого дослідження вивчення поняття «громадянськість» обумовило його визначення як усвідомлення громадянами своєї приналежності до конкретної країни, її громадянських цінностей, прав та обов'язків перед суспільством, а її сформованість є виявом громадянської зрілості, патріотизму, соціально-політичної активності, готовності людини до активної участі у просуспільних справах.

Аналіз поняття «відповідальність» сприяв його розумінню як узагальненої характеристики активності та зрілості особистості, здатної до виявів почуттів обов'язку, совісті, докорів сумління, самостійного формулювання зобов'язань, їхнього виконання, усвідомлення необхідності підзвітності особистості за власну поведінку, здійснення самореалізації, самоконтролю та самооцінювання.

Вивчення наукових поглядів на громадянську відповідальність та аналіз нормативно-правових документів галузі освіти дав нам змогу визначити цей феномен як тривалий період онтогенезу, обумовлений особливостями прояву та інтегративними вимогами до компонентів сфери життя і діяльності особистості.

Змістовий аналіз понятійного конструкту «методика розвитку громадянської відповідальності учнів» дав змогу запропонувати його авторське розуміння як систематичне проведення занять із виховання в учнів свідомого ставлення до вимог суспільства, відповідальності за власні вчинки та життя з метою формування звички до їхнього вияву та прагнення до самовдосконалення у сприятливі вікові періоди становлення особистості.

Проблема психолого-педагогічних особливостей розвитку громадянської відповідальності актуалізується такими поняттями як громадянство та національне виховання (Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності, 2000 р.),

створенням сприятливих умов для розвитку громадянської компетентності людини на всіх рівнях освіти (Концепція громадянської освіти в Україні, 2000 р.), визнанням виховання відповідальних громадян одним із складників мети освіти (Закон України «Про освіту», 2017 р.).

Вивчення досвіду громадянської освіти в країнах Західної Європи дало змогу виявити прагматично-когнітивний підхід: виховання учнів шкіл у дусі прав людини, включення до навчальної програм тем із прав людини, гуманітарного права та демократії, обізнаність педагогів у основах громадянського виховання з формування в учнів системи моральних цінностей особистості, цінностей західної демократії та розвитку в них емоційної сфери.

Натомість, як було встановлено, в громадянській освіті країн Східної Європи, у тому числі й в Україні, переважає емоційний підхід, що ґрунтується на формуванні системи духовних та моральних громадянських цінностей особистості. В сучасній Україні розвиваються дві системи громадянської освіти: перша заснована на ідеях української етнопедагогіки з відродження національної ідеї, духовності, традицій та свідомості; друга – визначає домінантою розвитку громадянина здатність до вирішення актуальних понять буття.

В меті вітчизняної громадянської освіти особистісні якості та ціннісні орієнтації громадянської відповідальності визначено основою цілеспрямованої підготовки учнівської молоді до ефективного функціонування в умовах демократичних відносин суспільства. В Україні впроваджується програма «Школа як осередок розвитку громади», спільно із батьками та представниками громад проводяться масові заходи з громадянського виховання, працюють гуртки патріотичного виховання

Водночас було встановлено, що існуючі у вітчизняній ЗСО шляхи формування громадянської відповідальності дотепер не знайшли належного методичного супроводу в предметному шкільному навчанні. В діючих сучасних шкільних програмах, навчальних посібниках, критеріях оцінювання

навчальних досягнень учнів із трудового навчання цей напрям відображено лише в загально-декларативному вигляді.

Серед сучасних психологічних особливостей формування громадянської відповідальності учнів визначено ряд провідних механізмів:

- персоналізація шляхом зосередження уваги на відомих персоналіях та взірцях їхньої громадянської позиції;
- персоніфікація, що полягає в наділенні тварин, рослин, понять, предметів, природних явищ особистісними якостями людини;
- ідентифікація з опанування просуспільними рисами із додаванням до них особистісних якостей конкретних громадян, копіюючи інших та їхні ідеали, цінності та досвід;
- цілепокладання як створення суб'єктно-ідеальних образів бажаного (цілепокладання) та втілення цілі в об'єктивно-реальні результати діяльності (цілереалізація);
- менталізація, обумовлена глибинними чинниками внутрішнього світу людини: неусвідомлені потяги, психічні образи та колективне несвідоме, що ґрунтується на духовному спадкові еволюції людства;
- рефлексія як самоусвідомлення своєї поведінки і того, як людина сприймається іншими.

Встановлено, що індивідуальні вияви громадянської відповідальності особистості обумовлюються типологією виявів індивідуалізму, незалежності у сприйнятті оточення або взаємозалежності з відчуттям колективістської приналежності та альтруїстичними відносинами. Між цими двома типами громадянської відповідальності є персоніфікаціоністський (відповідальні вчинки стосовно значущо-прийнятних осіб) та комунітаріаністський (збалансовує індивідуальні вияви поваги до себе колективістською турботою про суспільні інтереси).

Матеріали першого розділу відображені в публікаціях автора [36], [37], [43], [46], [51], [52].

РОЗДІЛ 2

ДІАГНОСТИКА РІВНІВ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ПІДЛІТКІВ

2.2. Методика діагностування рівнів розвитку громадянської відповідальності учнів підліткового віку

Ефективність розвитку громадянської відповідальності учнів у трудовому навчанні визначається його результатами, задекларованими Державними стандартами базової і повної загальної середньої освіти (2011; 2020). Вимоги до розвитку громадянської відповідальності учнів основної школи в освітній галузі «Технології» Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти (2011) визначає як соціалізацію учнів у суспільстві шляхом формування здатності до розвитку надбань рідної культури, використовуючи засоби декоративно-ужиткового мистецтва, набуття ними досвіду партнерської взаємодії та ціннісного ставлення до трудових традицій [56].

Змістовою лінією «Технічна та художня творчість» цього стандарту передбачені такі державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів:

- опанування творчістю в трудових традиціях українського народу, що передбачає навченість учнів використанню елементів художньої творчості в художньому проектуванні традиційних виробів побутового призначення;
- ознайомлення із найпоширенішими видами ремесел та декоративно-ужиткового мистецтва включає наявність уявлень учнів щодо змісту та особливостей найбільш поширених їх видів.

У розробленій за цим Державним стандартом Програмі для загальноосвітніх навчальних закладів: трудове навчання 5–9 класи (2017), зазначено, що випускник основної школи – це патріот України, обізнаний у її історії, є носієм української культури, що поважає культуру інших народів, здатний виявляти відповідальність та активність у громадському та

особистому житті, бережливо ставиться до природи, доцільно та безпечно використовує досягнення техніки, науки [152].

Серед ключових компетентностей, на формування яких орієнтовано зміст навчальної програми з трудового навчання, визначено і громадянську компетентність, спрямовану на навчання учнів умінню досягати компромісів, усвідомленню цінності працьовитості та праці для досягнення людиною добробуту, відповідального, толерантного та поважного ставлення до інших думок. Громадянська відповідальність, як і будь-яка інша ключова компетентність містить, когнітивні (знання, вміння), мотиваційно-ціннісні (ставлення), емоційні складові, якими визначається успішність застосування учнями у власній життєдіяльності набутих предметних компетентностей із трудового навчання.

Для її формування програмою передбачено використання інтерактивних методів та виконання учнями просуспільних проєктів. З метою формування ключової громадянської компетентності до змісту навчальної програми закладено наскрізну змістову лінію «Громадянська відповідальність», призначену для формування в учнів громадянської ключової компетентності, здатності щодо її застосування у предметному трудовому навчанні в наближених до життя ситуаціях, доповнення досвіду учнів, відповідно до їхніх здібностей та нахилів, професійних намірів та сформованих трудових знань і вмінь.

Змістова лінія «Громадянська відповідальність» спрямована на становлення відповідальних членів суспільства і громад, які усвідомлюють механізми та принципи суспільного життя, розуміють актуальність національних ініціатив, здатні спиратися у трудовій діяльності на культурні вектори та традиції розвитку держави.

Учні 5–6 класів навчальна програма орієнтує на визначення у спільній діяльності всіх учасників освітнього процесу алгоритмів взаємодії під час проєктування та виготовлення соціально значущих виробів, на формування

розуміння необхідності дотримання етикету задля створення свого позитивного іміджу.

В учнів 7–9 класів під час трудового навчання формується здатність до раціонального використання різних конструкційних матеріалів, обґрунтування своєї позиції в питанні використання ресурсозберезувальних та екологічно чистих технологій виготовлення виробів, об'єктивного оцінювання результатів власної проєктно-технологічної діяльності.

Оновлений Державний стандарт базової середньої освіти (2020) передбачає формування в учнів ключової громадянської компетентності, що ґрунтується на ідеях рівності, демократії, дотримання прав людини, справедливості, усвідомлення рівних можливостей і прав та спрямовується на розвиток в учнів готовності, з опорою на загальнолюдські та суспільні цінності, діяти відповідально у житті ЗЗСО, свого навчального класу, критично осмислювати події вітчизняної та світової історії, їхній вплив на формування громадянської свідомості та самоідентифікацію особистості [57]. Громадянська компетентність, за Державним стандартом базової середньої освіти (2020), передбачає вияви учнівською молоддю толерантності, поваги до інших, здатності до конструктивної співпраці, співпереживання, розуміння правил поведінки та спілкування на засадах спільних моральних цінностей.

Розуміння компетентності, як здатності учнів до практичної самостійної діяльності та вирішення проблем життєдіяльності [162, с. 89], обумовлює її складові зі спеціально зорганізованих наборів знань, умінь та ставлень, досвіду діяльності, що набуваються під час навчання [86].

Серед наскрізних умінь, характерних для всіх ключових компетентностей, оновленим Державним стандартом виділяються виявлення ініціативи з активного пошуку рішень та участі у різновидах діяльності, беручи за це на себе відповідальність. Ознакою спрямованості технологічної освітньої галузі на формування в учнів громадянської відповідальності є зазначення в її меті здатності до партнерської взаємодії, формування

готовності до зміни довкілля засобами сучасних технологій без заподіяння йому шкоди [57].

В таблиці 1.2 представлено розкритий у Державному стандарті базової середньої освіти (2020) потенціал громадянської компетентності в технологічній освітній галузі.

Таблиця 1.2

Потенціал громадянської компетентності технологічної освітньої галузі

Складові громадянської компетентності	
Уміння	Ставлення
<p>Застосування доступних стратегій конструктивної та ефективної участі в житті громад та реалізації громадських проєктів.</p> <p>Спілкування, співпраця, взаємодія у прийнятті колективних рішень, оцінювання результативності їхнього впливу на громаду, попереджуючи виникнення та залагоджуючи конфліктні ситуації, досягнення компромісів.</p> <p>Виконання різних ролей у груповій роботі, участь у реалізації проєктів, прийняття спільних рішень у розв'язанні проблем групи.</p>	<p>Визнання свободи та рівності прав людини,</p> <p>додержання під час прийняття рішень принципів колегіальності.</p>

Серед вимог до обов'язкових результатів навчання учнів у технологічній освітній галузі Державним стандартом базової середньої освіти (2020) визначені ряд виявів громадянської відповідальності, що представлені в таблиці 1.3. Під час навчання учнів втіленню задумів у соціально- та особистісно значущих výroбах за алгоритмом здійснення проєктно-технологічної діяльності учні 5–6 класів повинні виявляти відповідальне ставлення до неї. Оцінювання та презентація учнями 7–9 класів результатів своєї проєктно-технологічної діяльності передбачає прояви здатності до врахування у їхній діяльності прав інтелектуальної власності розробників, винахідників, раціоналізаторів та інших осіб, вияви усвідомлення відповідальності за по-рушення цих прав.

Ефективне використання учнями 5–9 класів матеріалів та техніки без заподіяння шкоди довкіллю, як результат навчання, передбачає навченість учнів ощадному їх використанню та демонстрацію учнями 5–6 класів

Таблиця 1.3

Вимоги Державного стандарту базової середньої освіти (2020) до обов'язкових результатів навчання та оцінювання громадянської відповідальності учнів 5–9 класів у технологічній освітній галузі

Обов'язкові результати	Загальні результати	5–6 класи	7–9 класи
Втілення задуму в готовий продукт за алгоритмом проектно-технологічної діяльності	Проектує особистісно і соціально значущий виріб [ТЕО 1.1]	Демонструє в роботі зосередженість, акуратність, обережність, <i>відповідальність</i> тощо [6 ТЕО 1.2.5-1]	
	Оцінює і презентує результати проектно-технологічної діяльності [ТЕО 1.3]		Враховує у власній діяльності права інтелектуальної власності розробників, раціоналізаторів, винахідників, інших осіб, усвідомлює <i>відповідальність</i> за порушення цих прав [9 ТЕО 1.3.2-6]
Ефективне використання техніки і матеріалів без заподіяння шкоди навколишньому середовищу	Ощадно використовує матеріали [ТЕО 3.2]	Демонструє <i>відповідальність</i> за збереження навколишнього середовища, зокрема за сортування відходів [6 ТЕО 3.2.1]	Із застосуванням інформаційних джерел обґрунтовує доцільність <i>відповідальної</i> споживчої поведінки та екологічного виробництва [9 ТЕО 3.2.1-1]

відповідальності за збереження довкілля, зокрема за вторинне використання відходів та готовність учнів 7–9 класів до застосування інформаційних джерел для обґрунтування доцільності відповідально-споживчої поведінки та екологічності виготовлення проєктованих ними виробів.

Модельні навчальними програмами «Технології. 5–6 класи» для ЗЗСО (2021) спрямовані на виховання в учнів шанобливого, відповідального ставлення до суспільства, родини, довкілля, національно-культурних цінностей українського народу під час практичного застосування наскрізних для всіх ключових компетентностей умінь у особистісно та суспільно значущій проектно-технологічній діяльності та життєвих ситуаціях.

Здійснюючи проєктування виробів, учні навчаються аргументовано відстоювати власні позиції та приймати відповідальні рішення (Модельна навчальна програма «Технології. 5–6 класи» для ЗЗСО (автори Д. Кільдеров та ін.), 2021) [116]. Під час виготовлення спрєктованого виробу учні мають демонструвати в роботі відповідальність та взаємодопомогу, виявляти повагу до чужих та власних результатів проєктної діяльності.

Проєктуючи вироби учні вчаться здійснювати обговорення знайденої інформації з позицій її подальшого критичного, відповідального використання та збереження (Модельна навчальна програма «Технології. 5–6 класи» для ЗЗСО (автори А. Терещук та ін.), 2021) [117]. Розумінню учнями вичерпності природних ресурсів сприяє аргументоване обґрунтування необхідності відповідально-стійкого використання економічних, природних ресурсів, відповідально-продуманого споживання в побуті, повторного використання речей у повсякденному житті та необхідності економного домогосподарювання, вироблення правил поведінки, згідно вікових особливостей учнів, за принципами сталого розвитку.

Модельна програма «Технології. 5–6 класи» для ЗЗСО (автор В. Туташинський) (2021) орієнтує вчителів технологій на формування в учнів відповідального ставлення до виконання правил внутрішнього розпорядку, санітарно-гігієнічних вимог та безпеки праці в шкільних навчальних майстернях, розуміння необхідності відповідального споживання та безпечного самообслуговування [118].

Модельна навчальна програма «Технології. 5–6 класи» для ЗЗСО (автори І. Ходзицька та ін) (2021) визначає необхідність формування в учнів відповідальності у вигляді її демонстрації в роботі з втілення задумів, за алгоритмом проєктно-технологічної діяльності, у готовий продукт [119].

Аналіз змісту чотирьох модельних програм дає нам змогу визначити вияви громадянської відповідальності в очікуваних результатах навчання технологій, у змісті цього предмету та видах навчальної діяльності учнів (див. таблицю 1.4.

Таблиця 1.4

Вияви громадянської відповідальності у змісті модельних навчальних програм із технологій 5–6 класи

Очікувані результати навчання	Зміст навчання технологій	Види навчальної діяльності
Вступ		
Відповідальне ставлення до виконання правил внутрішнього розпорядку і безпеки праці в навчальній майстерні	Правила внутрішнього розпорядку та безпека праці, раціональна організація робочих місць	Опанування правил внутрішнього розпорядку та змісту інструкцій з охорони праці в начальних майстернях. Організація, із врахуванням своїх індивідуальних особливостей, робочих місць.
Модуль1. Втілення задуму в готовий продукт за алгоритмом проектно-технологічної діяльності		
Демонстрація в роботі відповідальності	Відповідальне споживання	Обговорення інформаційних матеріалів з метою їхнього відповідального споживання. Аргументація та обґрунтування шляхів стійкого та відповідального використання економічних, природних ресурсів. Відповідальне та критичне використання засобів масової інформації. Дотримання принципів авторського права та інтелектуальної власності. Перегляд відео- та фотоматеріалів, які демонструють принципи відповідального споживання. Обґрунтування та презентація рішень щодо відповідального споживання / вторинного використання / перероблення / вдосконалення / ремонту речей. Аргументоване відстоювання своєї позиції та прийняття відповідальних рішень. Демонстрація відповідальності у виконанні роботи.
Модуль2. Проектно-технологічна діяльність у побуті		
Відповідальне ставлення до санітарно-гігієнічних вимог і дотримання правил експлуатації побутової техніки	Турбота про власний побут і задоволення потреб людей	Відповідально-продумане домогосподарювання, побутове споживання, відпрацювання правил поведінки за принципами сталого розвитку

Оцінювання результатів навчання зорієнтоване на наскрізні вміння та ключові компетентності за вимогами Державного стандарту. Оцінювання задекларованих Державним стандартом базової середньої освіти (2020) обов'язкових результатів навчання щодо розвитку в учнів громадянської відповідальності у технологічній освітній галузі здійснюється за інструментарієм, описаним Типовою освітньою програмою для 5–9 класів закладів загальної середньої освіти (2021) [196]. Нею визначені такі основні види оцінювання: поточне, підсумкове (тематичне, семестрове, річне) оцінювання та підсумкова державна атестація.

Річне оцінювання висвітлюється в свідоцтві навчальних досягнень учнів, яке учні отримують щорічно. Методичними рекомендаціями щодо оцінювання навчальних досягнень учнів 5–6 класів, які здобувають освіту відповідно до нового Державного стандарту базової середньої освіти, передбачається здійснення характеристики навчальної діяльності учнів за переліком наскрізних умінь за результатами спостережень із визначення ступеня їхнього вираження [151]. У додатку В представлено складену нами форму Свідоцтва досягнень щодо сформованості громадянської компетентності учнів у технологічній освіті.

Ключова компетентність громадянської відповідальності набувається учнями в ході трудового навчання та виявляється за Критеріями оцінювання навчальних досягнень учнів (вихованців) у системі загальної середньої освіти [99], передбачаючи визначення рівнів навчальних досягнень учнів в опануванні змістом трудового навчання за вимогами навчальної програми.

Оцінювання навчальних досягнень передбачає отримання об'єктивної інформації щодо набутих учнями результатів навчання, про їхню відповідність вимогам державних стандартів освіти [107], що здійснюється порівнянням набутих знань, умінь і навичок із еталонними уявленнями нормативних документів [22, с. 411]. Ця інформація містить процесуальну складову за всіма етапами трудового навчання і бали (цифрова знаково-символічна форма

фіксації оцінювання навчальних досягнень у вигляді коротких суджень щодо оцінювання результатів перевірки успішності) [130, с. 70–71].

Для характеристики результатів навчання технологій, за Методичними рекомендаціями щодо оцінювання навчальних досягнень учнів 5–6 класів, які здобувають освіту відповідно до нового Державного стандарту базової середньої освіти, заповнюється Свідоцтво навчальних досягнень за чотирма рівнями (В – високий, Д – достатній, С – середній та П – початковий) та відповідними їм балами 12-бальної шкали оцінювання (див. додатки В та Д). У додатку Е представлено характеристику результатів навчальної діяльності учнів із навчального предмету трудове навчання щодо оцінювання громадянської відповідальності учнів 5–9 класів.

Поточна та підсумкова оцінка результатів навчання здійснюється за вимогами модельних навчальних програм шляхом: усного фронтального, індивідуального або групового опитування; письмового виконання діагностичних контрольних робіт, тестування; виконання практичних робіт із проектування та виготовлення виробів [196, с. 5–7].

Провідною ланкою діагностики розвитку громадянської відповідальності учнів в трудовому навчанні є систематичний поточний контроль для встановлення рівнів сформованості її складових та здійснення корекційних дій у використанні педагогічних технологій розвитку в учнів громадянської відповідальності. Головною складовою поточного діагностування є навчальна мотиваційно-стимулююча функція. Його тестові завдання, запитання спрямовуються на розвиток та закріплення набутих особистісних якостей, доцільно поєднуючи індивідуальну та фронтальну форми організації трудового навчання учнів.

Формувальне мотиваційно-стимулююче оцінювання передбачає, поруч із рівневим та 12-бальним, використання взаємооцінювання, самооцінювання учнів, використання вчителем трудового навчання свідоцтв досягнень, характеристик результатів навчальної діяльності, щоденників спостережень, портфоліо результатів трудового навчання та ін. [151].

Семестрове оцінювання розвитку складових громадянської відповідальності учнів здійснюється за результатами діагностування груп загальних результатів, висвітлених у Свідоцтві досягнень (див. додаток В) та Характеристика результатів навчальної діяльності учнів (див. додаток Е). Семестровий контроль проводиться для перевірки рівнів розвитку громадянської відповідальності учнів внаслідок опанування розділів і тем програми трудового навчання. Завдання семестрового контролю складаються з найактуальніших тем і розділів програми та розробляються з урахуванням рівнів вихованості учнів, що забезпечує диференційований підхід до трудового навчання. Комплексний семестровий контроль у формі тестування реєструється в окремій колонці Характеристики результатів навчальної діяльності учнів (див. додаток Е).

Річне діагностування розвитку громадянської відповідальності учнів здійснюється шляхом узагальнення результатів оцінювання її виявів за I та II семестри. Оцінювання має бути зорієнтоване на очікувані показники результатів розвитку громадянської відповідальності учнів, представлені в таблиці 1.4 за модельними навчальними програмами із технологій.

Система діагностування ключової компетентності з громадянської відповідальності учнів під час трудового навчання орієнтована на отримання та надання всім учасникам освітнього процесу достовірної та надійної інформації щодо стану розвитку складових компетентності цього виду, коригування та вдосконалення методики їхнього формування та розвитку в трудовому навчанні.

У розробці засобів діагностування розвитку громадянської відповідальності учнів ми виходили з технологій оцінювання компетентностей за проектом PISA [238]. За цим проектом компетентність розуміється як грамотність учнів, зреалізована у їхніх уміннях застосування набутих знань, умінь і навичок у повсякденному житті [134].

Ефективність трудового навчання учнів щодо якості розвитку громадянської відповідальності учнів здійснювалося нами за критеріями та

показниками її вияву [44, с. 419–421]. Методом контент-аналізу було здійснено діагностику сформованості громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання.

Критеріями оцінювання навчальних досягнень учнів (вихованців) у системі ЗСО (2011) передбачені наступні функції їхнього оцінювання:

- контролююча, якою визначається навчальні досягнення учнів та їхня навченість;
- навчальна з набуття, поглиблення, повторення, систематизації та вдосконалення знань, умінь та навичок;
- коригувально-діагностична з визначення проблем, труднощів та прогалин у трудовому навчанні учнів для внесення змін, покращення рівнів навчальних досягнень;
- мотиваційно-стимулююча з розвитку позитивного ставлення учнів до трудового навчання;
- виховна з формування в учнів зосередженості, відповідальності, самостійності, любові до праці, пізнавальної активності та інших особистісних якостей у трудовому навчанні [99].

Критерії, як міра розвитку компонентного складу громадянської відповідальності учнів у трудовому навчанні, нами визначалися за показниками продуктивності їхнього прояву в проєктно-технологічній діяльності: усвідомлення учнями громадянських цінностей та норм; розвиток ціннісних ставлень щодо компонентного складу виявів громадянської відповідальності; ступінь вчинкової активності в реалізації набутого практичного досвіду з громадянської відповідальності [12; 32]. Діагностиці підлягали, поруч із академічною успішністю та освітньою ефективністю, ряд показників вияв громадянської відповідальності, що динамічно змінювались у процесі трудового навчання учнів.

Показники розвитку громадянської відповідальності визначають міру продуктивності її складових компонентів та сформованість громадянських якостей учнів як зрілих суб'єктів. Здійснене нами в підрозділі 1.1 вивчення

структури громадянської відповідальності дозволило нам здійснити диференціацію її складників за наступними показниками: суспільно активна життєва позиція; наполегливість, самостійність, самоаналіз, самоорганізація і самоконтроль у суспільних відносинах; дотримання громадянських цінностей і норм; готовність до відповідальності за власні вчинки; чесність; привласнення принципів і норм суспільної моралі; планетарна та національна свідомість. Зазначені показники визначають суттєві характеристики громадянської відповідальності, які сприяють успішності ЗЗСО учнів.

Ступінь вияву освітніх досягнень учнів характеризується нами за рівнями розвитку громадянської відповідальності на засадах критеріїв її продуктивності. Виявлення рівнів розвитку компонентів громадянської відповідальності на уроках трудового навчання нами здійснюється за динамікою успішності освітньої діяльності учнів на засадах позитивних змін в індивідуальних особливостях їхнього прояву (початковий, середній, достатній та високий), які застосовуються в оцінюванні навчальних досягнень учнів за 12-бальною шкалою. Початковий рівень розвитку громадянської відповідальності визначається як пороговий, такий, що відповідає мінімально-необхідним вимогам державного освітнього стандарту. Інші, більш високі рівні, визначаються як опорні (референтні) точки, якими характеризуються типові вимоги до очікуваних результатів індивідуальних освітніх досягнень учнів ЗЗСО щодо розвитку громадянської відповідальності.

В таблиці 1.5 представлено конкретизацію та описи показників розвитку громадянської відповідальності учнів, як авторський інструментарій діагностування її станів.

Освітні результати щодо розвитку ключової громадянської компетентності учнів оцінюються в навчальній та повсякденній життєдіяльності учнів. Оцінювання ключових компетентностей із застосуванням опанованих учнями знань та вмінь у практичній діяльності О. Рутковська [162, с. 94] пропонує здійснювати в такій послідовності: визначення компонентного складу компетентності, опис складників видів

Таблиця 1.5

Критерії, показники та рівні розвитку громадянської відповідальності в
освітній діяльності учнів ЗЗСО

№ п/п	Критерії оцінювання	Показники оцінювання	Рівні розвитку
1.	Активність вчинків у застосуванні практичного досвіду громадянської відповідальності	- Готовність до відповідальності за власні вчинки; - наполегливість, самостійність самоаналіз, самоорганізація та самоконтроль у суспільних відносинах.	Високий 10-12 балів
2.	Вияв ціннісних ставлень до складників громадянської відповідальності	- Просуспільно-активна життєва позиція; - чесність; - виконання громадянських цінностей та норм;	Достатній 7-9 балів
		- Привласнення принципів та норм суспільної моралі; - планетарна та національна свідомість.	Середній 4-6 бали
3.	Знання та розуміння громадянських цінностей і норм	- Обізнаність із громадянських цінностей і норм.	Початковий 1-3 бали

навчання, за якими визначатиметься рівень розвитку набутих компетентностей, обґрунтування діагностичних засобів для оцінювання здатності учнів застосовувати набуті знання та вміння у практичній діяльності, розробка критеріїв та показників оцінювання. Як відзначає Г. Цукерман [219], результати розвитку компетентностей повинні оцінюватися під час виконання учнями нових завдань, які виходять за межі ситуацій, у яких ці компетентності початково формувалися.

Одним із ефективних засобів оцінювання предметних та ключових компетентностей учнів ЗЗСО Л. Ващенко та С. Науменко визначають тестові технології оцінювання [195]. Виконання тестових контрольних завдань забезпечує систематичне вимірювання навчальних досягнень учнів, сприяє корекції цілей трудового навчання та досягненню окреслених у них результатів. Тестові технології, переважно відкритого типу,

використовуються значною частиною наукових та педагогічних працівників для прогнозування та проектування процесу трудового навчання, як дієвий спосіб оцінювання динамічно змінюваних складових компетентностей [20; 28; 70; 109].

Для визначення ефективності моделі методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5-9 класів на уроках трудового навчання ми застосували діагностичну методику міжнародної програми PISA, згідно якої діагностичні завдання для учнів складаються з трьох видів: предметні завдання; уміння щодо розуміння, засвоєння та функціонування набутих знань; ставлення як прояв зацікавленості предметним навчанням, усвідомлення цінності здобутих знань та відповідальне ставлення до процесу навчання.

Завдання для діагностування рівнів розвитку ключової компетентності з громадянської відповідальності учнів містять текстові описи певних життєвих ситуацій, які потребують прийняття самостійних рішень, виходячи з набутого досвіду трудового навчання, представлення власного розуміння цих ситуацій.

У додатку Ж проілюстровані провідні підходи міжнародної програми PISA до змісту завдань для діагностування вимірювання освіченості, згідно яких кожне окреме завдання складається з умови (що дано в завданні) та питання на яке слід дати відповідь (що необхідно визначити). Завдання складаються з описів реальних ситуацій життя учнів, розв'язання яких стосується життєвих проблем школярів, учнівського колективу, місцевої громади або громадян спільноти світу. Завдання спрямовані на оцінювання наявних в учнів знань, розуміння та усвідомлення ними основних понять, виявлення здатності до застосування набутих знань та вмінь в ситуаціях, що подібні до тих, що вивчалися та в нових та змінених ситуаціях.

У додатку З наведено приклад тестових завдань для оцінювання рівні розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання. Метою діагностування стало визначення навчальних досягнень учнів стосовно набутих ними знань, умінь, здатності знаходити нестандартні

рішення під час вирішення навчальних завдань, пов'язаних із виявами громадянської відповідальності, здатності до залучення додаткової інформації, необхідної для розв'язування проблемних ситуацій, навченості щодо застосування набутих складових якостей громадянської відповідальності у повсякденні [32; 160].

Обґрунтування критеріїв та показників сприяє визначенню рівнів розвитку в учнів громадянської відповідальності на уроках трудового навчання. Виходячи зі структури ключової компетентності громадянської відповідальності, узагальнення діагностичного інструментарію можемо стверджувати, що об'єктивному кількісному та якісному аналізу ефективності проєктованої методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання сприятиме застосування виявлених нами критеріїв вивчення громадянської відповідальності учнів за чотирирівневою шкалою ступеня їхнього розвитку (початковий, середній, достатній та високий), які характеризуються показниками вияву суттєвих ознак структурних компонентів громадянської відповідальності.

2.2. Результати констатувального етапу дослідження

Поетапне експериментальне дослідження розвитку в учнів 5–9 класів громадянської відповідальності під час уроків трудового навчання проводилося впродовж 2020–2024 років. Перед проведенням дослідно-експериментальної роботи були визначені методи здійснення емпіричного дослідження, специфічні особливості організації педагогічного експерименту з розвитку громадянської відповідальності учнів та методики статистичної обробки його результатів [139].

Впродовж першого етапу дослідження (2020–2021 рр.) було здійснено вивчення вітчизняних та зарубіжних філософських, психолого-педагогічних, науково-методичних літературних джерел із методики розвитку

громадянської відповідальності учнів сучасних ЗЗСО. Аналіз та узагальнення методичних напрацювань учителів трудового навчання дозволили обґрунтувати проєкт дослідження, яким характеризувалися основні розділи та підрозділи дисертації, а також визначалася програма теоретичної та дослідно-експериментальної частин дослідження.

В ході другого етапу виконання дисертаційної роботи (2021–2022 рр.) було теоретично обґрунтовано базові поняття дослідження, критерії, рівні та показники розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання, підбрано та розроблено методики діагностування показників її вияву. Під час проведення констатувального експерименту були визначені рівні розвитку окремих показників громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання.

Проведення констатувального експерименту передбачало отримання інформації для уточнення та конкретизації завдань дослідження, визначення вихідних рівнів розвитку складових громадянської відповідальності учнів контрольних та експериментальних класів. Поетапне оцінювання рівнів розвитку компонентів громадянської відповідальності учнів нами було здійснено на підставі принципів та вимог педагогічної діагностики (див. таблицю 1.5) [81, с. 150]:

- діагностика знань та розумінь учнями громадянських цінностей і норм;
- вимірювання виявів ціннісних ставлень до складників громадянської відповідальності за показниками: просупільно-активна життєва позиція; чесність; дотримання громадянських цінностей та норм; привласнення принципів та норм суспільної моралі; планетарна та національна свідомість;
- оцінювання активності вчинків учнів у застосуванні практичного досвіду громадянської відповідальності за показниками: готовність до відповідальності за власні вчинки; наполегливість, самостійність самоаналіз, самоорганізація та самоконтроль у суспільних відносинах.

З метою дотримання вимог щодо репрезентативності вибірок учнівських груп констатувальний експеримент було проведено в міських та

сільських ЗЗСО: у Кибинській гімназії Миргородської міської ради Полтавської області, Ліцеї № 32 «Європейський» Полтавської міської ради, Великобузівському навчально-виховному комплексу «Загальноосвітній навчальний заклад I-III ступенів-дошкільний навчальний заклад» Шишацької селищної ради Полтавської області та Ліцею № 14 «Здоров'я» Полтавської міської ради. У проведенні експериментального дослідження взяли участь учні 5–9 класів: 69 учнів 5 класів; 64 – 6 класів; 62 – 7 класів; 62 – 8 класів; 63 – 9 класів. Така вибірка з 320 учнів сприяє забезпеченню, за таблицею достатньо великих чисел [29, с. 187], достовірності отриманих дослідно-експериментальним шляхом результатів із ймовірністю 0,95 з припустимою помилкою 10,05. В експериментальному дослідженні брали участь 159 учнів контрольних та 161 учень експериментальних класів. Варіювання значення коефіцієнту кореляції (r) відбувалося в межах 0,7–0,9, що вказує на надійність діагностичного оцінювання [101, с. 304].

Завданнями дослідно-експериментальної роботи було визначення рівнів розвитку складових компонентів громадянської відповідальності:

- 5 клас: здійснення групової взаємодії, здатність працювати в команді та брати на себе відповідальність за прийняті рішення;
- 6 клас: відповідальне ставлення до навколишнього простору, вміння працювати в команді, брати на себе відповідальність за ухвалені рішення;
- 7 клас: відповідальність за наслідки використання лісових насаджень для збереження рівноваги в екосистемі;
- 8 клас: усвідомлення відповідальності за навколишнє середовище; прагнення до дбайливого ставлення до одягу, активної участі у житті громади, у тому числі з екологічних питань;
- 9 клас: вияв власної відповідальності у виборі професії; здатність до критичного аналізу та самооцінки.

Вимірювання рівня розвитку в учнів 5 класів умінь здійснювати групову взаємодію, працювати в команді та брати на себе відповідальність за прийняті рішення проводилося нами під час виконання проєктних завдань на тему

«Права, обов'язки та правила внутрішнього розпорядку у шкільних майстернях» (див. додаток 3, завдання для 5 класу). Валідність чотирирівневих завдань забезпечувалася порівнянням отриманих результатів із оцінками вчителів трудового навчання про розвиток складових громадянської відповідальності учнів під час виконання проєктних завдань на уроках трудового навчання. В констатувальному експерименті брали участь 33 учні контрольних та 36 учнів експериментальних класів.

Представлені в таблиці 3.1 дані діагностики розвитку в учнів 5 класів складових громадянської відповідальності вказують на те, що більшість учнів контрольних (36,2%) та експериментальних (33,4%) класів виявили готовність на середньому рівні здійснювати обмін інформацією з іншими групами учнів; аналізувати перелік прав, сформульованих учасниками інших груп робити висновки, щодо того, як потрібно поводитися в навчальній майстерні, щоб поважати права кожного. Ці учні успішно розглянули перелік прав, підготовлені іншими групами за допомогою запитань: 1) Що нам потрібно робити, щоб поважати ці права? 2) Як ми повинні поводитися? Наприклад: «Кожен має право бути почутим», «Ми уважно слухаємо кожного». Учні цього рівня правильно виконали завдання з визначення поведінки в майстерні, щоб поважати права кожного.

Майже п'ята частина учнів виявили лише здатність об'єднуватися в групи по 4–5 осіб, сприймати, розбиратися, давати фрагментарні відповіді на питання стосовно того, що учні вважають правами кожного учасника навчально-виховного процесу (учня і вчителя) під час роботи у майстерні, що відповідає початковому рівню розвитку громадянської відповідальності за показником уміння здійснювати групову взаємодію, працювати в команді та брати на себе відповідальність за прийняті рішення.

Здатність до вироблення правил на основі прав і відповідальної поведінки, вибору тих правил, яких будуть дотримуватися всі в майстерні, участі в дискусії під керівництвом учителя для узгодження правил, пошуку та ухвалення рішень, із якими погодяться всі, на достатньому рівні

Таблиця 3.1

Рівні розвитку громадянської відповідальності учнів 5 класу за показником уміння здійснювати групову взаємодію, працювати в команді та брати на себе відповідальність за прийнятті рішення

Рівні розвитку	Показники	Контрольні класи		Експериментальні класи	
		Абс.	%	Абс.	%
Початковий	Виявляється здатність об'єднуватися в групи по 4–5 осіб, сприймати, розбиратися, давати фрагментарні відповіді на питання стосовно того, що учні вважають правами кожного учасника навчально-виховного процесу (учня і вчителя) під час роботи у майстерні.	7	19,4	7	21,2
Середній	Характеризується здатністю до: обміну інформацією з іншими групами учнів; аналізу переліку прав, сформульованих учасниками інших груп; здійснення висновків, щодо того, як потрібно поводитися в навчальній майстерні, щоб поважати права кожного.	13	36,2	11	33,4
Достатній	Здатність до: вироблення правил на основі прав і відповідальної поведінки; вибору тих правил, яких будуть дотримуватися всі в майстерні; розгляду інформації, підготовленої іншими групами учнів; погодження правил; здійснення доповіді від кожної групи для пояснення своїх правил всьому класові; дискусії під керівництвом учителя для узгодження правил; пошуку та ухвалення рішень, із якими погодяться всі.	8	22,2	8	24,2
Високий	Виявляється здатність брати участь у голосуванні за правила та прийняття того, що ті з них, які наберуть найбільшу кількість голосів мають стати правилами класу, підписавши їх від імені кожного учня та розмістивши на видному місці у майстерні, й виконуючи їх під час уроків трудового навчання.	8	22,2	7	21,2
Всього		33	100	36	100

громадянської відповідальності, виявили 22,2% учнів контрольних та 24,2% учнів експериментальних класів. Ці учні успішно впоралися з виконанням завдань із розгляду інформації, підготовленої іншими групами учнів;

погодження правил; здійснення доповіді від кожної групи для пояснення своїх правил всьому класові.

І лише 22,2% учнів контрольних та 21,2% експериментальних класів виявили здатність до прийняття тих правил внутрішнього розпорядку в майстернях, які наберуть найбільшу кількість голосів та мають стати правилами класу, підписавши їх від свого імені та виконуючи ці правила під час уроків трудового навчання, що відповідає високому рівню розвитку громадянської відповідальності за показником уміння здійснювати групову взаємодію, працювати в команді та брати на себе відповідальність за прийняті рішення.

Вивчення результатів констатувального експерименту вказує на необхідність опанування учнями 5 класу знаннями суттєвих показників, стратегіями застосування набутих умінь для здійснення групової взаємодії, роботи в команді та прийняття на себе відповідальності за прийняті рішення.

Під час виконання учнями 6 класу завдання на тему «Школа – це життя: живемо екологічно» (див. додаток 3, завдання для 6 класу) нами було визначено рівні розвитку в них громадянської відповідальності за показниками відповідального ставлення до навколишнього простору, вміння працювати в команді, брати на себе відповідальність за ухвалені рішення. Виконання проектних завдань полягало у виготовленні та презентації соціального плакату, висвітливши у ньому питання, що стосуються збору та утилізації сміття, що накопичується у школі.

Як показують результати таблиці 3.2 обізнаність щодо важливості для учнів питань чистоти приміщень, як ознаки початкового рівня сформованості громадянської відповідальності, було виявлено у п'ятій частини учнів 6 класу. Ці учні, даючи відповіді на питання стосовно того як і куди збирається сміття у школі, хто за це відповідальний, висловлювали добру обізнаність та позитивне ставлення до здійснення цієї роботи на території ЗЗСО.

Майже третина учнів (32,4% у контрольних та 33,3% у експериментальних класах) проявила середній рівень відповідального

Таблиця 3.2

Рівень розвитку громадянської відповідальності учнів 6 класу за показником відповідального ставлення до навколишнього простору, вміння працювати в команді, брати на себе відповідальність за ухвалені рішення

Рівні розвитку	Показники	Контрольні класи		Експериментальні класи	
		Абс.	%	Абс.	%
Початковий	Виявляється обізнаність учнів у питаннях наскільки важливим для них є питання чистоти приміщень, як і куди збирається сміття у школі, хто за це відповідальний	7	20,6	6	20,0
Середній	Характеризується розумінням учнями того, як можна зменшити кількість сміття у школі, що може кожний особисто та весь клас зробити для цього	11	32,4	10	33,3
Достатній	Здатність об'єднуватися у групи для виконання завдання намалювати соціальний плакат, висвітливши у ньому питання, що стосуються збору та утилізації сміття, що накопичується у школі	10	29,4	9	30,0
Високий	Демонструється здатність до здійснення презентації своїх плакатів, береться участь у проведенні їхньої загальношкільної презентації або презентації для громади	6	17,6	5	16,7
Всього		34	100	30	100

ставлення до навколишнього простору, вміння працювати в команді, брати на себе відповідальність за ухвалені рішення. Вияви громадянської відповідальності цих учнів характеризуються розумінням того, як можна зменшити кількість сміття у школі, що може кожний особисто та весь клас зробити для цього.

Достатній рівень відповідального ставлення до навколишнього простору, вміння працювати в команді, брати на себе відповідальність за ухвалені рішення нами було виявлено у 30% учнів контрольних та 29,4% експериментальних класів. Ці учні проявили здатність об'єднуватися у групи для виконання завдання з виготовлення соціального плакату, висвітливши у ньому питання, що стосуються збору та утилізації сміття, що накопичується у школі.

Як показують результати констатувального експерименту, тільки 17,6% учнів контрольних та 16,7% експериментальних класів на високому рівні продемонстрували здатність до здійснення презентації своїх плакатів, участі в проведенні їхньої загальношкільної презентації або презентації для громади.

Аналіз даних констатувального експерименту засвідчує важливість поступової трансформації обізнаності учнів у питаннях важливості чистоти приміщень у здатність до виконання власних дій для зменшення кількості сміття у школі, усвідомлення того, що може кожний особисто та весь клас зробити для цього.

Рівень розвитку громадянської відповідальності учнів 7 класу визначався нами за показником здатності до відповідальності за наслідки використання лісових насаджень для збереження рівноваги в екосистемі. В ході виконання проєктного завдання на тему «Вплив дерев на екосистему», учні виконували діагностичну вправу «Що станеться, коли...» (див. додаток 3, завдання для 7 класу). Узагальнення кількісних результатів оцінювання розвитку цього показника громадянської відповідальності представлені в таблиці 3.3.

Розвиток громадянської відповідальності лише на початковому рівні було виявлено майже п'ятою частиною всіх учнів 7 класу (20,0% в контрольних і 21,9% в експериментальних класах). Ці учні дали правильні відповіді на питання стосовно того, «Що станеться, якби»: у нашій місцевості зникли дерева, щоб зекономити гроші на газ, жителі почали опалювати житло деревиною, місцеві лісники зникли, а лісові насадження вимерзли б від лютої зими.

Найбільша кількість учнів (43,4% у контрольних і 40,6% у експериментальних класах) виявили розвиток громадянської відповідальності, за показником здатності до відповідальності за наслідки використання лісових насаджень для збереження рівноваги в екосистемі, на середньому рівні, який забезпечує здатність надавати відповіді та участь у обговоренні питань відносно того, наскільки важко чи легко учням було уявити запропоновану

Таблиця 3.3

Рівень розвитку громадянської відповідальності учнів 7 класу за показником здатності до відповідальності за наслідки використання лісових насаджень для збереження рівноваги в екосистемі

Рівні розвитку	Показники	Контрольні класи		Експериментальні класи	
		Абс.	%	Абс.	%
Початковий	Здатність давати відповіді на запитання «Що станеться, якби:» 1. У нашій місцевості зникли дерева? 2. Щоб зекономити гроші на газ, жителі почали опалювати житло деревиною. 3. Місцеві лісники зникли. 4. Лісові насадження вимерзли від лютої зими?	6	20,0	7	21,9
Середній	Здатність до підготовки відповідей та участі в обговоренні питань: 1. Наскільки важко / легко було уявити запропоновану ситуацію? 2. Наскільки важко/легко було придумати наслідки в результаті цієї ситуації?	13	43,4	13	40,6
Достатній	Здатність до підготовки відповідей та участі в обговоренні питань: 1. Що ви можете зробити, щоб така ситуація не сталася? 2. Яким чином можете змінити ситуацію на краще вже сьогодні?	7	23,3	8	25,0
Високий	Готовність до пояснення, що інколи одна ситуація може призвести до цілого каскаду подій і наслідків. Здатність до розгляду ситуації в групах, визначати методом каскаду наслідків, який вплив вони матимуть на життя людей. Здійснення презентації результатів роботи груп одним із способів: інсценування, колаж, виступ агітбригади та ін.	4	13,3	4	12,5
Всього		30	100	32	100

ситуацію та придумати наслідки в разі настання такої ситуації.

Достатній рівень розвитку в учнів 7 класу громадянської відповідальності за наслідки використання лісових насаджень для збереження рівноваги в екосистемі проявили 23,3% учнів контрольних і 25,0% експериментальних класів. Вони правильно і повно дали відповіді та взяли

участь в обговоренні питань: що ми можемо зробити, щоб такі ситуація не виникали; яким чином можна змінити ситуацію на краще вже сьогодні.

Кількість семикласників із високим рівнем розвитку відповідальності за наслідки використання лісових насаджень для збереження рівноваги в екосистемі склав в контрольних класах 13,3%, а в експериментальних – 12,5%. Ці учні успішно впоралися з завданнями з пояснення того, що інколи одна ситуація може призвести до цілого каскаду подій і наслідків, виявили здатність до розгляду ситуації в групах, правильно визначали методом каскаду наслідків, який вплив вони матимуть на життя людей. Учні з високим рівнем розвитку громадянської відповідальності здійснювали презентації результатів роботи груп одним із способів: інсценування, колаж, виступ агітбригади та ін.

Констатувальний експеримент показав недостатню ефективність традиційних уроків трудового навчання щодо формування в учнів здатності до відповідальності за наслідки використання лісових насаджень для збереження рівноваги в екосистемі. У значній кількості учнів, що характеризуються доброю успішністю трудового навчання, виявилися недостатньо сформованими уміння з продукування ідей щодо недопущення виникнення ситуацій нанесення школи лісовим насадженням, здатності визначати, який вплив такі негативні явища матимуть на життя людей та яким чином можна змінити існуючі негативні ситуації на краще вже сьогодні.

З метою визначення рівнів розвитку в учнів 8 класів громадянської відповідальності за показником усвідомлення відповідальності за навколишнє середовище, прагнення до дбайливого ставлення до одягу, активної участі у житті громади, у тому числі з екологічних питань, нами було використано проєктне завдання на тему «Технологія догляду за одягом», під час здійснення якого, учні виконували діагностичну вправу «Увага, ми все бачимо» (див. додаток 3, завдання для 8 класу).

Представлені в таблиці 3.4 результати оцінювання виявили, що більшість учнів (38,7% в контрольних і 41,9% в експериментальних класах)

Таблиця 3.4

Рівень розвитку громадянської відповідальності учнів 8 класу за показником здатності усвідомлення відповідальності за навколишнє середовище, прагнення до дбайливого ставлення до одягу, активної участі у житті громади, у тому числі з екологічних питань

Рівні розвитку	Показники	Контрольні класи		Експериментальні класи	
		Абс.	%	Абс.	%
Початковий	Здатність розглядати питання про одяг, який учні купують, соціальні, економічні і природоохоронні наслідки свого вибору; визначати за ярликами на своєму одязі, де він був виготовлений та з якого матеріалу, скільки він коштує (здійснення записів у зошиті з переліком країн та цін). Учні виявляють спроможність дати відповіді на питання: чи є гроші є єдиним фактом, що має братися до уваги при визначенні вартості виготовлення одягу; наскільки важливими є соціальні, економічні та природоохоронні витрати; чи є одне більш важливим за інше	6	19,4	7	22,6
Середній	Характеризується здатністю здійснювати аналіз шкоди пестицидів та інших токсинів, якої вони завдають навколишньому середовищу, висловлювати судження щодо того, що тепер учні думають про купівлю одягу	12	38,7	13	41,9
Достатній	Уміння самостійно давати пропозиції щодо того, що можна зробити проти порушень безпеки виготовлення одягу	9	29,0	8	25,8
Високий	Виявлення здатності формулювати ідеї, які учні хотіли б реалізувати у своїй школі, громаді	4	12,9	3	9,7
Всього		31	100	31	100

виявили середній рівень здатності до усвідомлення відповідальності за навколишнє середовище, вияву прагнення до дбайливого ставлення до одягу, активної участі у житті громади, у тому числі з екологічних питань. Приблизно п'ята частина учнів змогли на початковому рівні дати відповіді на питання про одяг, який вони купують, соціальні, економічні і природоохоронні наслідки свого вибору. Достатній рівень розвитку

громадянської відповідальності, щодо самостійного надання пропозицій про те, що можна зробити проти порушень безпеки виготовлення одягу, виявили 29,0% учнів контрольних та 25,8% – експериментальних класів. І тільки 12,9% восьмикласників контрольних класів і 9,7% – експериментальних виявили на високому рівні здатність до формулювання ідей, які вони хотіли б реалізувати у своїй школі, громаді. Такі результати можна пояснити виконанням більшістю учнів проєктних завдань на традиційних уроках трудового навчання за інструкціями зразками з вичерпними даними, що вимагають здебільшого репродуктивних дій.

Для визначення рівнів розвитку в учнів 9 класу громадянської відповідальності за показником вияву власної відповідальності у виборі професії, здатності до критичного аналізу та самооцінки, учням було запропоновано проєктне завдання на тему «Професії у різних галузях людської діяльності», зміст якого передбачав виконання діагностичної вправи «Яка професія мені підходить» (див. додаток 3, завдання для 9 класу).

Представлені в таблиці 3.5 результати діагностування вказують на те, що переважна більшість учнів контрольних (38,6%) та експериментальних (40,6%) класів виявили середній рівень готовності пояснювати причини свого вибору під час оцінювання прийнятих або відхилених пропозицій роботи. Ці учні успішно дали відповіді на питання: хто з них прийняв пропозицію роботи, хто ні, змогли пояснити чому так сталося та якими були причини зробленого вибору.

Майже п'ята частина дев'ятикласників контрольних (19,4%) та експериментальних (21,9%) класів виявили початковий рівень розвитку громадянської відповідальності, зумівши під час гри «Ринок праці» розкрити причини прийняття чи неприйняття пропозицій учителя стосовно роботи. У разі не згоди ці учнів продовжували шукати іншу роботу, іноді обмінюючись пропозиціями з іншими учасниками гри, або обмінюючи отримані картки з пропозиціями на інші картки зі столу вчителя.

Достатній рівень здатності до дій у групі з визначення та представлення

Таблиця 3.5

Рівень розвитку громадянської відповідальності учнів 9 класу за показником вияву власної відповідальності у виборі професії, здатності до критичного аналізу та самооцінки

Рівні розвитку	Показники	Контрольні класи		Експериментальні класи	
		Абс.	%	Абс.	%
Початковий	Здатність до прийняття чи відхилення наданих вчителем пропозицій щодо вибору майбутньої професії, вказуючи причини свого рішення	6	19,4	7	21,9
Середній	Готовність пояснювати в оцінюванні прийнятих або відхилених пропозицій роботи причини свого вибору	12	38,6	13	40,6
Достатній	Здатність до дій у групі з визначення та представлення списку із трьох критеріїв, за якими учні визначали свою роботу	7	22,6	7	21,9
Високий	Готовність давати відповіді на питання: що учнів цікавить і що вони люблять робити; що у них добре виходить; які їхні сильні сторони; що вони можуть зробити найкраще, коли стикатимуться з конкуренцією.	6	19,4	5	15,6
Всього		31	100	32	100

списку із трьох критеріїв, за якими учні визначали прийнятність запропонованої роботи, було виявлено у 22,6% учнів контрольних і в 21,9% експериментальних класів.

Найменша кількість учнів 9 класу (19,4% у контрольних і 15,6% в експериментальних класах) зуміли виконати завдання високого рівня складності, проявивши здатність давати правильні і повні відповіді на питання, що їх цікавить і що вони люблять робити, що у них добре виходить та які їхні сильні сторони, що вони можуть зробити найкраще, коли стикатимуться з конкуренцією.

Ефективність розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання визначається моніторингом її складових показників у кожного учня за умов своєчасної корекції цього процесу.

Результати оцінювання розвитку показників громадянської відповідальності учнів 5–9 класів представлені в таблиці 3.6.

Таблиця 3.6

Результати діагностування рівня розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на етапі констатувального експерименту

Класи	Показники	Групи	Рівень розвитку							
			Початковий		Середній		Достатній		Високий	
			Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
5	Уміння здійснювати групову взаємодію, працювати в команді та брати на себе відповідальність за прийняті рішення	Контр.	7	19,4	13	36,2	8	22,2	8	22,2
		Експ.	7	21,2	11	33,4	8	24,2	7	21,2
6	Відповідальне ставлення до навколишнього простору, вміння працювати в команді, брати на себе відповідальність за ухвалені рішення	Контр.	7	20,6	11	32,4	10	29,4	6	17,6
		Експ.	6	20,0	10	33,3	9	30,0	5	16,7
7	Здатність до відповідальності за наслідки використання лісових насаджень для збереження рівноваги в екосистемі	Контр.	7	21,9	13	40,6	7	23,3	4	13,3
		Експ.	6	20,0	13	43,4	8	25,0	4	12,5
8	Здатність до усвідомлення відповідальності за навколишнє середовище, прагнення до дбайливого ставлення до одягу, активної участі у житті громади, у	Контр.	6	19,4	12	38,7	9	29,0	4	12,9
		Експ.	7	22,6	13	41,9	8	25,8	3	9,7

	тому числі з екологічних питань									
9	Вияв власної відповідальності у виборі професії, здатності до критичного аналізу та самооцінки	Контр.	6	19,4	12	38,6	7	22,6	6	19,4
		Експ.	7	21,9	13	40,6	7	21,9	5	15,6
	Середні значення	Контр.	7	20,1	12	37,4	8	25,4	6	17,1
		Експ.	7	21,1	12	38,4	8	25,4	5	15,1

Результати констатувального експерименту показали, що більшість учнів контрольних (57,5%) та експериментальних (59,5%) мають початковий та середній рівні розвитку показників громадянської відповідальності і тільки 17,1 % учнів контрольних та 15,1% експериментальних класів володіють ними на високому рівні.

Наведені у таблиці 3.6 дані дають змогу відстежити динаміку розвитку громадянської відповідальності учнів з 5 по 9 класи. За рисункам 3.1 та 3.2 прослідковується негативна динаміка розвитку показників громадянської відповідальності учнів на високому рівні: зниження з 22,2% в учнів у 5 класів до 19,4% в учнів 9 класів у контрольних класах та зменшення високого рівня з 21,2% у п'ятикласників до 15,6% у дев'ятикласників у експериментальних класах. Це є підтвердженням існування, зазначеної ще в минулій Національній доктрині розвитку освіти України на період до 2021 року, проблеми зниження суспільної моралі, культури поведінки, духовності у частини молоді України, що спричинено відсутністю цілісної системи її духовного розвитку та громадянської соціалізації.

Для визначення причин переважання у розвитку громадянської відповідальності більш ніж половини учнів середнього та початкового рівнів їх вияву, нами були проаналізовані навчальні програми трудового навчання учнів 5–9 класів [152, с. 8]. Аналіз навчальних програм виявив у пояснювальній записці лише задекларовану наскрізну змістову лінію «Громадянська відповідальність», що має загальну націленість на формування

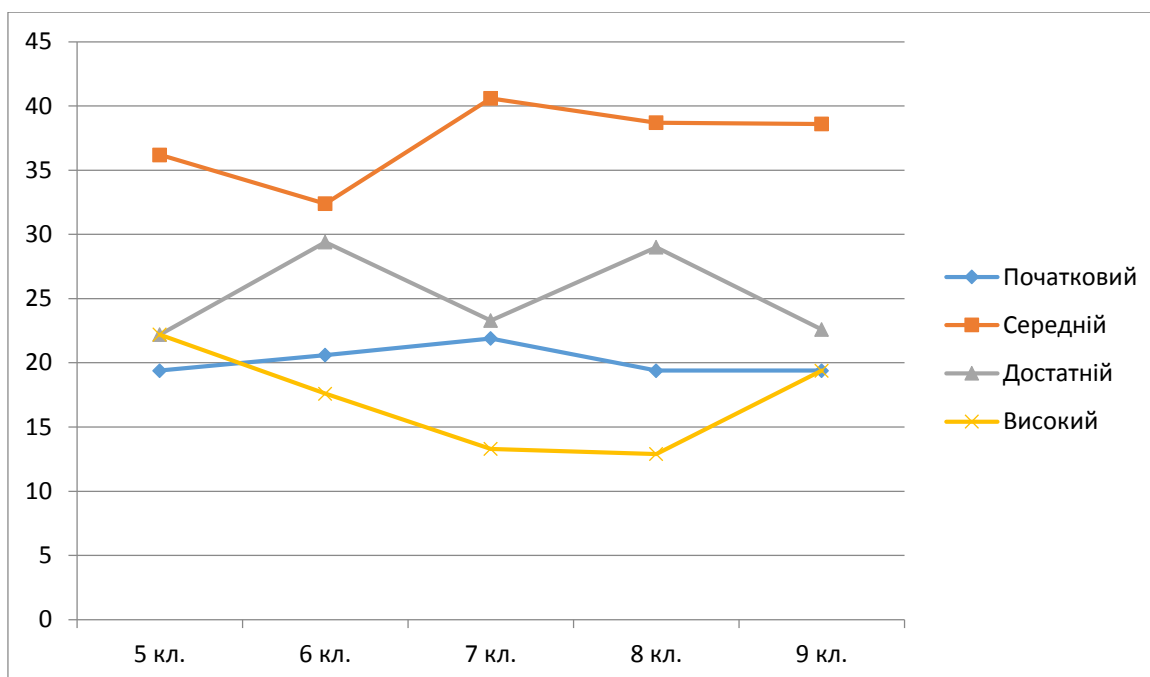

Рис. 3.1. Розподіл учнів контрольних 5–9 класів за рівнем розвитку громадянської відповідальності на етапі констатувального експерименту(%)

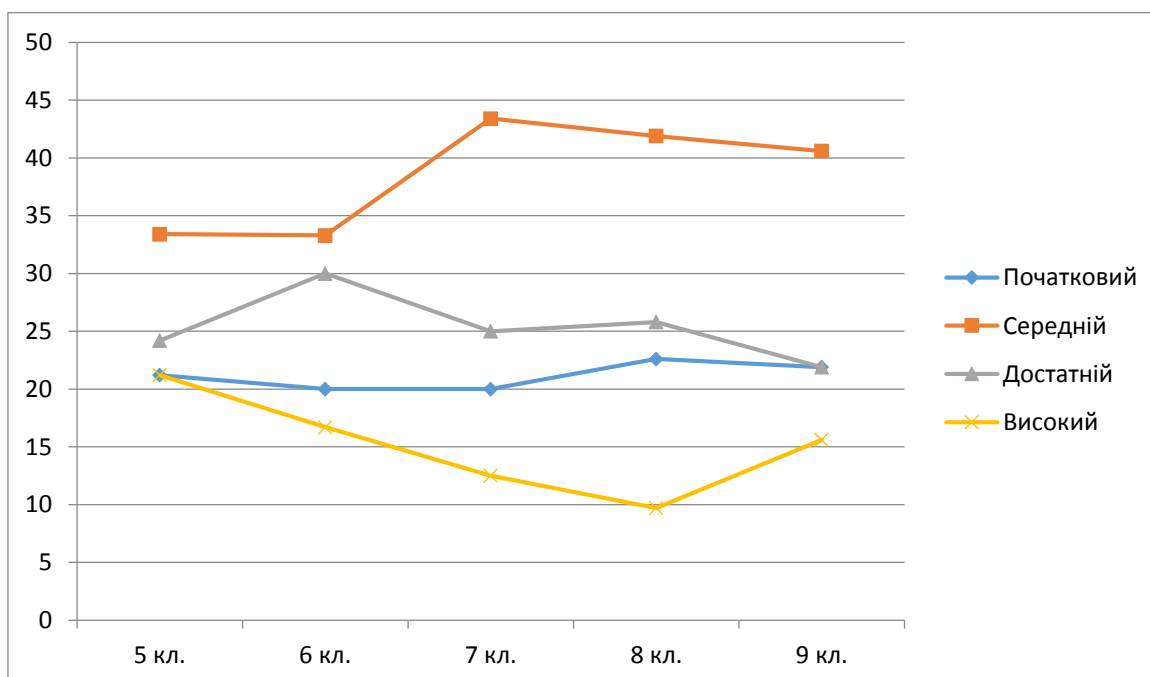

Рис. 3.2. Розподіл учнів експериментальних 5–9 класів за рівнем розвитку громадянської відповідальності на етапі констатувального експерименту(%)

відповідальних членів громад та суспільства, які здатні до розуміння принципів та механізмів їхнього функціонування, її спрямованість на

реалізацію національних ініціатив та опору на культурні вектори та традиції розвитку держави. Водночас нами констатована відсутність у змісті розділів та тем сучасної програми трудового навчання наскрізного системного розвитку в учнів громадянської відповідальності.

Аналіз психолого-педагогічних засад та педагогічних умов розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання, результати констатувального експерименту підтверджують результати проведеного нами теоретичного дослідження та дають змогу так оцінити рівень та стан сучасного розвитку досліджуваного феномену:

- розвиток громадянської відповідальності переважної більшості учнів знаходиться на недостатньо високому рівні;

- існуючі традиційні підходи до розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання є малоефективними, вимагають концептуальної корекції та відповідного вдосконалення за спеціально підібраними методами трудового навчання;

- для підвищення результативності розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів необхідними є обґрунтування навчального матеріалу у змісті трудового навчання за її складовими показниками та розробка навчально-методичного супроводу розвитку складових цієї особистісної якості.

Представлене у додатку II порівняння середніх значень показників розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 контрольних та експериментальних класів, за результатами констатувального експерименту, відносно статистичної схожості за критерієм згоди χ^2 Пірсона, засвідчує, що рівень громадянської відповідальності учнів експериментальних та контрольних класів суттєво не відрізняється. Відсутність істотної різниці у розподілі учнів контрольних та експериментальних 5–9 класів за середніми значеннями рівнів розвитку показників громадянської відповідальності вказує на практичне підтвердження правильності запропонованих нами показників та

необхідність приділення належної уваги їхньому розвитку на уроках трудового навчання.

Виходячи з сучасних тенденцій розвитку методики трудового навчання, дієвості впливу розвитку громадянської відповідальності на якість шкільної технологічної освіти та недостатній рівень її розвитку в учнів, розглянемо далі результати формувального педагогічного експерименту з впровадження спроектованої в розділі 2 моделі методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання.

Висновки до другого розділу

Ступінь вияву освітніх досягнень учнів характеризується нами за рівнями розвитку громадянської відповідальності на засадах критеріїв її продуктивності. Виявлення рівнів розвитку компонентів громадянської відповідальності на уроках трудового навчання нами здійснюється за динамікою успішності освітньої діяльності учнів на засадах позитивних змін в індивідуальних особливостях їхнього прояву (початковий, середній, достатній та високий), які застосовуються в оцінюванні навчальних досягнень учнів за 12-бальною шкалою. Початковий рівень розвитку громадянської відповідальності визначається як пороговий, такий, що відповідає мінімально-необхідним вимогам державного освітнього стандарту. Інші, більш високі рівні, визначаються як опорні (референтні) точки, якими характеризуються типові вимоги до очікуваних результатів індивідуальних освітніх досягнень учнів ЗЗСО щодо розвитку громадянської відповідальності.

Діагностування під час констатувального педагогічного експерименту виявило, що переважна більшість учнів експериментальних (59,5%) та контрольних (57,5%) 5–9 класів мають початковий та середній рівні розвитку показників громадянської відповідальності, а доволі малочисельна кількість учнів із високим рівнем складає, відповідно 15,1% та 17,1%. Відстеження динаміки розвитку громадянської відповідальності учнів з 5 по 9 класів

виявило регресивно-негативну динаміку розвитку показників громадянської відповідальності учнів на високому рівні: зниження з 22,2% в учнів у 5 класів до 19,4% в учнів 9 класів у контрольних класах та зменшення високого рівня з 21,2% у п'ятикласників до 15,6% у дев'ятикласників у експериментальних класах.

Констатувальний етап визначення середніх значень рівнів розвитку показників розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 контрольних та експериментальних класів показав такі результати:

- початковий рівень є характерним для 20,1–21,1% учнів, провідною ознакою громадянської відповідальності яких є лише обізнаність щодо громадянських норм та цінностей;

- середній рівень було виявлено у 37,4–38,4% учнів, які показали розуміння принципів та норм суспільної моралі, необхідності прояву громадянами національної та планетарної свідомості;

- достатній рівень було діагностовано у 25,4% учнів, які виявили такі ціннісні ставлення, як здатність до виконання громадянських норм та цінностей, просуспільно-активна позиція та чесність;

- високий рівень громадянської відповідальності було виявлено лише у 15,1–17,1% учнів, активність вчинків яких у застосуванні практичного досвіду громадянської відповідальності характеризувалася показниками готовності до відповідальності за власні вчинки, наполегливістю, самостійністю, самоаналізом, самоорганізацією та самоконтролем у суспільних відносинах.

Це стало підтвердженням існування проблеми зниження суспільної моралі, культури поведінки, духовності у частини молоді України, що спричинено відсутністю цілісної системи її духовного розвитку та громадянської соціалізації, нерозробленістю в традиційній методиці трудового навчання цілісної системи педагогічних умов, етапів, методів розвитку громадянської відповідальності та стимулювання громадянської активності учнів. Результати констатувального експерименту стали підставою

для оновлення концептуальних підходів та поетапного впровадження в процес трудового навчання спроектованої авторської моделі методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів.

Матеріали другого розділу відображені в публікаціях автора [35], [38], [44], [50].

РОЗДІЛ 3

МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ УЧНІВ 5–9 КЛАСІВ НА УРОКАХ ТРУДОВОГО НАВЧАННЯ

У розділі описано спроектовану модель методики і педагогічні умови розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання. Розкриті особливості стимулювання громадянської активності учнів у трудовому навчанні засобами проєктно-технологічної діяльності. Представлено програму та результати формувального та контрольного етапі дослідно-експериментальної роботи.

3.1. Проєктування моделі методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання

За завданнями дослідження нами спроектовано модель методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання у вигляді структурно-логічної схеми. Мета проєктування схематичної моделі полягає у розробці складових процесу формування громадянської відповідальності учнів як методики трудового навчання, зорієнтованої на: навчання учнів 5–х класів усвідомленню громадянських цінностей та норм; формування в учнів 6–7-х класів громадянських ціннісних ставлень; трудове навчання школярів 8–9-х класів засобами набуття практичного досвіду відповідально-просуспільної поведінки.

Моделювання, за О. Савченко [164, с. 358] передбачає вивчення спроектованих або існуючих реально процесів та об'єктів за допомогою аналогових моделей для визначення їхніх характеристик та оптимального управління ними.

Енциклопедичною літературою модель визначається як матеріальна чи уявна система, яка відтворює чи відображає досліджувані об'єкти, є

спроможною до їхнього змінювання задля отримання нової інформації стосовно цих об'єктів [63, с. 648; 207].

Серед провідних особливостей моделювання науковці визначають використання об'єктів-замінників для опосередкованого пізнання, яке значно економить зусилля та час науковців [11, с.9], є засобом проектування об'єктів, які не є самим об'єктом [54]. Погоджуючись із думкою науковців, що модель є засобом абстрактного узагальнення практичного досвіду, моделлю ми називаємо зразки-аналоги, що ілюструють об'єкти дослідження у спрощено-абстрактному вигляді, відтворюючи суттєво значущі для дослідження її складові та зв'язки між ними.

Моделювання методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання передбачає вирішення завдань дослідження з отримання інформації про особливості розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання в ЗЗСО та накопичення даних щодо створення сучасної моделі розвитку громадянської відповідальності учнів в теорії і методиці трудового навчання.

Проектування моделі методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання нами здійснено на підставі обґрунтування її цілісної структури та змісту, виявлення взаємозалежностей та зв'язків її складових. Необхідність моделювання методики розвитку громадянської відповідальності учнів у трудовому навчанні визначається вимогами Програми для загальноосвітніх навчальних закладів із трудового навчання для учнів 5–9 класів [152], якою передбачено впровадження наскрізної змістової лінії «Громадянська відповідальність». Моделювання методики розвитку громадянської відповідальності учнів є необхідною умовою та дієвим засобом підвищення ефективності трудового навчання в сучасних ЗЗСО. Створення за сучасними вимогами до змісту трудового навчання моделі розвитку громадянської відповідальності учнів є актуальним для розбудови сучасної системи трудового навчання.

Будучи провідним методом дослідження розвитку громадянської відповідальності учнів, моделювання виступає методологічною основою використання моделі як аналога, який замінює за певними ознаками оригінал – реальну методику розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання. Сутність моделювання розвитку громадянської відповідальності учнів у трудовому навчанні передбачає перенесення схожих складових моделі-аналогу цього процесу на об'єкт дослідження, відкидаючи несуттєві для нього зв'язки та властивості, які не сприяють вивченню структури та складових розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання.

Модель методики розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання спроектована нами на основі знань про складові цієї освітньої діяльності та передбачає обґрунтування системи дій, з яких складається розвиток громадянської відповідальності. Цей вид моделювання спрямований на виявлення закономірних взаємозв'язків складових спроектованої моделі, пошук оптимальних способів її обґрунтування та управління нею.

Під час проектування моделі методики розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання нами були визначені її структурні блоки: концептуально-цільовий, змістово-процесуальний та результативно-діагностичний (рис. 2.1).

Концептуально-цільовим блоком моделі визначаються мета, завдання і структурні концепції розвитку громадянської відповідальності особистості. *Мета* розвитку громадянської відповідальності учнів визначена нами в розділі 1 як виховання в учнів свідомого ставлення до вимог суспільства, відповідальності за його життя, життя своєї громади та за власні вчинки з метою формування звички до їхнього прояву та прагнення до їх самовдосконалення у сприятливі вікові періоди становлення особистості.

Нами визначено ряд кроків, що виступають засобами досягнення мети у формі проміжних результатів щодо розвитку громадянської відповідальності

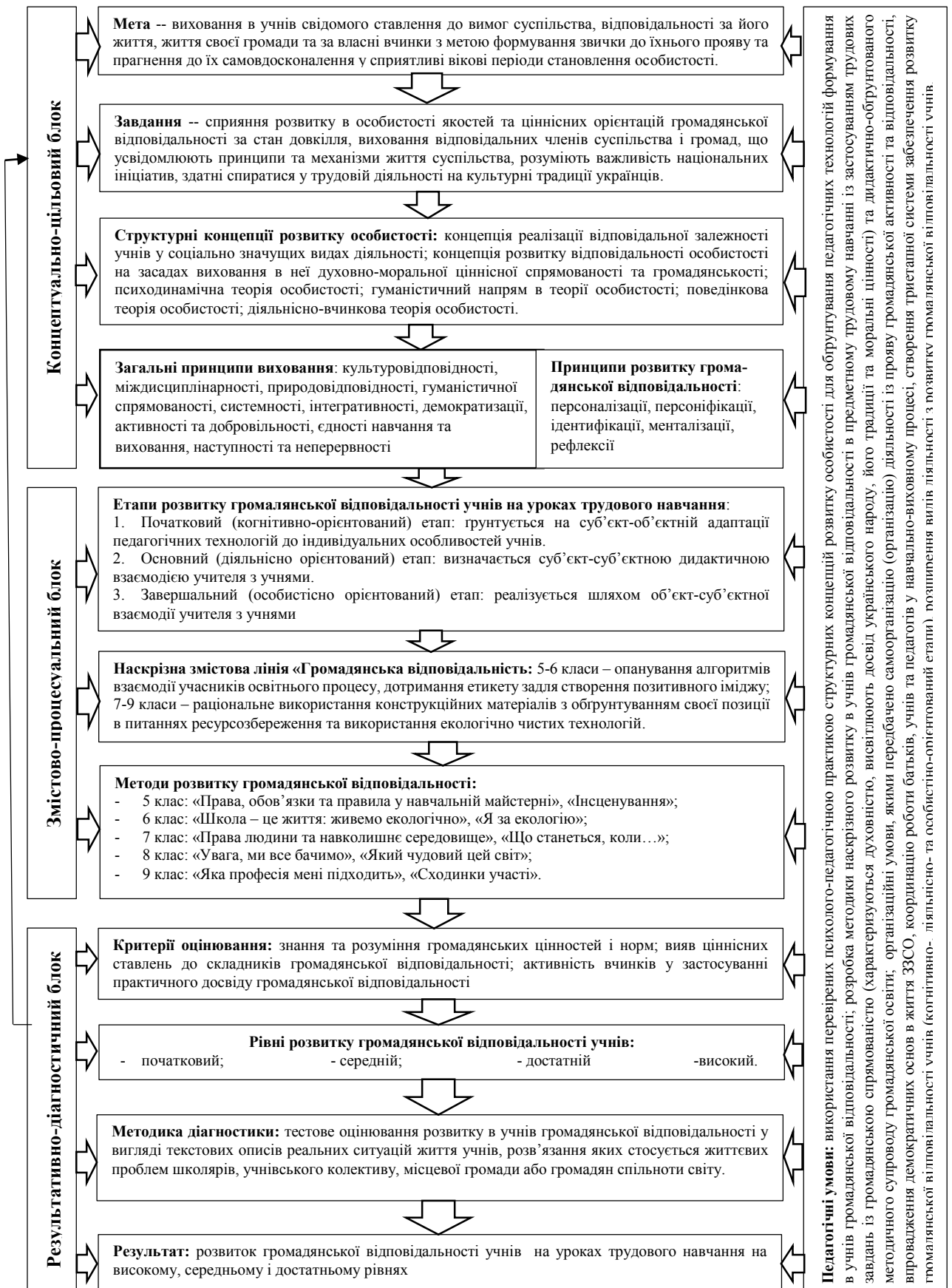

Рис. 2.1. Модель методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання.

учнів. До таких *завдань* нами віднесені сприяння розвитку в особистості якостей та ціннісних орієнтацій громадянської відповідальності за стан довкілля, як морально-етичної та глобалізаційно-екологічної складових сучасних інтегративних знань та вмінь із громадянства. Завданням змістової лінії «Громадянська відповідальність» у змісті навчальної програми «Трудове навчання 5–9 класи» є виховання відповідальних членів суспільства і громад, що усвідомлюють принципи та механізми життя суспільства, розуміють важливість національних ініціатив, здатні спиратися у трудовій діяльності на культурні традиції українців [152].

У досягненні мети та завдань розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання визначальне значення мають такі *концепції розвитку особистості*:

- концепція реалізації відповідальної залежності учнів у соціально значущих видах діяльності, авторства А. Макаренка [104], спрямована на виховання такого сильного почуття як відповідальність шляхом створення ситуацій емоційного переживання особистістю почуття громадянського обов'язку;

- концепція розвитку відповідальності особистості на засадах виховання в неї духовно-моральної ціннісної спрямованості та громадянськості В. Сухомлинського [185], за якою в учнів із раннього віку необхідно формувати здатність жити відповідно до високих ідеалів, за принципами добра, включаючи розвиток сердечності, душевності, милосердя та людяності;

- психодинамічна теорія особистості З. Фрейда, за якою громадянська відповідальність особистості обумовлюється здатністю до контролю ситуацій життя суспільства, розуміння мотивів власної поведінки та її спрямування за суспільно-значущими напрямками діяльності [90, с. 229];

- гуманістичний напрям в теорії особистості А. Маслоу забезпечує набуття особистістю досвіду пошани, взаємоповаги, визнання та довіри, що обумовлює рух людини до самоактуалізаційних потреб, її прагнення стати

такою, якою вона здатна стати у сприятливих суспільних умовах захищеності та безпеки, дозволяючи собі особистісне громадянське зростання [234; 235];

- поведінкова теорія особистості розвиток громадянської відповідальності цілісної особистості обумовлює провідним джерелом її розвитку – середовищем у найширшому його розумінні, сама особистість визнається продуктом навчання, а набуті нею властивості визнаються узагальненими поведінковими рефlekсами та соціальними навичками [242; 243; 244];

- діяльнісно-вчинкова теорія особистості Г. Костюка, В. Роменця визначає громадянську відповідальність як складну динамічну систему взаємодії психіки і поведінки, свідомості і діяльності, єдність яких визначають вчинки людини, що виступають основою розвитку суспільно-важливих особистісних властивостей [91; 161].

Одним із джерел розвитку в учнів громадянської відповідальності на уроках трудового навчання є комплексне використання у проєктованій моделі загальних принципів виховання та специфічних принципів розвитку громадянської відповідальності – педагогічних закономірностей, що розкривають вимоги та ідеї суттєвого впливу на зміст і структуру моделі.

До загальних принципів виховання традиційною педагогікою відносяться принципи культуровідповідності, міждисциплінарності, природовідповідності, гуманістичної спрямованості, системності, інтегративності, демократизації, активності та добровільності, єдності навчання та виховання, наступності та неперервності [24, с. 377; 166, с. 188].

Група специфічних принципів розвитку громадянської відповідальності визначається, описаними нами в підрозділі 1.2, механізмами реалізації цього процесу: принцип *персоналізації*, як духовний спонукальний чинник наслідування життєдіяльності взірців громадянської позиції відомих персоналій; *персоніфікації* з надання певним об'єктам неживої природи та абстракціям характеристик людини; *ідентифікації* як оволодіння ідеалами та рисами особистості притаманними для своєї спільноти; *менталізації* зі

здійснення громадянських вчинків на засадах духовних цінностей та спадку людства; *цілепокладання* як впровадження в суспільну діяльність бажаних суб'єктивно-ідеальних образів; *рефлексії* як об'єктивне сприйняття оточенням та самоусвідомлення власних вчинків [23, с. 93–94; 212, с. 72–75].

Змістово-процесуальний блок моделі розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках складається з трьох етапів, змістової наскрізної лінії «Громадянська відповідальність» навчальної програми трудового навчання та методів її розвитку в трудовому навчанні.

Розвиток громадянської відповідальності учнів нами зорієнтований на дидактичну взаємодію учасників освітнього процесу з поетапним розширенням можливостей учнів, поступово зменшуючи допомогу вчителя у виконанні учнями завдань трудового навчання. Виходячи з описаного в підрозділі 2.1 розуміння дидактичної взаємодії як єдності управління трудовим навчанням вчителем та самостійної навчально-трудової діяльності учнів, в моделі проєктованої методики нами застосовано три *етапи розвитку громадянської відповідальності учнів*, зорієнтовані на поступове нарощування самостійності у її виявах:

- початковий (когнітивно-орієнтований) етап, спрямований на формування в учнів 5 класів розуміння громадянських норм і цінностей на засадах суб'єкт-об'єктної адаптації педагогічних технологій до індивідуальних особливостей учнів;

- основний (діяльнісно орієнтований) етап здійснюється на основі суб'єкт-суб'єктної дидактичної взаємодії учителя з учнями 6–7 класів, коли навченість розумінню та сформованість ціннісних ставлень із громадянської відповідальності надають особистісних впливів на її подальший розвиток у учнів;

- завершальний (особистісно орієнтований) етап розвитку громадянської відповідальності реалізується шляхом об'єкт-суб'єктної взаємодії учителя з учнями 8–9 класів, коли школярі набувають практичного досвіду громадянської відповідальності, а набута якість індивідуальних

громадянських виявів стає джерелом саморегуляції їхнього подальшого розвитку.

Змістова складова методики розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання здійснюється за двома, представленими в моделі компонентами наскрізної змістової лінії «Громадянська відповідальність», спрямованої на становлення відповідальних членів суспільства і громад, які усвідомлюють механізми та принципи суспільного життя, розуміють актуальність національних ініціатив, здатні спиратися у трудовій діяльності на культурні вектори та традиції розвитку держави:

1. Орієнтація учнів 5–6 класів на визначення у спільній діяльності всіх учасників освітнього процесу алгоритмів взаємодії під час проєктування та виготовлення соціально значущих виробів, на формування розуміння необхідності дотримання етикету задля створення свого позитивного іміджу.

2. Формування в учнів 7–9 класів під час трудового навчання здатності до раціонального використання різних конструкційних матеріалів, обґрунтування своєї позиції в питанні використання ресурсозберезувальних та екологічно чистих технологій виготовлення виробів, об'єктивного оцінювання результатів власної проєктно-технологічної діяльності.

В обґрунтуванні *методів* розвитку в учнів громадянської відповідальності в трудовому навчанні ми виходили з пояснення та прогнозування їхнього відбору та поетапного використання на засадах систематизованого у підрозділі 1.1 компонентного складу громадянської відповідальності та визначеними нами вище концептуальними підходами щодо її розвитку.

На першому етапі розвитку громадянської відповідальності навчання учнів 5 класу розумінню громадянських цінностей і норм зорієнтовано змістом навчальної програми з трудового навчання на визначення у співпраці з учасниками освітнього процесу алгоритмів взаємодії для виконання суспільно-корисних, продуктивних трудових завдань і проєктів [152].

Опанування учнями 5 класу громадянськими нормами та цінностями ми обґрунтуємо на основі концепції їхньої участі у соціально-значущих, просупільних видах діяльності, орієнтованих на виховання такого сильного почуття як відповідальність у колективі та через колектив, шляхом особистісного переживання власного громадянського обов'язку [104]. Розуміння необхідності виконання учнями громадянських норм та цінностей зорієнтований метод «Обов'язки, права та правила у навчальній майстерні» [122; 147]. Робота учнів у команді та в співпраці з учителем полягає в розробці правил внутрішнього розпорядку у навчальних майстернях задля забезпечення їхніх прав та відповідальності за спільно прийняті рішення з виконання обов'язків.

Запропоновані групами учнів переліки права і обов'язків обговорюються та голосуються за п'ятьма основними правилами та обов'язками, яких мають дотримуватися усі ті, хто перебуває у навчальних майстернях. Вони записуються розміщуються на видному місці майстерень та підписуються всіма учнями. Таким чином, у співпраці з усіма учасниками освітнього процесу п'ятикласники обґрунтовують алгоритм їхньої взаємодії в майстерні, навчаються командній роботі, поціновуванню та повазі думок інших осіб, усвідомлюють визнання цінності їхніх власних думок, розуміють важливість дотримання правил безпеки та раціональної організації робочих місць у шкільних навчальних майстернях.

Привласненню учнями принципів та норм суспільної моралі сприяє використання, за обґрунтованими В. Сухомлинським концептуальними засадами розвитку відповідальності людини, шляхів виховання її морально-духовної ціннісної спрямованості та громадянськості [185]. Усвідомлення учнями 5 класу важливості виконання принципів та норм суспільної моралі забезпечує використання методу «Інсценування» [32; 146]. Інсценізація текстів із характеристиками-описами прав людини сприяє усвідомленню учнями їхньої важливості у життєдіяльності. Без слів, лише засобами пантоміми команди учнів, відповідаючи на питання «Що таке права людини?»,

зображують провідні характеристики прав людини, дізнаючись про їхню важливість для повсякденного життя.

Розвиток громадянської відповідальності учнів 6–7 класів виводиться під час уроків трудового навчання на рівень усвідомлення та привласнення цінних для суспільства ставлень.

Навчання учнів 6 класу розумінню громадянських цінностей та нормами обґрунтовується за концептуальними засадами поведінкової теорії особистості Б. Скіннера, якими провідним джерелом особистісного розвитку визнається середовище, особистість визначається як продукт навчання, а її властивості розуміються як узагальнені поведінкові рефлекси та соціальні навички [242; 243; 244].

Зміст трудового навчання орієнтує учнів 6 класу на розуміння важливості дотримання етикету у створенні свого позитивного іміджу [152].

Навчання учнів висловлюванню та обговоренню власних думок, повазі точок зору інших людей у питаннях значення гігієнічних вимог до житла людини сприяє використання на уроках трудового навчання методу «Школа – це життя: живемо екологічно» [27; 32]. Формування відповідального ставлення до довкілля, готовності брати на себе відповідальність за прийняті рішення, вміння працювати в команді потребує пояснень із боку вчителя, що школа не є простором, де відбувається лише навчання, а виступає складовою середовища їхнього життя. Вона потребує постійної уваги до розв'язання соціальних, екологічних проблем. Об'єднані у групи учні отримують завдання зобразити та здійснити презентацію соціального плакату, який висвітлював би питання збору, утилізації сміття, яке постійно накопичується в приміщеннях школи. Презентація учнями, закріплених на стінах шкільних рекреацій плакатів, здійснюється на широкий загаль, а також для місцевих громад. Шестикласники мають усвідомити відповідальність кожного з них за навколишній простір життєдіяльності, зрозуміти власну причетність у розв'язанні питань боротьби з забрудненням довкілля.

З метою створення в учнів 6 класу розуміння відповідальності як певного особистого внеску у покращення життя місцевих громад, для формування уявлення про роль відповідальності у створенні сприятливого середовища життя доцільним є використання методу «*Я – за екологію, моя школа також...*» [27; 32]. Учні зображують на фліпчарті чи дошці дерево ідей, щодо тих питань, за які кожен із них може нести відповідальність у середовищі свого проживання. Кожен учень висловлює по одній ідеї, що реєструється на аркуші-стикері та розміщується на загальному дереві ідей.

Учні мають усвідомити, що саме відповідальність виступає провідною складовою демократичної участі у збереженні навколишньої екосистеми. В них формується здатність до відповідальності в питаннях створення сприятливого середовища життєдіяльності в школі та в місцевій громаді.

Учні 7 класу навчальна програма трудового навчання орієнтує на раціональне використання різноманітних конструкційних матеріалів [152]. Навчання готовності до відповідальності семикласників за власні чинки, як прояв громадянської відповідальності, здійснювалося нами за концептуальними засадами психодинамічної теорії особистості З. Фрейда [90, с. 229], яка орієнтує на опанування учнями готовністю до контролю ситуацій суспільного та політичного життя суспільства, усвідомлення мотивів власної поведінки та її спрямування за просуспільними напрямками діяльності.

Застосування в трудовому навчанні методу «*Права людини та навколишнє середовище*» спрямоване на формування в семикласників позитивного ставлення до раціонального використання природних ресурсів [64; 146]. Чотири групи учнів отримують по одному міжнародному документу, якими регламентуються вимоги до захисту довкілля: Стокгольмська Декларація з навколишнього довкілля, Орхуська Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості у процесі ухвалення рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля, «Брунтлендська доповідь» Міжнародної комісії ООН з навколишнього середовища і розвитку, Універсальна Декларація Матері Землі. Кожна група учнів самостійно

опрацьовує зміст цих документів з подальшою презентацією перед усіма групами повідомлень щодо їхньої мети, проголошени ними прав людини та визначають до трьох умов, які є потрібними для практичної реалізації вимог цих документів на світовому рівні, в Україні та в місцевій громаді.

З метою розвитку у семикласників відповідального ставлення до власних вчинків використовувався метод «Що станеться, коли...» [85], за яким здійснюється розвиток відповідальності учнів за використання лісових насаджень задля підтримання рівноваги в екологічних системах. Після пояснення вчителем, що іноді одна подія може призвести до цілої низки ситуацій та наслідків, групи учнів з 4–5 осіб отримують завдання, наприклад, з розгляду ситуацій щодо забезпечення місцевого виробництва будівельними та конструкційними матеріалами з деревини, демонструючи за методом каскаду наслідків вплив цієї ситуації на життя людей громади. Для презентації результатів роботи груп можуть бути використані методи інсценування, виступ агітбригади, колаж та ін. Результатом має стати висновок учнів 7 класу щодо важливості економного використання деревини як природного матеріалу, усвідомлення кожним учнем особистої відповідальності за збереження довкілля. В подальшому учні можуть взяти на себе відповідальність за схваленні рішення шляхом розробки та здійснення екологічних проектів із висадки чи збереження насаджень дерев, лісів, озеленення території школи та ін.

За програмою трудового навчання учні 8 класу мають навчитися обґрунтовувати свою позицію стосовно розвитку інноваційних екологічно чистих та ресурсозберігаючих технологій обробки конструкційних матеріалів [152]. Формування в учнів цього віку планетарної та національної свідомості, як прояву їхньої громадянської відповідальності, обґрунтовується нами за концепцією виховання морально-духовної ціннісної спрямованості та громадянськості В. Сухомлинського, що спрямована на розвиток готовності до життя за принципами добра та високих ідеалів, виховуючи душевність, людяність, сердечність та милосердя [185].

Формуванню у учнів 8 класу планетарної та національної свідомості сприяє використання методу «*Увага, ми все бачимо*» [32; 146]. Пояснивши учням, що на уроці буде вивчатися питання щодо одягу, який вони купують та соціально-економічні і природоохоронні наслідки зробленого ними вибору, школярі передивляються ярлики на їхньому одязі, дізнаючись та записуючі на дошці про те, у яких країнах і з яких матеріалів ці вироби були виготовлені, яка їхня вартість. Вчитель роздає учням інформаційні аркуші для вивчення складових вартості технологічної послідовності обробки текстильної сировини та пошиття одягу. Учні мають прийти до висновку щодо відповідальності кожного з нас за стан довкілля, дбайливе ставлення до одягу, прагнення долучитися у своїй громаді до кампанії з підвищення обізнаності школярів та її членів що економного використання ресурсів, впливу шкідливих речовин на довкілля.

Розуміння восьмикласниками необхідності розвитку та впровадження інноваційних екологічно чистих та ресурсозберігаючих технологій обробки конструкційних матеріалів забезпечується використанням у трудовому навчанні методу «*Який чудовий цей світ*» [121], за яким учні усвідомлюють негативні наслідки зневажливого ставлення до природи, мотивуються до дій у місцевих громадах із покращення стану довкілля. Починаючи роботу над просупільним проектом, школярі мають виконати випереджаюче домашнє завдання з виконання трьох малюнків на тему: яке б довкілля вони не хотіли б мати; яким воно є насправді; яке б довкілля вони хотіли б мати. Виконані учнями графічні зображення аналізуються на уроці за таким планом:

1. Чи було складно обдумувати особливості трьох різних видів довкілля?
2. Якби на малюнках, виконаних учнями, жили люди, то як би вони почувались?
3. Який із трьох виконаних Вами малюнків відповідає реальному довкіллю у Вашій громаді?

4. Що потрібно зробити членам місцевої громади задля поліпшення стану навколишнього середовища?

Підсумовуючи результати виконання цього соціально значущого проєкту учні краще усвідомлюють сучасні суспільні проблеми, вчаться свідомому вибору способів власної поведінки та дій, краще розуміють згубні наслідки зневажливого ставлення до природи.

У дев'ятикласників, за програмою трудового навчання, формуються уміння щодо оцінювання результатів власної проєктно-технологічної діяльності як показника прояву громадянської відповідальності [152].

Уроки трудового навчання учнів 9 класу виводять розвиток їхньої громадянської відповідальності на рівень сформованості самоаналізу, самостійності, самоконтролю та самоорганізації під час набуття досвіду просуспільної діяльності. Навчання дев'ятикласників виявам громадянської відповідальності у формі набуття досвіду пошани, взаємоповаги, довіри та визнання доцільно здійснювати за концептуальними засадами гуманістичного напрямку в теорії особистості А. Маслоу [234; 235]. Такий концептуальний підхід у виборі методів розвитку громадянської відповідальності сприяє реалізації учнями 9 класу потреб власної самоактуалізації, прагнень стати такими, якими вони здатні стати.

Розвитку в учнів навичок критичного аналізу, самоактуалізації та самооцінки сприяє застосування методу *«Яка професія мені підходить?»*, за яким в учнів формується почуття своєї відповідальності за правильний вибір майбутньої професії [12]. Для участі у грі *«Ринок праці»*, вчитель видає кожному учневі картки-пропозиції щодо майбутньої професії, а вони вирішують: приймати їм запропоновану пропозицію, чи ні. У розданих картках дев'ятикласники записують власні судження щодо відмови чи прийняття пропозиції. У випадку незгоди, учні продовжують пошук прийнятних варіантів роботи. Обмінюючись картками-пропозиціями один із одним, учні залишають у себе ті з них, які відповідають їхнім уподобанням. Повернення ж учнями карток-пропозицій без бажання отримання інші картки

є ознакою того, що вони залишаються безробітними. Результатом проведення такої гри є самостійне виявлення учнями 9 класу почуття особистої відповідальності за вибір професії, прояви власних вподобань та сильних сторін, самовизначення у виборі майбутньої професії.

Для об'єктивного оцінювання результатів виявлення дев'ятикласниками складових громадянської відповідальності, нами було застосовано концептуальні засади *діяльнісно-вчинкової теорії особистості* Г. Костюка [91] та В. Роменця [161], за якою діяльність розуміється як складна динамічна система взаємодії активної людини (суб'єкта) з суспільством (світом), що сприяє формуванню суспільно-значущих якостей особистості.

Демонстрацію учням 9 класів відкрито-прозорих шляхів прийняття значущих для суспільства рішень та демонстрацію форм участі людини у житті суспільства та громади ми організовували на уроках трудового навчання із використанням методу *«Сходинки участі»* [174]. Після об'єднання учнів у групи по чотири-п'ять осіб, учитель роздає їм друковані картки *«Сходинки»*, у яких описані форми потенційно-можливої участі дев'ятикласників у прийнятті важливих для суспільства рішень:

- повністю самостійне прийняття учнями рішень;
- партнерсько-рівноправні стосунки із дорослими;
- виконання учнями окремих пунктів важливих для громади проєктів;
- створення ілюзорності буцім-то участі учнів у прийнятті важливих для громади рішень;
- імітація участі представників учнівської молоді у прийнятті важливих для суспільства рішень:
- маніпулювання участю учнів у прийнятті важливих для громади рішень без впливу їхньої думки на кінцевий результат.

Учні отримували бланк таблиці 2.1, перший стовпчик якої визначає фактичний рівень їхньої участі у прийнятті рішень щодо реалізації важливих для суспільства проєктів та ідей. Це могли бути, наприклад, організація правил

Таблиця 2.1

**Оцінювання рівнів сходинок участі учнів у реалізації
просуспільних ідей і проєктів**

Рівні сходинок участі	Пояснення та обґрунтування
_____	_____
_____	_____
_____	_____

внутрішнього розпорядку у шкільних навчальних майстернях, прийняття важливих для колективного життя класу рішень щодо вибору його активу та ін. У другому стовпчику таблиці учні надавали письмові пояснення щодо визначення рівнів сходинок їхньої участі у реалізації суспільно-значущих проєктів та ідей. Результати, зафіксовані в таблиці обговорювалися у загальному міжгруповому колі.

Розглянуті методи розвитку в учнів 5–9 класів громадянської відповідальності на уроках трудового навчання мають специфічні особливості розвитку окремих її компонентів, впливаючи, водночас, певною мірою на розвиток інших її складових.

Результативно-діагностичний блок моделі методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5-9 класів на уроках трудового навчання складається з обґрунтованих у підрозділі 2.1 критеріїв оцінювання, рівнів розвитку громадянської відповідальності учнів, методів психолого-педагогічної діагностики та визначення кінцевого результату впровадження моделі

Критерії вияву розвитку громадянської відповідальності учнів включають:

-знання та розуміння учнів громадянських цінностей і норм, за показником обізнаності із громадянськими цінностями і нормами, що відповідає початковому рівню розвитку громадянської відповідальності;

- вияв ціннісних ставлень до складників громадянської відповідальності, за показниками: привласнення принципів та норм суспільної моралі, планетарної та національної свідомості (достатній рівень) та просуспільно-активної життєвої позиції, чесності, втілення громадянських цінностей та норм (достатній рівень);

- активність вчинків у застосуванні практичного досвіду громадянської відповідальності, за показниками готовності до відповідальності за власні вчинки, наполегливості, самостійності самоаналізу, самоорганізації та самоконтролю в суспільних відносинах, що визначає високий рівень розвитку громадянської відповідальності.

Результативно-діагностичний блок моделі містить також тестову методику діагностики розвитку в учнів громадянської відповідальності у вигляді текстових описів реальних ситуацій життя учнів, розв'язання яких стосується життєвих проблем школярів, учнівського колективу, місцевої громади або громадян спільноти світу. Завдання спрямовані на оцінювання наявних в учнів знань, розуміння та усвідомлення ними основних понять, виявлення здатності до застосування набутих знань та вмінь в ситуаціях, що подібні до тих, що вивчалися та в нових та змінених ситуаціях (див. додаток 3).

Результатом розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання модель визначає її сформованість на якісних високому, середньому і достатньому рівнях.

В моделі представлені провідні педагогічні умови ефективного розвитку громадянської відповідальності учнів, які будуть розкриті нами в підрозділі 2.2:

1. Використання перевірених психолого-педагогічною практикою структурних концепцій розвитку особистості для обґрунтування педагогічних технологій формування в учнів громадянської відповідальності;

2. Розробка методики наскрізного розвитку в учнів громадянської відповідальності в предметному трудовому навчанні із застосуванням

трудоу завдань із громадянською спрямованістю (характеризуються духовністю, висвітлюють досвід українського народу, його традиції та моральні цінності) та дидактично-обґрунтованого методичного супроводу громадянської освіти.

3. Організаційні умови, якими передбачено самоорганізацію (організацію) діяльності із прояву громадянської активності та відповідальності, впровадження демократичних основ в життя ЗЗСО, координацію роботи батьків, учнів та педагогів у навчально-виховному процесі, створення триетапної системи забезпечення розвитку громадянської відповідальності учнів (когнітивно-, діяльнісно- та особистіно-орієнтований етапи), розширення видів діяльності з розвитку громадянської відповідальності учнів.

Спроектвана нами, за актуальними концептуальними підходами та принципами виховання, модель методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання характеризується багатокomпонентною, цілісною структурою, яка включає науково-методичний та організаційно-педагогічний супровід, є відкритою до самовдосконалення та саморозвитку. За цією моделлю нами було здійснено планування та організацію проведення дослідно-експериментальної перевірки ефективності її впровадження в освітню діяльність учасників освітнього процесу, результати якої будуть висвітлені в третьому розділі дисертаційної роботи

3.2. Педагогічні умови розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання

Проблема розвитку громадянської компетентності учнівської молоді є предметом дослідження багатьох науковців галузі освіти. Питанням же розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання приділяється суттєво менша увага. В проведеному нами дослідженні ми

виходимо з гіпотези, що кількісно-якісні показники розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання суттєво покращаться у разі обґрунтування та впровадження комплексу необхідних педагогічних умов.

Визнаючи предметом дидактичних досліджень, поруч із цільовими, змістовими та процесуальними складовими процесу навчання, педагогічні умови, якими забезпечується ефективне досягнення освітніх результатів, ми переконані в тому, що результатом впровадження педагогічних умов розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання стане сформованість в учнів таких її складових, як активно-просуспільна життєва позиція, наполегливість, самостійність, самоорганізація та самоаналіз суспільних відносин, визнання цінностей та дотримання норм життєдіяльності суспільства, здатність нести відповідальність за свої вчинки, чесність, привласнення принципів та норм суспільної моралі, планетарна та національна свідомість. Педагогічні умови розвитку в учнів громадянської відповідальності мають позитивний вплив на формування національних та загальнолюдських цінностей, виховання готовності до дотримання громадянських прав та свобод, поважного ставлення до традицій, культури мов спілкування та віросповідання народів світу [123]. Вони сприяють також формуванню компетентностей щодо реалізації громадянами прав та свобод, усвідомлення значущості просуспільних цінностей вільного, демократичного суспільства, верховенства прав та свобод його членів [68], а також формують ціннісні орієнтири справедливості, утвердження людської гідності, чесності, наполегливості, відваги, доброти та розвивають ключову громадянську компетентність на засадах ідей демократії рівності прав людини та справедливості [57].

Результативність розвитку в учнів громадянської компетентності на уроках трудового навчання обумовлюється сутнісним змістом поняття «педагогічні умови», обґрунтуванням тих із них, які сприяють вирішенню проблеми дослідження.

У словникових джерелах поняття «умова» визначається як: середовище (обстановка), що уможлиблює створення, здійснення будь-чого чи сприяє цьому [22, с. 1506]; як обумовленість того, що залежить, як складова взаємодій та станів об'єктів, що роблять можливим існування певних явищ [207, с. 707].

Будучи зовнішніми факторами впливу на проєктовану нами методику розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання, педагогічні умови, за О. Рутковською [162, с. 112], є спеціально створеними обставинами та чинниками зовнішнього впливу на її результативність та ефективність. Важливими ознаками категорії «педагогічні умови» науковці визначають складові процесу навчання (мета, зміст, форми організації та методи і засоби освітньо-просторового середовища, орієнтованого на розв'язання навчально-виховних завдань) [29; 153; 220].

У контексті дослідження методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання ми поділяємо розуміння педагогічних умов як: структурування предметної шкільної освіти, організацію освітнього середовища для організації вчителем навчально-пізнавальної діяльності учнів [162, с. 113]; застосування методів освітньої діяльності щодо залучення учнівської молоді до особистої участі у вирішенні окремих проблем суспільства та формування активного громадянського суспільства [240]; гармонізацію єдності змісту освіти, особистості педагога, освітніх технологій, організації освітнього простору та організації соціальної та навчально-пізнавальної діяльності [211, с. 162]; сукупність чинників взаємодії та регулювання явищ і об'єктів освітнього процесу, що забезпечують досягнення поставлених навчально-виховних цілей [21, с. 227]. Саме структурування предметного шкільного навчання, організацію освітнього простору та навчально-пізнавальної діяльності учнів ми визначаємо як основні компоненти педагогічних умов освітньої діяльності.

У контексті нашого дослідження педагогічні умови розвитку громадянської відповідальності розглядаємо як обставини здійснення

продуктивно-цілісного навчально-виховного процесу, спрямованого на формування її складових та їх удосконалення.

В ході обґрунтування педагогічних умов розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання ми виходили з перевірених психолого-педагогічною практикою структурних концепцій розвитку особистості для обґрунтування шляхів формування в учнів громадянської відповідальності, методичних особливостей її розвитку в учнів у трудовому навчанні, організації громадянської активності учнів у трудовому навчанні засобами дидактичної взаємодії учнів та вчителя.

Першою умовою є використання перевірених психолого-педагогічною практикою структурних концепцій розвитку особистості для обґрунтування педагогічних технологій формування в учнів громадянської відповідальності. Важливість здійснення концептуального дослідження обумовлене потребою в поясненні та прогнозуванні засобами існуючих структурних концепції в теорії розвитку особистості особливостей розвитку громадянської відповідальності учнів.

Розвиток громадянської відповідальності учнів визначається комплексом принципів, ідей та побудов, що переконливо та об'єктивно пояснюють шляхи організації становлення особистості та здатні прогнозувати у часі певні особистісні зміни учнів. Опанування учнями ЗЗСО зразків просуспільної поведінки шляхом вивчення й виконання її вимог та правил у ході співпраці та кооперації всіх учасників процесу трудового навчання, виступає рушієм розвитку особистісної відповідальності. З розвитком та ускладненням навчальної праці, зміною її місця в системі суспільно-значущих відносин відбувається соціальне та моральне становлення учнівської молоді.

Пошуки особливостей пояснення та прогнозування розвитку громадянської відповідальності учнів шляхом розкриття та інтеграції доцільних підходів і принципів у перевірених часом та психолого-педагогічною практикою структурних концепціях розвитку особистості

визначають наукову новизну запропонованого нами концептуального підходу до розвитку громадянської відповідальності.

Вивчення структурних концепцій розвитку особистості з точки зору їхньої ефективності щодо пояснення та прогнозування шляхів розвитку в учнів складових громадянської відповідальності дало нам змогу визначити ряд концептуальних засад здійснення цього процесу.

Згідно *концепції реалізації відповідальної залежності учнів у соціально значущих видах діяльності*, авторства А. Макаренка [104], виховання такого сильного почуття як відповідальність здійснюється шляхом створення ситуацій емоційного переживання особистістю почуття громадянського обов'язку. Видатний педагог мав глибоке переконання щодо права педагога на втручання в розвиток та спрямування характеру особистості, вирішуючи це індивідуально згідно її якостей та нахилів, уміючи це зробити індивідуально в кожному конкретному випадку [95].

Методичною домінантою в цій концепції виступає виховання особистості через колектив і в колективі, орієнтуючи вихованців «на людей», здійснюючи гуманістичний захист кожної особистості провідним засобом виховання – колективом. Подолання відчуття небезпеки та безпорадності під час навчальної діяльності, надання особистості захисту та формування готовності до здолання труднощів забезпечується колективною дисципліною, якою викликається базальна тривога щодо можливості осуду, колективного покарання за принципом паралельної дії [104].

За А. Макаренком, турбота про правильне виховання особистості та колективу закладу освіти не повинна подавляти внутрішні особистісні потреби вихованців, а навпаки – створювати перспективу формування всіх її виявів у навчальній діяльності, вимагаючи зворотньої відповідальної турботи особистості [103]. Саме принцип амбівалентності соціальних впливів поєднує колективне та індивідуальне у вихованні громадянської відповідальності.

У системі виховання В. Сухомлинського втілена *концепція розвитку відповідальності особистості на засадах виховання в неї духовно-моральної*

ціннісної спрямованості та громадянськості. За словами відомого педагога, в учнів із раннього віку необхідно формувати здатність жити відповідно до високих ідеалів, за принципами добра, включаючи розвиток сердечності, душевності, милосердя та людяності [185].

У вияві громадянських якостей учнів щодо сприяння та допомоги іншим він вбачав найкращу мотивацію навчання. Позитивній емоційній мотивації учнів до навчання та формуванню інтересу до просуспільної діяльності сприяє гуманне колективне виховання, яке ґрунтується на пошуку найкращих рис, турботі про людину, на вправах у соціально-значущих вчинках, на відмові від примусу та покарань, на створенні у вихованців задоволення від навчання [184].

Досвід В. Сухомлинського переконує, що формування потреб у вияві громадянської відповідальності формується тільки засобами захоплень, інтересів, має внутрішньо-особистісну детермінацію, якою визначається особистісне сприйняття зовнішніх соціальних впливів.

За *психодинамічною теорією особистості* З. Фрейда, громадянська відповідальність особистості обумовлюється здатністю до контролю ситуацій життя суспільства, розуміння мотивів власної поведінки та її спрямування за суспільно-значущими напрямками діяльності [90, с. 229]. Умовами успішного розвитку громадянської відповідальності є, за З. Фрейдом, здатність до продуктивної трудової діяльності та підтримка задовільних міжособистісних стосунків.

Згідно психодинамічної теорії особистості, просуспільна діяльність учнів спрямовується на зниження рівнів енергії збудження, існування якої обумовлена вродженими тілесними потребами у вигляді уявних образів психіки, щодо їхнього задоволення. Причиною соціальної активності людини З. Фрейд називає її прагнення до зменшення напруження, викликаного цими бажаннями та потребами [90, с. 342]. З іншого боку, соціальна відчуженість особистості відомий вчений-психолог пояснює сформованістю

непродуктивного типу характеру людини внаслідок впливу почуття некомпетентності, залежності та депресії.

Згідно *гуманістичного напрямку в теорії особистості* А. Маслоу, проявом громадянської відповідальності є набуття особистістю досвіду пошани, взаємоповаги, визнання та довіри [234], який обумовлює рух людини до самоактуалізаційних потреб, її прагнення стати такою, якою вона здатна стати у сприятливих суспільних умовах захищеності та безпеки, дозволяючи собі особистісне громадянське зростання, відмовляючись від старих звичок, долаючи страх та ризикуючи помилитися [235].

Особистісні потреби учнів у самоактуалізації (прагнення стати такими якими вони можуть реально стати, виконуючи освітні завдання на найкращому для них рівні розвитку власних нахилів та здібностей) спрямовані на зростання особистісної напруги, мають ієрархічну структуру, виникають та можуть задовольнятися тільки після задоволення потреб нижчого рівня: фізіологічних, безпекових, у любові та соціальної приналежності. Відсутність задоволення цих потреб, за гуманістичним напрямом теорії особистості, може викликати в учнів відчуття самоосудження та провини.

За *поведінковою теорією особистості* Б. Скіннера, розвиток громадянської відповідальності цілісної особистості обумовлюється провідним джерелом її розвитку – середовищем у найширшому його розумінні [242]. За цією теорією мотивація розвитку громадянської відповідальності обумовлена не тільки внутрішніми мотиваційними станами вихованців, а й взаємодією із зовнішнім освітнім середовищем, оперантне навчіння в якому виступає джерелом набуття соціально-значущих особистісних новоутворень [244]. Особистість визнається продуктом навчання, а набуті нею властивості визнаються узагальненими поведінковими рефлексами та соціальними навичками.

Будучи рушієм розвитку громадянської відповідальності, оперантне навчання обумовлюється, за Б. Скіннером [243] стимулюючими подіями підкріплення, що здійснюються в часі з постійно-варіативними інтервалами.

Найефективнішим методом формування бажаної поведінки Б. Скіннер називає позитивне підкріплення, що є вільним від неприємних для особистості стимулів.

Згідно *діяльнісно-вчинкової теорії особистості* Г. Костюка [91] та В. Роменця [161], громадянська відповідальність розуміється як складна динамічна система взаємодії психіки і поведінки, свідомості і діяльності, єдність яких визначають вчинки людини, що виступають основою розвитку суспільно-важливих особистісних властивостей. Така методологія забезпечує поступово-позитивне підкріплення реакцій громадянської поведінки, наближаючи її до суспільно-значущих проявів.

Здатність людини до суспільної діяльності обумовлюється, за Г. Костюком [91], системою психічних властивостей та сформованістю свідомості. Опанування індивідом створених суспільством духовних та матеріальних цінностей, його діяльність зі створення нових цінностей визначається провідним чинником становлення особистості, яким обумовлюється розвиток її властивостей. Структуру особистості Г. Костюк описує через розвиток її якостей у відповідності з будовою діяльності, у якій ці якості набувають діяльнісних характеристик у формі мотиваційно, змістової та процесуальної складових.

У контексті діяльнісної парадигми В. Роменець визначає вчинок як складник діяльності, що складається з ситуації, мотивації, способів дії та визначає спосіб існування особистості [161, с. 33–34].

Розглянуті структурні концепції розвитку особистості є першою умовою обґрунтування та використання педагогічних технологій формування громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання.

Другою умовою розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання ми визначаємо методику здійснення цього процесу, яка передбачає наскрізний характер формування в учнів громадянської відповідальності в предметному трудовому навчанні,

застосування педагогічних технологій розвитку громадянської відповідальності та дидактичну взаємодію всіх учасників освітнього процесу.

Наскрізний характер реалізації ідеї розвитку в учнів громадянської відповідальності під час трудового навчання реалізується шляхом використання декоративно-ужиткового мистецтва, народних традицій у змісті навчання, громадянської спрямованості проєктно-технологічних завдань, застосування змісту громадянського спрямування у навчальних темах трудового навчання, створення змістових модулів із розвитку громадянської відповідальності. Як зазначає міністр освіти та науки України Оксен Лісовий, через уроки трудового навчання учнів можна долучати до вирішення суспільно-значущих проблем. «Можна робити правильні речі для фронту, можна робити правильні речі для людей, які втратили дім, можна робити хороші речі для безпритульних тварин. Можна робити дуже багато сенсових хороших речей, які власне формують у людини громадянську відповідальність. Ти працюєш для когось і насолоджуєшся результатом» [113].

Розвиток громадянської відповідальності потребує звернення вчителів трудового навчання до джерел духовності та досвіду українського народу, його традицій, моральних цінностей. Це сприяє глибшому розумінню та кращому осмисленню, виявленню емоційних переживань, наслідуванню поглядів, ідеалів, норм та правил поведінки, які стають особистісним надбанням та керівництвом у діях та поведінці учнів.

Опанування учнями народознавчої інформації формує відповідальне ставлення до творення української державності, розвиває почуття обов'язку в реалізації потреб своєї Батьківщини, формує якості відповідального громадянства, почуття патріотизму та високі суспільно-значущі цілі.

Особливістю сучасного виховання у вітчизняних ЗЗСО є підсилення уваги до українознавчої національної складової предметного навчання [105, с. 220]. До базових знань у змісті навчання технологій учнів 5–6 класів Державним стандартом базової середньої освіти (2020) введено складову з

декоративно-ужиткового мистецтва (традиційні технології, автентичність, етностиль, дизайн, ідентичність).

Рівень розвитку громадянської відповідальності визначається сформованістю в учнів громадянських цінностей, які формуються завдяки громадянській спрямованості завдань, змісту методів та форм організації трудового навчання. За словами О. Сухомлинської [182, с. 22], громадянське виховання є надпредметною галуззю діяльності закладу освіти, цілісною системою виховання поведнки демократичних громадянських цінностей учасників освітнього процесу. За сприяння держави, вітчизняних, зарубіжних громадських організацій, в останні два десятиліття в Україні налагоджено розвиток методичного супроводу громадянської освіти учнівської молоді (проекти, методики, міжнародні програми, розробки критеріїв, показників та рівні діагностики). Ряд авторських курсів із відповідним навчально-методичним забезпеченням були розроблені в останні роки та розповсюджені в ЗЗСО України: «Громадянська освіта» [33], «Школа як осередок розвитку громади» [59], «Навчаємо демократії: базові матеріали з освіти для демократичного громадянства та прав людини для вчителів» [121], «Зростаємо в демократії: плани уроків для початкового рівня з питань освіти для демократичного громадянства та освіти прав людини для загальноосвітніх навчальних закладів» [27], «Громадянська відповідальність: 80 вправ для формування громадянської та соціальної компетентностей під час вивчення різних шкільних предметів» [32], «Беремо участь у демократії: плани уроків з питань освіти для демократичного громадянства та освіти прав людини для старших класів середньої школи» [12] та ін.

Розвиток громадянської відповідальності учнів передбачає викладання окремих курсів, а також включення окремих його компонентів у теми та змістові модулі предметного трудового навчання, позакласну та позаурочну роботу з учнями. Це сприяє особистісно-емоційному осмисленню учнями досвіду просуспільної діяльності, формуванню в них демократичних цінностей суспільства, складових громадянської відповідальності: активно-

просуспільної життєвої позиції, наполегливості, самостійності, самоорганізації та самоаналізу суспільних відносин, визнання цінностей та дотримання норм життєдіяльності суспільства, здатності нести відповідальність за свої вчинки, чесності, привласнення принципів та норм суспільної моралі, планетарної та національної свідомості. Усвідомлення цього даватиме змогу вчителям трудового навчання наповнювати уроки праці змістовою лінією «Громадянська відповідальність», використовуючи можливості інтеграції змісту навчання та виховання учнів [152]. Така внутрішньо-предметна координація, як зазначає П. Кендзьор [76, с. 32], забезпечує не лише зв'язки між навчальними темами та розділами, а й зв'язок предметного навчання з практичною діяльністю та життям, потребує від учителя використання інтерактивних методів навчання та розвитку громадянської компетентності учнів.

Інтеграція наскрізної змістової лінії «Громадянська відповідальність» в предмети ЗЗСО сприяє синтезу базових загальнолюдських цінностей в єдину світоглядну систему освіченості учнів. Громадянські цінності мають стати надбанням особистісного досвіду кожного учня, знайти своє використання не лише в освітньому просторі ЗЗСО, а у повсякденному житті школярів. Актуальності набуває впровадження різних педагогічних технологій із різноманітним змістовим наповненням та видами діяльності, спрямованим и на розвиток громадянської відповідальності учнів за загальновизнаними принципами виховання (культуровідповідності, міждисциплінарності, природовідповідності, гуманістичної спрямованості, системності, інтегративності, демократизації, активності та добровільності, єдності навчання та виховання, наступності та неперервності) [24, с. 377; 166, с. 188].

Визначаючи використання сучасних педагогічних технологій як методичну умову розвитку в учнів громадянської відповідальності, ми виходимо з розуміння технологічності виховного процесу А. Макаренком [104], як проєктування особистості, наперед передбачаючи властивості та якості, які стануть результатом процесу виховання. Гарантованість досягнення

сконструйованим освітнім процесом поставлених цілей навчання та виховання виступає однією зі специфічних ознак педагогічної технології. У технологічному підході до освітнього процесу Ю. Васьков [19, с. 70] виокремлює наступні складові: постановка мети, її уточнення, орієнтація освітніх цілей, змісту, форм і методів на досягнення запланованих освітніх результатів, корекція освітнього процесу та оцінювання отриманих освітніх результатів.

Третьою педагогічною умовою розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання ми визначаємо організаційні умови, якими передбачено самоорганізацію (організацію) діяльності із прояву громадянської активності та відповідальності, впровадження демократичних основ в життя ЗЗСО, координації роботи батьків, учнів та педагогів у навчально-виховному процесі, створення триетапної системи забезпечення розвитку громадянської відповідальності учнів (когнітивно-, діяльнісно- та особистісно-орієнтований етапи), розширення видів діяльності з розвитку громадянської відповідальності учнів.

Урочне предметне трудове навчання виступає тією ланкою, яка пов'язує його з життям суспільства, сприяючи підвищенню якості трудової підготовки учнів, їхнього залучення до активної просуспільної діяльності, має суттєвий потенціал щодо формування в учнів громадянської відповідальності. Щотижневе залучення учнів на уроках трудового навчання до суспільно-значущої трудової діяльності є на сьогодні актуальною, продиктованою життям соціальною проблемою [152].

Отримані на уроках теоретичні знання трансформуються у дії під час проектно-технологічної діяльності учнів, розкривають складний світ суспільних відносин, колективної взаємодії, сприяють розвитку громадянської відповідальності особистості учнів. Безпосередня участь учнів у виконанні важливих для громад, закладу освіти та самих учнів проектах виступає початковою ланкою соціалізації учнівської молоді, котра набуває

практичного досвіду з вияву громадянської відповідальності. В ході урочної організації суспільно-значущої проєктно-технологічної діяльності учні набувають практичних навичок вияву якостей громадянської відповідальності: поваги до інших, взаєморозуміння, практики відповідального ставлення до виконання трудових завдань, демократичної реалізації колективних та індивідуальних прав.

Маючи вирішальне значення у формуванні громадянської відповідальності, педагогічно організована діяльність учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання має поетапно нарощувати свою складність, змінюючи її цілі, завдання, зміст, підвищуючи вимоги до об'єктивності та оперативності дій, самостійності, варіативності, обґрунтованості та ініціативності у прийнятті проєктно-технологічних рішень. Як зазначає Ю. Завалевський, поступове нарощування складності роботи з громадянського виховання учнів виступає однією з провідних умов підвищення її виховуючо-розвивального впливу [65, с. 106].

Виховання практичних громадянських умінь та навичок В. Сахиевич обґрунтовує за двома перспективними напрямками впровадження норм організації демократизації життєдіяльності учнів:

- вертикальна спрямованість: практика владних відносин, доступ до інформації, демократичний процес розподілу владних повноважень, контроль за розподілом ресурсів ЗЗСО;

- горизонтальна перспектива: відносини між учасниками освітнього процесу, учнівськими класами, групами, колективами, хлопцями та дівчатами, ЗЗСО, батьками та місцевими громадами [166, с.190].

В ході дослідження нами були застосовані три типи організації взаємодії учасників освітнього процесу, які поетапно розширювали можливості учнів у спільній із вчителем освітній діяльності:

- стиль із виявами провідної організаційної ролі вчителя, для якого є характерним повага учнів до вчителя як авторитетного фахівця, необхідність чіткого виконання його вимог, зауважень та пропозицій;

- стиль рівності в організації спільної проєктно-технологічної діяльності включає організацію рівноправного співробітництва у творчій проєктній діяльності, організованої на засадах суб'єкт-суб'єктних взаємин у реалізації її вимог, завдань та в оцінюванні досягнутих результатів;

- консультативний стиль організації взаємодії вчителя із учнями проявляється в організації освітньої діяльності на засадах здійснення ним порад, дискусійних суджень як спостерігача за нею [157, с. 93–94].

Спрямованість освітнього процесу на особистість сприяє, за А. Алексюком [2], успішному перетворенню зовнішніх впливів на внутрішню позицію здобувачів освіти.

Відповідальність перед суспільством та свобода виступають домінантними життєвими орієнтирами у розвитку особистості, що втілюються, як зазначає І. Бех [13, с. 197], за гуманістичними та демократичними положеннями особистісно орієнтованого навчання і виховання. Суб'єкт-суб'єктну взаємодію учасників освітнього процесу має створювати психолого-педагогічне забезпечення, що ґрунтується на діалогічному підході.

Дидактичну взаємодію А. Цина [215, с. 303] визначає як єдність управління освітнім процесом з боку педагога та самостійної діяльності з боку здобувачів освіти. Ним визначені три типи організації навчального процесу: навчання за допомогою та під безпосереднім керівництвом учителя; напівсамостійна сумісна освітня діяльність та повністю самостійна навчальна робота учнів. На підставі цього А. Циною визначені три закономірні етапи розвитку особистості учня:

- початковий (когнітивно-орієнтований) етап, спрямований на формування в учнів умінь самостійного навчання на засадах суб'єкт-об'єктної адаптації педагогічних технологій до індивідуальних особливостей учнів;

- основний (діяльнісно орієнтований) етап здійснюється на основі суб'єкт-суб'єктної дидактичної взаємодії учителя з учнями, коли навченість

самостійній початковій діяльності надає особистісних впливів на формування ключових та предметних компетентостей учнів;

- завершальний (особистісно орієнтований) етап освітньої діяльності реалізується шляхом об'єкт-суб'єктної взаємодії учителя з учнями, коли учні набувають готовності до самовизначення індивідуальної освітньої траєкторії, а набута якість самостійності стає джерелом саморегуляції освітньої діяльності учнів [215, с. 303–304].

Поетапне забезпечення індивідуальної траєкторії розвитку громадянської відповідальності учнів потребує комплексної організації загальношкільної системи її виховання, виховної системи в предметному шкільному навчанні та організації системи стимулювання індивідуального розвитку громадянської відповідальності особистості учня. Особливої уваги в такій організаційній системі потребують внутрішні зв'язки розвитку громадянської відповідальності учнів із практикою життя суспільства, громад, підготовка до здійснення громадянського виховання учнів педагогічних працівників та адміністрації ЗЗСО, запроваджуючи демократичний стиль управління, співпрацю зі ЗМІ, місцевою владою, громадськими організаціями для виконання актуального соціального замовлення суспільства – виховання громадян для демократичного суспільства.

Основними складовими організації демократичного устрою ЗЗСО вважаємо:

- пріоритетність прав особистості у змісті навчально-виховного процесу та організації учнівського життя;

- створення організаційних умов для виявів учнями громадянської відповідальності як в умовах предметного шкільного навчання так і в позаурочній та позакласній роботі ЗЗСО;

- прозорість та відкритість учасників освітнього процесу ЗЗСО для соціального оточення;

- залучення учнів до участі в розв'язанні суспільно значущих проблем школи та місцевих громад; організація в ЗЗСО освітнього середовища взаємної

відповідальності та взаємоповаги, узгодженості інтересів та потреб, діалогічного, конструктивного спілкування всіх учасників освітнього процесу.

Результативність розвитку в учнів громадянської відповідальності на уроках трудового навчання обумовлюється педагогічними умовами формування самостійної освітньої діяльності, які визначають виховання ініціативи та самостійності, реалізації методики трудового навчання на засадах рівневої самостійно-пізнавальної діяльності учнів. Разом із тим слід зазначити недостатню розробленість методичних засад реалізації цих умов у процесі розвитку в учнів громадянської відповідальності, що актуалізує необхідність обґрунтування наукових основ виховання самоосвітніх потреб у процесі розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання. Слід зазначити, що сучасними ЗЗСО накопичено певний досвід використання методів та організаційних форм розвитку в учнів потреб до розвитку громадянської відповідальності на уроках трудового навчання, що робить необхідним його узагальнення та систематизацію за певними методиками досліджень для визначення закономірностей та методологічних підходів до виховання в учнів потреби у саморозвиткові громадянської відповідальності.

3.3. Стимулювання громадянської активності учнів у трудовому навчанні засобами проєктно-технологічної діяльності

Сучасне демократичне суспільство дає можливість громадянам усвідомлено та відповідально брати участь у прийнятті рішень, сприяє формуванню в них активності та ініціативи. Концепція громадянського суспільства поєднує в собі свободу особистості з її відповідальністю [181]. Громадянську активність, як специфічну якість кожної особистості, М. Остапенко [135, с. 136] визначає однією з провідних умов функціонування та розвитку громадянського суспільства, важливою характеристикою цілісності та цінності особистості.

Результати національних моніторингових опитувань 1994 – 2018 років [154] характеризують громадянську активність за участю населення в діяльності громадських рухів та об'єднань, вказуюючи на те, що членами політичних партій є менше 3% громадян нашої країни, в клубах за інтересами задіяні трохи більше 2%, членами громадських організацій, асоціацій та фондів є менше 1,5% громадян, а більше 80% громадян вказують на свою неприналежність до жодної з політичних, громадських організацій чи рухів. Така ситуація визначає актуальність проблеми стимулювання громадянської активності учнівської молоді як важливого чинника становлення та розвитку громадянського суспільства, здійснення демократичних реформ в Україні.

До функцій громадянської активності Т. Саврасова-В'юн [163] відносить: вплив на суспільні рішення; участь у розробці нормативних документів, їхній зміні, прийнятті чи відхиленні; обговорення суспільних проблем; самовдосконалення.

Метою залучення членів суспільства до діяльності в громадських організаціях є виявлення ними громадянської активності, формування прагнення до участі в житті суспільства, не обмежуючись лише простим членством у громадських організаціях та рухах. В розвинутих країнах світу вияви громадянської активності населення є постійними, наприклад у формі волонтерства. Так, у Німеччині майже третина населення бере участь у діяльності самоорганізованих груп чи змінних проектах із роботи з дітьми та молоддю, в галузі безпеки, охорони здоров'я, освіти чи культури [34]. У США волонтерами є 56% дорослого населення, а у 36% американських родин частиною їхнього життя є сімейне волонтерство. До занять волонтерською діяльністю їх спонукає співчуття тим, хто потребує допомоги [77, с. 123].

Демократизація українського суспільства в сучасних умовах військової агресії формує стратегічні напрями трансформації та актуальні тенденції соціальних змін, які вимагають виявів нових форм громадянської активності у всіх сферах життєдіяльності особистості. Ці соціальні зміни містять і певні кризові процеси, що часто викликають суспільно-політичну апатію,

розчарування, перешкоджаючи залученню громадськості до розв'язання актуальних проблем суспільства: брак суспільної довіри, невпевненість у власних силах, недостатність досвіду та навичок, обмеженість ресурсів, патерналізм, недостатня сформованість рівня політичної культури, вияви корупції в суспільстві [135].

Подоланню цих перешкод сприятиме обґрунтування та розробка технологій соціальної активізації громадянського суспільства, відповідних сучасному стану розвитку українського суспільства підходів до стимулювання організаційних форм колективної та індивідуальної громадянської активності на засадах принципів відкритості, толерантності, демократичної спрямованості та патріотизму. Важливим складником цієї діяльності є громадянська освіта серед населення країни, обмін та вивчення позитивного вітчизняного та зарубіжного досвіду, популяризація волонтерства.

Психолого-педагогічні особливості формування громадянської активності вивчалися вітчизняними науковцями: Д. Акімовим, Т. Безверхою, М. Боришевським, Н. Дерев'янком, І. Жаданом, О. Сухомлинською, М. Уйсімбаєвою, К. Черною та ін. Громадянська активність ними визначається як особистісна якість, що розвивається й формується на засадах правових норм та ціннісних орієнтацій суспільства, характеризується зовнішніми ознаками (діяльність та поведінка людини з формування громадянських відносин) та внутрішніми виявами (інтереси, потреби, мотиви, цінності та переконання).

Метою виховання соціальної активності учнівської молоді М. Уйсімбаєва визначає формування соціально-значущих якостей, які проявляються у соціальній поведінці, за прийнятими у суспільстві принципами, нормами, правилами моралі та сприяють входженню особистості до суспільного життя, підготовці до реальної просуспільної діяльності [204, с. 310]. Виховання соціальної активності потребує створення умов для формування готовності учнів до просуспільної діяльності у політичній, духовній, соціально-економічній сферах. Функцію виховання соціальної

активності М. Твердохлеб вбачає у набутті соціального досвіду поколінь та способів поведінки, на основі яких у дитини формується особистісна потреба в суспільно-активній, позитивно спрямованій діяльності [188, с. 152]. Водночас, як застерігає Е. Качалова [75, с. 62], керованість соціального розвитку учнівської молоді виключає маніпулювання свідомістю особистості та має забезпечувати активну її соціалізацію в процесі навчання і виховання.

Процес розвитку громадянської активності учнів у трудовому навчанні нами розглядається як процес співпраці вчителя трудового навчання та учнів на засадах формування в них ціннісних ставлень до громадянського суспільства до самого себе, формування просуспільної поведінки, яка відповідає нормам моралі, суспільним правилам та принципам, засвоєнню та творчому використанню загальнолюдських громадянських цінностей.

Тому, змістом виховання громадянської активності учнів на уроках трудового навчання ми визначаємо громадянські цінності суспільства, опанування якими надає учням змогу активно взаємодіяти із соціальним оточенням для здійснення власного громадянського становлення та перетворювальної діяльності в громадах.

Визначаючи громадянську активність як вияв, презентацію особистістю власних здібностей, що сприяє ефективному розв'язуванню життєвих завдань, І. Бех наголошує на необхідності створення для учнівської молоді об'єктивних можливостей для прояву власної активності, самостійності, розвитку в учнів потреби діяти за власним розсудом та по-своєму [98, с. 46].

Актуальною проблемою розвитку сучасного суспільства є проблема стимулювання громадянської активності. Стимулювання громадянської активності здійснюється на:

- державному рівні у формі різних державних програм і проєктів, наприклад: Державна національна програма «Освіта: Україна XXI століття» (1994), Концепція громадянської освіти в Україні (2000), Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності (2000);

- місцевому та регіональному рівнях (громадянські слухання, соціальний моніторинг у прийнятті, покращенні та ухваленні суспільно-значущих рішень);

- рівні громадянської освіти та виховання особистості засобами педагогіки.

Стимулювання громадянської активності засобами педагогіки потребує визначення методів та форм організації розвитку практичних навичок самоуправління та самоорганізації учнівської молоді в різних ситуаціях життєдіяльності. Компонентний склад формування громадянської активності М. Бабкіна [7] визначає через: розвиток громадянської відповідальності та компетентності в процесі набуття учнями позитивного досвіду участі в житті громадянського суспільства; ставлення особистості до політичної системи та інститутів влади; опанування політичною термінологією.

Впровадження вказаних компонентів потребує цілеспрямованого розвитку позитивної мотивації учнівської молоді, ефективної організації процесу трудового навчання, вибору інноваційних технологій виховання, забезпечуючи формування громадянської активності. Виховні технології розуміються сучасною педагогікою як системи необхідних умов виховання, комплексного використання методів особистісного впливу з урахуванням індивідуальних психофізіологічних особливостей, рівнів вихованості учнів, гарантуючи, тим самим, отримання наперед передбачуваних результатів [67].

Серед інноваційних педагогічних технологій сучасною педагогікою обґрунтовується використання проєктного навчання, яке реалізується на засадах педагогіки прагматизму за принципом навчання в процесі діяльності, що є виявом творчої активної роботи учнів [150]. Поєднання в проєктній діяльності теоретичних знань із практичними діями у соціальному оточенні обумовлює формування в учнів практичних навичок прояву громадянської відповідальності.

Аналіз праць таких вітчизняних та зарубіжних науковців, як З. Абасов, А. Ассаул, М. Бабкіна, Л. Богомолова, Г. Ващенко, J. Dewey, О. Коберник,

Г. Кочнєва, Т. Мелещенко, Н. Нагорна, Є. Новікова, А. Терещук, С. Тюменова, В. Ухаль, Г. Фенченко та ін. переконливо засвідчує, що однією з найпродуктивніших педагогічних технологій становлення та розвитку особистості є проєктна технологія навчання, за якою педагогічний процес розглядається як технологічний інструментарій виховання особистості з наперед заданими якостями.

Сучасні педагогічні технології висвітлюють особливості реалізації технологій освіти за певних умов процесу навчання та виховання, ґрунтуються на його загальних закономірностях, мають широкий спектр дії в предметному шкільному навчанні, гарантують ефективне досягнення очікуваних результатів навчання й виховання, оптимізують терміни та використання освітніх ресурсів [108, с. 676]. До таких освітніх технологій належить й проєктна технологія.

Термін «проєкт» означає, за латиною, те, що впадає в очі, висувається та розуміється як кинутий наперед задум [1, с. 16]. Проєкт реалізується шляхом виконання певної сукупності дій зі створення теоретичних продуктів у вигляді документів, текстів для виготовлення реальних об'єктів та здійснення певних процесів. Як особлива форма філософії освіти, проєкт розуміється як зміст, метод, форма організації навчання та виховання, що поєднують ціннісно-змістові надбання культури з процесом соціалізації учнівської молоді [230].

Сучасною педагогікою навчальні проєкти класифікуються за такими типологічними ознаками, як: прикладні проєкти з акцентом на результатах діяльності; дослідницькі проєкти, спрямовані на розв'язок творчих проблем; інформаційні проєкти з вивчення характеристик певних об'єктів, явищ, процесів з аналізом та узагальненням виявлених фактів; рольово-ігрові проєкти з імітації соціальних ситуацій, створених за певних умов [94, с. 46]. На практиці здебільшого використовуються навчальні проєкти змішаного типу, які сприяють отриманню учнями не тільки нових знань, а й забезпечують набуття певного соціального досвіду їхнього практичного застосування.

Провідним завданнями проєктної діяльності у виховній роботі В. Ассаул [6] визначає активне самоствердження та самовдосконалення дитини через навчання орієнтації у вирі суспільних явищ та подій, набуття досвіду життя в громаді.

Проєктну діяльність М. Бабкіна [8] розглядає як сукупність навчально-практичних дій учнів із активної участі в житті громад для вирішення актуальних суспільних проблем. Просуспільна проєктна діяльність сприяє навчанню учнів аргументації власних поглядів, аналізу отриманої інформації, формує вміння прийняття самостійних компромісних рішень, здатність до здійснення вибору та відстоювання власних думок та позиції. Серед особистісних новоутворень, які формуються в проєктній діяльності, М. Уйсімбаєва виділяє незалежність суджень, власну громадянську позицію, толерантне ставлення до думок інших її учасників, здатність до відстоювання своїх переконань, прийняття самосійних рішень щодо вибору шляхів розв'язання суспільних проблем, вміння з оцінювання результатів проєктної діяльності, усвідомлюючи свою відповідальність за прийняті рішення [204, с. 311].

В ході проєктної діяльності в учнів розвиваються пізнавальні вміння, критичне мислення, орієнтації в інформаційному просторі, відбувається індивідуальне, парне чи групове самостійне набуття нових знань і вмінь [94].

Проєктна технологія навчання передбачає вирішення певних проблем із використанням різних прийомів та засобів навчання, інтеграції різногалузевих знань та вмінь. Тому проєктна діяльність, як складова процесу навчання, має творчу, перетворюючу, ціннісно-орієнтаційну та практичну спрямованість [128].

Під час проєктування учні, використовуючи різні джерела інформації, навчаються прогнозуванню та плануванню результатів своєї діяльності, аргументації власних суджень, навчаються взаємодії, прийняттю рішень, представленню та оцінюванню отриманих ними результати іншим.

У проєктному навчанні С. Сисоєва виділяє принцип «навчання засобами діяльності», де діяльність розглядається як творча активність учня [173, с. 30]. Вияви активності учнів у виконанні творчих проєктів із просуспільним значенням сприяє опануванню засобами людської діяльності в соціальному середовищі, формуванню в цій діяльності громадянських особистісних якостей. Навчальні проєкти можуть мати колективний, груповий чи індивідуальний характер їх виконання учнями на засадах активізації навчального процесу, самостійної практичної діяльності учнів та з урахуванням їхніх індивідуальних інтересів.

Виконання групових просуспільних проєктів, потребуючи спільної діяльності колективу учнів для отримання спільного соціально-значущого результату, розвиває такі громадянські якості особистості як уміння працювати в колективі, брати на себе відповідальність за прийняті рішення та аналізувати наслідки їхньої практичної реалізації для соціального оточення [94, с. 46].

Серед провідних закономірностей виховання громадянської активності учнів засобами проєктної діяльності М. Уйсімбаєва [204, с. 311] визначає: поєднання виявів громадянської активності учнів із просуспільними потребами; включення учнів у соціально-значущу діяльність, яка виступає стимулом громадянської активності; поєднання вимогливості з повагою до особистості; врахування індивідуальних та вікових особливостей учнів; використання колективних форм виховання громадянської активності; орієнтація виховання на перспективи суспільного та власного розвитку учнів; опора на соціально-бажані позитивні особистісні якості учнів; виховання громадянської активності учнів обумовлюється виховними впливами на їхні ціннісні погляди, орієнтації та переконання.

Методику стимулювання громадянської активності учнів в трудовому навчанні засобами проєктно-технологічної діяльності нами побудовано на засадах загальних [24, с. 377; 105, с. 233; 166, с. 188] та специфічних принципів виховання [210, с. 356]:

- принцип цілеспрямованого виховання обумовлює підготовку особистості до активної та свідомої трудової діяльності, підпорядковану основним цілями виховання в ЗЗСО;

- принцип зв'язку виховання та життя орієнтує вияви громадянської активності на узгодження життєдіяльності учнів із суспільним життям, підготовку до життя в суспільстві;

- принцип формування свідомої поведінки у вихованні громадянської активності в ході проєктно-технологічної діяльності спрямований на усвідомлення учнями необхідності виявів ними громадянської відповідальності;

- принцип виховання в трудовій діяльності формує в учнів прагнення до активної участі в суспільно корисній проєктній діяльності, позитивне ставлення до участі в житті суспільства, сприяє накопиченню досвіду громадянсько-відповідальної поведінки та опануванню значущими для суспільства мотивами трудової діяльності;

- принцип колективного виховання особистості забезпечує умови для формування громадянської активності та відповідальності учнів в процесі виконання колективних творчих проєктів на уроках трудового навчання;

- принцип поєднання педагогічного управління із самостійністю та ініціативою учнів враховує недостатню сформованість життєвого досвіду учнівської молоді у сфері суспільного життя, потребує педагогічного управління з урахуванням прагнень та інтересів здобувачів освіти, необхідності стимулювання їхньої творчої самостійної самодіяльності шляхом залучення до планування напрямів, виконання та оцінювання результатів проєктно-технологічної діяльності;

- принцип поєднання розумної вимогливості з повагою до особистості передбачає повагу та врахування прагнень, думок учнів під час виконання ними просуспільних проєктів у поєднанні з контролем учителем дотримання учнями вимог щодо організації проєктної діяльності, визначенням відповідальності за результати виконання проєктів;

- принцип врахування індивідуальних особливостей та можливостей учнів спрямований на врахування в ході виконання проєктів із громадянським спрямуванням рівнів психофізіологічного, інтелектуального, духовного розвитку учнів, їхніх нахилів та здібностей задля розкриття індивідуального творчого потенціалу особистості кожного учня;

- принцип превентивної спрямованості розвитку громадянської активності забезпечує формування просуспільно-позитивних громадянських якостей, профілактику виявів негативної поведінки шляхом вироблення в учнів стійкості до можливих негативних впливів соціального довкілля;

- принцип проєктної технологізації у розвитку громадянської активності учнів передбачає узгодженість виховних дій вчителя та трудових дій із виконання учнями просуспільних проєктів, підпорядковану цілям спроєктованої вчителем моделі розвитку громадянської відповідальності учнів;

- принцип просуспільної спрямованості проєктної діяльності учнів сприяє їхньому залученню до життя громадянського суспільства, спрямовує зміст учнівських проєктів на реалізацію суспільних потреб та формування в учнів громадянських якостей, стимулювання їхньої громадянської активності.

Серед провідних завдань проєктної діяльності Г. Фенченко [205, с. 75] виділяє: формування здатності учнів до самостійного застосування набутих ними знань для розв'язання нових пізнавально-практичних завдань; набуття учнями комунікативних умінь та навичок, здатності до роботи в різних групах, виконання соціальних функцій; розширення кола спілкування учнів, ознайомлення з іншими точками зору та підходами до вирішення проблемного завдання; формування дослідницьких умінь щодо збору інформації, її різнобічного аналізу та умінь робити висновки.

Для організації підтримки та заохочення проєктної діяльності учнів учитель трудового навчання повинен бути добре обізнаним щодо їхніх прагнень, інтересів та можливостей, через свою поведінку та трудове навчання сприяти становленню й розвитку громадянської відповідальності учнів.

Демонструючи учням зразки громадянсько-відповідальних дій та поведінки, вчитель створює атмосферу співробітництва в групі учнів, опанування та впровадження ними в проєктну діяльність демократичних цінностей [191, с. 13].

Створення під час проєктної діяльності можливостей для діяльності та самовдосконалення учнів вирішує такі педагогічні завдання: надання учням можливості відчувати себе особистостями, що є причетними до вирішення важливих суспільних справ; формування навичок контактування та спілкування із зовнішнім світом; розвиток здатності нести відповідальність за результати своєї проєктної діяльності [108, с. 683]. Така проєктна діяльність окрім того, що вводить учнів до процесу пізнання, націлює на пошук знань, також сприяє формуванню життєвого досвіду особистості, необхідного для успішного розв'язання суспільно-значущих проблем власного життя, Можливість впливу на соціальне оточення дає можливість учням відчувати себе його значущою складовою.

Важливою складовою виконання проєктів із формування в учнів громадянської відповідальності є оцінювання учнівських проєктів, спрямоване на формування цієї особистісної риси. Оцінювання розвитку громадянської відповідальності учнів у проєктно-технологічній діяльності має бути демократичним, відкритим та складатися з оцінок учителя трудового навчання, громадських інституцій, причетних до розвитку громадянського суспільства та пов'язаних із тематикою проєктної діяльності, оцінок проєкту іншими учнями та самооцінювання.

Набуття учнями не лише навчального, а й соціального досвіду, зацікавленість темою дослідження та його захоплюючий характер позитивно мотивують їх до дослідження просуспільних проблем [15, с. 35]. Така творча проєктна діяльність передбачає поетапний рух до досягнення усвідомленої учнями та актуальної для них мети. В теорії і методиці технологічної освіти визначаються чотири етапи роботи учнів над проєктом:

- організаційно-підготовчий етап включає формування проєктних учнівських груп, вибір теми, мети та методів для вирішення завдань проєкту, планування та пошук інформації з досліджуваної проблеми;

- конструкторський етап включає збір даних, аналіз отриманих даних, підготовка висновків та оформлення результатів проєктного дослідження;

- технологічний етап передбачає впровадження результатів проєктної діяльності учнів на практиці;

- заключний етап включає публічну презентацію та захист проєкту, оцінку проєктної діяльності кожного учня [83; 84; 225].

Поетапне стимулювання громадянської активності учнів у трудовому навчанні засобами проєктно-технологічної діяльності передбачає визначення для кожного з етапів виконання проєктів певних методів виховання в учнів громадянської активності, виходячи з таких вимог: учнівські проєкти повинні мати суспільно-корисну громадянську спрямованість; проєктна діяльність учнів здійснюється на добровільних засадах; рівень вияву громадянської активності учнів під час виконання просуспільних проєктів визначає ефективність процесу стимулювання та виховання громадянської активності.

Так, на організаційно-підготовчому етапі, метою якого стала орієнтація учнів на норми, моральні цінності та правила громадянського суспільства, відбувалося усвідомлення учнями певних соціальних проблем громадянського суспільства, формування мотивації до розв'язання суспільно-значущих проблем. Для цього нами використовувалися наступні методи стимулювання громадянської активності: дискусії, бесіди, розповіді, опитування, переконання, круглі столи, навіювання. Методами бесіди, опитування, розповіді, дискусії учні отримували інформацію стосовно актуальних соціальних проблем у їхніх місцевих громадах, висловлювали своє ставлення до них. Таким чином у них формувалися свідомість у сприйнятті суспільних процесів, виявлялася громадянська позиція кожного учня. Методи мозкового штурму та круглого столу забезпечували осмислення учнями шляхів вирішення актуальних проблем соціального оточення.

Вчитель трудового навчання під час організаційно-підготовчого етапу проєктної діяльності виконує роль координатора, який організовує процес розвитку в учнів світоглядно-громадянських, морально-етичних уявлень, формує готовність до активної участі в суспільно-корисній громадянській діяльності. Свідома спрямованість громадянської активності учнів здійснювалася такими засобами стимулювання до участі в просуспільній проєктній діяльності як осмислення ситуації в соціальному оточенні та формування переконань. Для цього нами широко використовувалися такі традиційні засоби мотивації громадянської активності учнів, як проведення зустрічей учнів із цікавими людьми, соціальна та педагогічна підтримка, проведення ярмарків громадянських проєктів, надання учням можливості презентувати свої ідеї в колі однолітків, особиста вдячність та визнання [148, с. 102].

На другому, конструкторському етапі виконання учнями просуспільних проєктів, змістом якого був збір даних та аналіз отриманої інформації, підготовка висновків і оформлення результатів проєктного дослідження, відбувалося виховання в учнів таких важливих якостей громадянської активності як організаційно-комунікативні уміння. Для цього успішно використовувалися методи бесіди, трибуна думок, аукціон ідей, дискусія, мікрофон, заохочення та ін. В процесі стимулювання громадянської активності учнів вчитель демонструє ставлення до учнів як до свідомих суб'єктів проєктної діяльності. Це проявляється у тому, що кожен учень визначає, управляє та організовує власну поетапну проєктну діяльність разом із іншими учнями, несе відповідальність перед ними за виконані ним обсяги проєктної роботи, надає допомогу та підтримку іншим учасниками проєктної діяльності. Водночас, слід зазначити, що в цій роботі ми намагалися уникати надмірної опіки, критично-зневажливого ставлення до проєктної діяльності учнів, вирішення питань проєктної діяльності вчителем самотійно, що давало змогу спостерігати вияви учнями активності, небайдужості та зацікавленого бажання до участі у колективній співпраці над проєктом.

В ході реалізації третього, технологічного етапу впровадження результатів проєктної діяльності на практиці, метою виховання в учнів громадянської активності стало стимулювання розвитку відповідального ставлення, громадянських обов'язків учнів, готовності до колективної взаємодії в реалізації прийнятих проєктних рішень. Для цього були використані методи ділової та рольової гри, соціальні вправи, бесіди, вивчення громадської думки, педагогічні вимоги, наслідування прикладів просуспільно-відповідальної поведінки та самоаналіз. Виховний вплив реалізації проєктних рішень сприяв формуванню досвіду громадянсько-активної, відповідальної поведінки та комунікації учнів, умінь та навичок діяльності в громадах, розвитку самостійності та творчій діяльності.

Під час заключного етапу, з публічної презентації, захисту проєкту та оцінки проєктної діяльності кожного учня, для стимулювання громадянської активності учнів, здебільшого застосовувалися методи самоаналізу, самооцінки громадської думки, заохочення та похвала. Це забезпечувало формування в учнів відповідальності за результати власної проєктної діяльності, здатності до самооцінювання та самоконтролю в просуспільній діяльності. Свою дієвість у стимулюванні громадянської активності учнів на цьому етапі показала похвала учнів за якісне виконання проєктних завдань, виявлену ними відповідальність, прагнення щодо допомоги іншим учням під час виконання проєкту. Така методика суттєво впливала на позитивну самооцінку учнів, стимулювала їх до подальшого виконання проєктів із просуспільною спрямованістю

Таким чином, проєктна технологія трудового навчання є дієвим засобом стимулювання громадянської активності учнів, розвитку їхньої громадянської відповідальності, творчих нахилів, здібностей та критичного мислення. Інтегрований підхід до формування громадянської активності учнів під час проєктно-технологічної діяльності на уроках трудового навчання передбачає набуття учнями знань щодо своїх громадянських прав і обов'язків, опанування суспільними цінностями та нормами, усвідомлення важливості збереження

довкілля та участі в житті місцевих громад, утвердження цінностей демократії, готовності до життя в сучасному суспільстві.

Розвиток громадянської відповідальності учнів відбувається під час виконання проєктних завдань по вибору варіантів потенційно-можливих дій щодо вирішення важливих для суспільства проблем, уникаючи конфліктних ситуацій та криз. Робота над значущими для громад проєктами передбачає позитивне використання таких складових навчально-поведінкової діяльності як співставлення альтернативних пропозицій та думок, подолання суперечностей, аналіз та виправлення помилок. Виконання просуспільних навчальних проєктів передбачає інтегративне застосування знань і вмінь із трудового навчання зі знаннями про соціально-культурну взаємодію, наприклад органів учнівського самоврядування, участь у житті суспільства, волонтерську діяльність, опановуючи цінності громадянського суспільства [128, с. 23].

Учнівські творчі проєкти з формування громадянської відповідальності ґрунтуються на принципах демократичного суспільства: гуманізму, верховенства права, соціальної справедливості, толерантності та критичності. Інтерактивна проєктна діяльність учнів заснована на взаємодовірі та повазі, на виборі та можливості прийняття проєктних рішень та взятті на себе відповідальності за них.

Проєктно-технологічна діяльність з формування в учнів громадянської відповідальності характеризується соціальною зорієнтованістю, набуттям учнями громадянської компетентності, навченістю аналізу реальних життєвих ситуацій у рамках правових вимог. Залучення учнів до виконання просуспільних проєктів на уроках трудового навчання забезпечує неперервність та наступність громадянської освіти, відповідно до індивідуальних вікових особливостей учнів, врахування соціального оточення, сприяє співпраці з місцевими громадами, полікультурному вихованню. Звернення до різноманітної тематики різних шкільних предметів забезпечує реалізацію міжпредметних зв'язків із трудовим навчанням.

Стимулювання громадянської активності учнів засобами проєктно-технологічної діяльності є запорукою формування успішних громадян, здатних до ефективного застосування набутих трудових знань і вмінь, готових до прийняття відповідальних рішень, засвоєння цінностей демократичного суспільства. Виконання творчих проєктів сприяє формуванню учнів як відповідальних громадян, що поважно ставляться до прав людини та активно долучаються до покращення громадянських справ.

Проєктно-технологічна організація трудового навчання сприяє розвитку в особистості якостей та ціннісних орієнтацій громадянської відповідальності за стан довкілля, виховання відповідальних членів суспільства і громад, що усвідомлюють принципи та механізми життя суспільства, розуміють важливість національних ініціатив, здатних спиратися у трудовій діяльності на культурні традиції українців.

3.4. Програма та результати формувального й контрольного етапів дослідно-експериментальної роботи

Під час третього етапу дослідження (2022–2023 рр.) було розроблено та перевірено дослідним шляхом ефективність педагогічних умов, моделі методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання та заходів стимулювання громадянської активності учнів у трудовому навчанні засобами проєктно-технологічної діяльності. Відбувався збір експериментальних даних та здійснювалася їхня поточна обробка. Після проведення формувального експерименту було здійснено уточнення розробленої нами моделі методики (Положення про експериментальний ЗНЗ, 2002).

Четвертий етап дослідження (2023 р.) включав узагальнення, систематизацію та науково-педагогічну інтерпретацію результатів педагогічного експерименту, формулювання загальних висновків дисертації.

На підставі отриманих результатів констатувального етапу дослідження нами було спроектовано дослідно-експериментальну модель методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання, преревірку ефективності якої було здійснено в ЗЗСО Полтавської області впродовж 2021–2023 навчальних років.

Дослідження впливу компонентів розробленої моделі методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання на розвиток показників громадянської відповідальності включало вирішення ряду дослідницьких завдань:

- перевірити вплив педагогічних умов розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання;
- визначити та дослідити результативність методики стимулювання громадянської активності учнів у трудовому навчанні засобами проєктно-технологічної діяльності;
- укласти зміст методичних рекомендацій з розвитку громадянської відповідальності учнів для підготовки вчителів трудового навчання до виховної діяльності цього виду та забезпечити їхнє впровадження у зміст діяльності закладів неперервної освіти педагогічних працівників;
- здійснити впровадження моделі методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання в педагогічну практику ЗЗСО;
- у ході формувального експерименту провести моніторингові заходи щодо розвитку показників громадянської відповідальності учнів;
- в ході контрольного експерименту здійснити кількісно-якісний аналіз, систематизацію та узагальнення результатів дослідно-експериментальної роботи.

В ході формувального та контрольного педагогічного експерименту нами були застосовані емпіричні методи діагностики: бесіди, опитування, тестування, інтерв'ю, обсерваційні активні та пасивні спостереження, експертні оцінювання та метод незалежних характеристик для узагальнення

аналітичних даних стосовно ефективності методики розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання (Марченко, 2016, с. 9). Ефективність перевірки моделі методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання визначалася нами дослідно-експериментальним шляхом на підставі співставлення результатів констатувального, формувального та контрольного експериментів за рівнями розвитку в учнів контрольних та експериментальних класів показників громадянської відповідальності [222, с. 39].

Аналітична та статистична обробка результатів педагогічного експерименту здійснювалися такими методами математичної статистики: реєстрація, визначення середнього арифметичного, критерій Пірсона. Наочна ілюстрація та інтерпретація отриманих результатів дослідження здійснювалися графічними засобами: графіками та діаграмами.

Об'єктивність результатів проведеного дослідження було забезпечено репрезентативністю вибірки здобувачів контрольних та експериментальних класів (67 учнів 5 класів; 66 – 6 класів; 69 – 7 класів; 63 – 8 класів; 65 – 9 класів), загальною кількістю 330 учнів сільських та міських ЗЗСО. Достовірність отримання експериментальних даних, за такої чисельності вибірки, підтверджена даними таблиці достатньо великих чисел [29, с. 187] із припустимою похибкою 10,05 та величиною ймовірності 0,95.

Внесення змін до традиційного процесу трудового навчання було забезпечено експериментальним чинником у вигляді моделі методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів. Поетапний розвиток в учнів показників громадянської відповідальності здійснювався на засадах концепції реалізації відповідальної залежності учнів у соціально значущих видах діяльності, розвитку відповідальності особистості на підставі виховання в неї духовно-моральної ціннісної спрямованості та громадянськості, психодинамічної теорії особистості, гуманістичного напрямку в теорії особистості, поведінкової теорії особистості та діяльнісно-вчинкової теорії особистості. Трудове навчання з розвитку громадянської

відповідальності учнів передбачало використання описаних у підрозділі 2.2 методів:

- 5 клас: «Права, обов'язки та правила у навчальній майстерні», «Інсценування»;
- 6 клас: «Школа – це життя: живемо екологічно», «Я за екологію»;
- 7 клас: «Права людини та навколишнє середовище», «Що станеться, коли...»;
- 8 клас: «Увага, ми все бачимо», «Який чудовий цей світ»;
- 9 клас: «Яка професія мені підходить», «Сходінки участі».

З метою розвитку в учнів громадянської відповідальності впродовж 2021-2023 навчальних років здійснено впровадження моделі методики, яке передбачало поетапну зміну дидактичної взаємодії учасників освітнього процесу для нарощування учнями практичного досвіду у виявах громадянської відповідальності.

Ефективність спроектованої методики розвитку в учнів 5–9 класів громадянської відповідальності визначалася кожного семестру, порівнюючи розвиток її показників у учнів експериментальних та контрольних класів. Дослідно-експериментальна робота здійснювалася в умовах адаптації природного трудового навчання в ЗЗСО до умов розвитку громадянської відповідальності учнів експериментальних класів.

Для отримання об'єктивних даних педагогічного експерименту, розвиток громадянської відповідальності учнів експериментальних класів здійснювався вчителями трудового навчання за розробленою нами методикою. Вони систематично отримували методичну консультативну допомогу з особливостей проведення експериментального трудового навчання, обліку та аналізу показників та рівнів розвитку в учнів громадянської відповідальності.

Оцінювання процесу та результатів розвитку показників громадянської відповідальності учнів під час педагогічного експерименту передбачало обговорення та детальний аналіз з учителями трудового навчання методики

розвитку досліджуваного феномену. Контроль ефективності спроектованої нами моделі методики розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання проводився шляхом порівняння рівнів розвитку громадянської відповідальності за такими показниками: здійснення учнями 5 класів групової взаємодії, їхньої здатність працювати в команді та брати на себе відповідальність за прийняті рішення; відповідального ставлення учнів 6 класів до навколишнього простору, вміння працювати в команді, брати на себе відповідальність за ухвалені рішення; здатності учнів 7 класів до відповідальності за наслідки використання лісових насаджень для збереження рівноваги в екосистемі; усвідомлення учнями 8 класів відповідальності за навколишнє середовище, прагнення до дбайливого ставлення до одягу, активної участі у житті громади, у тому числі з екологічних питань; вияв учнями 9 класів власної відповідальності у виборі професії; здатності до критичного аналізу та самооцінювання.

Розвиток громадянської відповідальності учнів контрольних класів проводився за традиційною методикою її організації, яка визначалася передбаченими навчальним програмами з трудового навчання учнів 5–9 класів завданнями із застосовування знань із трудового навчання для виконання наближених до життя практичних завдань за змістовою лінією «Громадянська відповідальність» [152, с. 8].

Для досягнення цілей цієї змістової лінії з формування відповідальних членів суспільства і громади, розуміння учнями механізмів та принципів функціонування суспільства, важливості вияву національної ініціативи з опорою на культурні вектори та традиції розвитку країни, учні контрольних 5–6 класів виконували передбачені програмою трудового навчання завдання з визначення у співпраці з іншими учасникам освітнього процесу алгоритмів взаємодії для вирішення соціально-значущих практичних завдань та проєктів. Учні 7–9 класів виконували традиційні завдання з раціоналізації використання конструкційних матеріалів, обґрунтування власної позиції стосовно

використання ресурсозберезувальних та екологічних технологій їхньої обробки, оцінювання результатів власної проєктної діяльності [131].

Методика розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 експериментальних класів впроваджувалася за спеціально розробленими методичними рекомендаціями для вчителів трудового навчання [39], якими визначалися особливості виконання з учнями проєктних завдань за допомогою поетапного використання відібраних нами методів розвитку складових громадянської відповідальності та обґрунтованими концептуальними підходами щодо її розвитку.

Для кожного з етапів розвитку в учнів 5–9 класів громадянської відповідальності, відповідно до їхніх індивідуально-вікових особливостей нами визначалися зміст проєктних завдань різної складності, методи, форми організації та засоби трудового навчання.

Під час першого (когнітивно-орієнтованого) етапу розвитку громадянської відповідальності в учнів учнів 5 класів формувалися знання та розуміння громадянських норм та цінностей на засадах суб'єкт-об'єктної адаптації методів трудового навчання до індивідуальних особливостей учнів. Обізнаність учнів із громадянськими нормами та цінностями забезпечувалася нами за концептуальними засадами виховання у колективі та через колектив шляхом особистісного переживання учнями власного громадянського обов'язку [104] та виховання в них духовно-моральної ціннісної спрямованості та громадянськості [185]. Застосування, описаних у підрозділі 2.2 методів «Обов'язки, права та правила у навчальній майстерні» та «Інсценування», сприяло усвідомленню учнями важливості дотримання прав людини у її життєдіяльності, навчання командній роботі, поціновуванню та повазі думок інших осіб, визнанню цінності власних думок. Оцінювання рівнів розвитку зазначених показників громадянської відповідальності учнів 5 класів здійснювалося методами усного опитування, виконання письмових та графічних робіт, виступів, доповідей та повідомлень учнів, розв'язання

спеціальних завдань на співставлення, групування, перенесення, встановлення відповідності та ін.

На другому – основному (діяльнісно-орієнтованому) – етапі розвиток громадянської відповідальності учнів 6–7 класів здійснювався на основі суб'єкт-суб'єктної дидактичної взаємодії учителя з учнями, коли навченість розумінню та сформованість ціннісних ставлень із громадянської відповідальності починає надавати внутрішніх особистісних впливів на подальший розвиток громадянської відповідальності. Вияви ціннісних ставлень учнів до складників громадянської відповідальності відбувалися за концептуальними засадами поведінкової теорії особистості Б. Скіннера, за якою провідним джерелом особистісного розвитку визнається середовище, особистість визначається як продукт навчання, а її властивості розуміються як узагальнені поведінкові рефлексії та соціальні навички [242; 243; 244]. Використання на уроках трудового навчання у 6 класах, описаних у підрозділі 2.2, методів «Школа – це життя: живемо екологічно» та «Я за екологію, моя школа також...» сприяло формуванню у шестикласників відповідального ставлення до навколишнього простору, вмінь працювати в команді, брати на себе відповідальність за ухвалені рішення.

Навчання учнів 7 класу відповідальності за власні вчинки здійснювалося нами за концептуальними засадами психодинамічної теорії особистості З. Фрейда [90, с. 228], яка орієнтує на опанування учнями готовністю до контролю ситуацій суспільного та політичного життя суспільства, усвідомлення мотивів власної поведінки та її спрямування за просуспільними напрямками діяльності. Для цього в трудовому навчанні нами були застосовані методи «Права людини та навколишнє середовище» та «Що станеться, коли...» (див. підрозділ 2.2), якими забезпечувалося виявлення учнями позитивного ставлення до використання природних ресурсів, відповідальності за наслідки використання лісових насаджень для збереження рівноваги в екосистемі.

Діагностика рівнів виконання завдань учнями 6–7 класів на другому етапі розвитку громадянської відповідальності здійснювалася методами взаємоконтролю результатів урочної діяльності учнів, опитування, обговорення, презентації отриманих результатів проєктно-технологічної діяльності, дискусії.

Третій, завершальний особистісно орієнтований етап розвитку показників громадянської відповідальності учнів 8–9 класів передбачав об'єкт-суб'єктну взаємодію вчителя з учнями, коли останні набувають готовності до самовизначення індивідуальної освітньої траєкторії, а набута якість самостійності стає джерелом саморегуляції освітньої діяльності [215, с. 303–304].

Активізація вчинків учнів 8 класу у застосуванні практичного досвіду громадянської відповідальності здійснювалася нами за концептуальними засадами виховання морально-духовної ціннісної спрямованості та громадянськості, спрямованого на розвиток готовності до життя за принципами добра та високих ідеалів, виховуючи душевність, людяність, сердечність та милосердя [185]. Використання на уроках трудового навчання у 8 класах, описаних у підрозділі 2.2, методів «Увага, ми все бачимо» та «Який чудовий цей світ» сприяло формуванню у восьмикласників відповідальності за стан довкілля, прагнень долучатися до кампанії з підвищення обізнаності членів своєї громади про шляхи економного використання ресурсів та впливу шкідливих речовин на довкілля.

Навчання учнів 9 класу відповідальності за результати власної проєктно-технологічної діяльності, набуття ними досвіду пошани, взаємоповаги, довіри та визнання здійснювалося нами за концептуальними засадами гуманістичного напрямку в теорії особистості А. Маслоу [234; 235]. Такий концептуальний підхід у виборі методів розвитку громадянської відповідальності сприяв реалізації учнями 9 класу потреб власної самоактуалізації, прагнень стати такими, якими вони здатні стати, за методом «Яка професія мені підходить» (див. підрозділ 2.2), яким забезпечувалося

формування в учнів відповідальності за правильний вибір майбутньої професії.

Об'єктивному оцінюванню результатів виявлення дев'ятикласниками складових громадянської відповідальності, сприяло застосування нами концептуальних засад діяльнісно-вчинкової теорії особистості Г. Костюка [91] та В. Роменця [161], за якою діяльність розуміється як складна динамічна система взаємодії активної людини (суб'єкта) з суспільством (світом), що сприяє формуванню суспільно-значущих якостей особистості. Використання на уроках трудового навчання у 9 класах, описаного у підрозділі 2.2, методу «Сходинки участі» сприяло демонстрації учнями відкрито-прозорих шляхів прийняття значущих для суспільства рішень та форм участі людини у житті суспільства та громади.

Оцінювання рівнів розвитку зазначених показників громадянської відповідальності учнів 8–9 класів здійснювалося методами евристичної бесіди, усного та письмового опитування, постановки проблемних питань, ігровими методами, обговорення та обґрунтування прийнятих рішень, дискусії.

Контрольні зрізи з визначення рівнів розвитку громадянської відповідальності, за показником уміння здійснювати групову взаємодію, працювати в команді та брати на себе відповідальність за прийняті рішення, засвідчили, що учні експериментальних 5 класів краще за учнів контрольних опанували здатністю до групової взаємодії, роботи в команді та готовністю брати на себе відповідальність за прийняті рішення (див. додаток 3, завдання для учнів 5 класу). На це вказують представлені в таблиці 3.7 результати формувального та контрольного експериментів.

За результатами формувального експерименту, кількість учнів експериментальних 5 класів із початковим півнем розвитку громадянської відповідальності зменшилась на 13,1%. Також відбулося зменшення кількості учнів із середнім – на 8,7% та суттєво зросла чисельність учнів із виявами достатнього рівня – на 12,2%. Суттєво позитивно зростаючою була динаміка

Таблиця 3.7

Рівні розвитку громадянської відповідальності учнів 5 експериментальних і контрольних класів за показником уміння здійснювати групову взаємодію, працювати в команді та брати на себе відповідальність за прийняті рішення

Рівні розвитку	Показники	Контрольний експеримент у контрольних класах		Формувальний експеримент у експериментальних класах	
		Абс.	%	Абс.	%
Початковий	Виявляється здатність об'єднуватися в групи по 4–5 осіб, сприймати, розбиратися, давати фрагментарні відповіді на питання стосовно того, що учні вважають правами кожного учасника навчально-виховного процесу (учня і вчителя) під час роботи у майстерні.	6	18,8	2	5,7
Середній	Характеризується здатністю до: обміну інформацією з іншими групами учнів; аналізу переліку прав, сформульованих учасниками інших груп; здійснення висновків, щодо того, як потрібно поводитися в навчальній майстерні, щоб поважати права кожного.	11	34,4	9	25,7
Достатній	Здатність до: вироблення правил на основі прав і відповідальної поведінки; вибору тих правил, яких будуть дотримуватися всі в майстерні; розгляду інформації, підготовленої іншими групами учнів; погодження правил; здійснення доповіді від кожної групи для пояснення своїх правил всьому класові; дискусії під керівництвом учителя для узгодження правил; пошуку та ухвалення рішень, із якими погодяться всі.	8	25,0	13	37,2
Високий	Виявляється здатність брати участь у голосуванні за правила та прийняття того, що ті з них, які наберуть найбільшу кількість голосів мають стати правилами класу, підписавши їх від імені кожного учня та розмістивши на видному місці у майстерні, й виконуючи їх під час уроків трудового навчання.	7	21,9	11	31,4
Всього		32	100	35	100

високого рівня розвитку громадянської відповідальності п'ятикласників – на 9,5%. Загалом, 68,6% учнів проявили на достатньому та високому рівнях здатність до співпраці з усіма учасниками освітнього процесу, обґрунтування алгоритмів їхньої взаємодії в майстерні, готовність до командної роботи, поцінування та поваги думок інших осіб, усвідомлюють визнання цінності їхніх власних думок, розуміють важливість дотримання правил безпеки та раціональної організації робочих місць у шкільних навчальних майстернях. В контрольних групах таких учнів було менше половини – 46,9%.

За результатами формувального експерименту, далі визначимо представлену в таблиці 3.8 динаміку змін у розвитку громадянської відповідальності учнів 6 класів, за показником відповідального ставлення до навколишнього простору, вміння працювати в команді, брати на себе

Таблиця 3.8

Рівень розвитку громадянської відповідальності учнів 6 експериментальних та контрольних класів за показником відповідального ставлення до навколишнього простору, вміння працювати в команді, брати на себе відповідальність за ухвалені рішення

Рівні розвитку	Показники	Контрольні класи		Експериментальні класи	
		Абс.	%	Абс.	%
Початковий	Виявляється обізнаність учнів у питаннях наскільки важливим для них є питання чистоти приміщень, як і куди збирається сміття у школі, хто за це відповідальний	6	18,2	3	9,1
Середній	Характеризується розумінням учнями того, як можна зменшити кількість сміття у школі, що може кожний особисто та весь клас зробити для цього	12	36,3	9	27,3
Достатній	Здатність об'єднуватися у групи для виконання завдання намалювати соціальний плакат, висвітливши у ньому питання, що стосуються збору та утилізації сміття, що накопичується у школі	9	27,3	12	36,3
Високий	Демонструється здатність до здійснення презентації своїх плакатів, береться участь у проведенні їхньої загальношкільної презентації або презентації для громади	6	18,2	9	27,3
Всього		33	100	33	100

відповідальність за ухвалені рішення (див. додаток 3, завдання для учнів 6 класу).

Результати формувального експерименту вказують на зменшення кількості учнів експериментальних класів, у порівнянні з контрольними, із початковим рівнем розвитку громадянської відповідальності на 9,1%. Також відбулося зменшення на 9,0% кількості учнів експериментальних класів із середнім рівнем та суттєве зростання на 9,0% чисельності шестикласників із достатнім рівнем розвитку громадянської відповідальності. Позитивною була динаміка істотного зростання на 9,1% високого рівня громадянської відповідальності учнів експериментальних класів.

Загалом, 63,6% учнів експериментальних 6 класів виявили на достатньому та високому рівнях здатність до висловлювання та обговорення власних думок, поваги точок зору інших людей у питаннях значення гігієнічних вимог до житла, розуміння відповідальності як певного особистого внеску у покращення життя місцевих громад, сформованість уявлення про роль відповідальності у створенні сприятливого середовища життя. В контрольних групах таких учнів було суттєво менше – 45,5%.

Контрольний зріз розвитку громадянської відповідальності учнів 7 класів, за показником здатності до відповідальності за наслідки використання природних ресурсів для збереження рівноваги в екосистемі (див. додаток 3, завдання для учнів 7 класу) показав, що учні експериментальних класів краще за учнів контрольних опанували ціннісним позитивно-відповідальним ставленням до раціонального використання лісових насаджень задля підтримання рівноваги в екологічних системах. Представлені в таблиці 3.9 результати контрольного та формувального експериментів вказують на те, що чисельність учнів експериментальних класів, у порівнянні з контрольними, які виявили початковий рівень розвитку громадянської відповідальності зменшилася на 11,2%., а з середнім – на 10,6%.

Дієво-позитивною була відзначена динаміка достатнього (+12,6%) та високого (+9,2%) рівнів розвитку громадянської відповідальності

Таблиця 3.9

Рівень розвитку громадянської відповідальності учнів експериментальних та контрольних 7 класів за показником здатності до відповідальності за наслідки використання лісових насаджень для збереження рівноваги в екосистемі

Рівні розвитку	Показники	Контрольні класи		Експериментальні класи	
		Абс.	%	Абс.	%
Початковий	Здатність давати відповіді на запитання «Що станеться, якби:» - у нашій місцевості зникли дерева? - щоб зекономити гроші на газ, жителі почали опалювати житло деревиною; - місцеві лісники зникли; - лісові насадження вимерзли від лютої зими?	7	20,0	3	8,8
Середній	Здатність до підготовки відповідей та участі в обговоренні питань: - наскільки важко/легко було уявити запропоновану ситуацію? - наскільки важко/легко було придумати наслідки в результаті цієї ситуації?	14	40,0	10	29,4
Достатній	Здатність до підготовки відповідей та участі в обговоренні питань: - що ви можете зробити, щоб така ситуація не сталася? - яким чином можете змінити ситуацію на краще вже сьогодні?	9	25,7	13	38,3
Високий	Готовність до пояснення, що інколи одна ситуація може призвести до цілого каскаду подій і наслідків. Здатність до розгляду ситуації в групах, визначати методом каскаду наслідків, який вплив вони матимуть на життя людей. Здійснення презентації результатів роботи груп одним із способів: інсценування, колаж, виступ агітбригади та ін.	5	14,3	8	23,5
Всього		35	100	34	100

семикласників у експериментальних класах. Загалом, 61,8% учнів експериментальних 7 класів впоралися на достатньому та високому рівнях із завданнями на продукування ідей щодо недопущення виникнення ситуацій нанесення школи лісовим насадженням, успішно виявили здатність визначати,

який вплив такі негативні явища матимуть на життя людей та яким чином можна змінити існуючі негативні ситуації на краще вже сьогодні. В контрольних групах таких учнів було значно менше – 40,0%.

Представлене в таблиці 3.10 визначення в учнів 8 класу рівнів розвитку громадянської відповідальності, за показником здатності усвідомлення відповідальності за навколишнє середовище, прагнення до дбайливого

Таблиця 3.10

Рівень розвитку громадянської відповідальності учнів експериментальних та контрольних 8 класів за показником здатності усвідомлення відповідальності за навколишнє середовище, прагнення до дбайливого ставлення до одягу, активної участі у житті громади, у тому числі з екологічних питань

Рівні розвитку	Показники	Контрольні класи		Експериментальні класи	
		Абс.	%	Абс.	%
Початковий	Здатність розглядати питання про одяг, який учні купують, соціальні, економічні і природоохоронні наслідки свого вибору; визначати за ярликами на своєму одязі, де він був виготовлений та з якого матеріалу, скільки він коштує (здійснення записів у зошиті з переліком країн та цін). Учні виявляють спроможність дати відповіді на питання: чи є гроші є єдиним фактом, що має братися до уваги при визначенні вартості виготовлення одягу; наскільки важливими є соціальні, економічні та природоохоронні витрати; чи є одне більш важливим за інше	6	18,8	3	9,7
Середній	Характеризується здатністю здійснювати аналіз шкоди пестицидів та інших токсинів, якої вони завдають навколишньому середовищу, висловлювати судження щодо того, що тепер учні думають про купівлю одягу	12	37,4	9	29,0
Достатній	Уміння самостійно давати пропозиції щодо того, що можна зробити проти порушень безпеки виготовлення одягу	10	31,3	12	38,7
Високий	Виявлення здатності формулювати ідеї, які учні хотіли б реалізувати у своїй школі, громаді	4	12,5	7	22,6
Всього		32	100	31	100

ставлення до одягу, активної участі у житті громади, у тому числі з екологічних питань (див. додаток 3, завдання для учнів 8 класу), вказує на те, що більшість учнів експериментальних класів (38,7%) виявили достатній рівень розвитку громадянської відповідальності. Натомість більшість учнів контрольних 8 класів (37,4%), як і під час констатувального експерименту, залишилися на середньому рівні вияву громадянської відповідальності.

Взагалі, 67,7% учнів експериментальних 8 класів впоралися на достатньому та високому рівнях із завданнями на усвідомлення сучасних суспільних проблем, виявили свідомість у виборі способів власної поведінки та дій, краще розуміння згубних наслідків зневажливого ставлення до природи. В контрольних групах таких учнів було значно менше – 40,0%.

Визначення під час формувального та контрольного етапів педагогічного експерименту рівнів розвитку громадянської відповідальності учнів 9 класів (див. таблицю 3.11), за показником власної відповідальності у виборі професії, здатності до критичного аналізу та самооцінки (див. додаток 3, завдання для учнів 9 класу), показало, що переважна кількість учнів експериментальних класів (37,5%) виявили достатній рівень здатності до дій у групі з визнання та представлення критеріїв визначення своєї майбутньої професії. Більшість же учнів контрольних 9 класів (39,4%), як і під час констатувального експерименту, залишились на середньому рівні вияву громадянської відповідальності.

Також суттєвим був приріст (+9,9%) кількості учнів експериментальних 9 класів, у порівнянні з контрольними, які виявили високий рівень громадянської відповідальності. Слід відзначити дієве зменшення на 8,8% числа учнів експериментальних класів із початковим рівнем розвитку громадянської відповідальності.

Загалом, 65,6% учнів 9 класів показали на достатньому та високому рівнях здатність до самостійного виявлення почуття особистої відповідальності за вибір професії, самовизначення власних вподобань та сильних сторін у виборі майбутньої професії. В контрольних групах таких

Таблиця 3.11

Рівень розвитку громадянської відповідальності учнів експериментальних та контрольних 9 класів за показником вияву власної відповідальності у виборі професії, здатності до критичного аналізу та самооцінки

Рівні розвитку	Показники	Контрольні класи		Експериментальні класи	
		Абс.	%	Абс.	%
Початковий	Здатність до прийняття чи відхилення наданих вчителем пропозицій щодо вибору майбутньої професії, вказуючи причини свого рішення	6	18,2	3	9,4
Середній	Готовність пояснювати в оцінюванні прийнятих або відхилених пропозицій роботи причини свого вибору	13	39,4	8	25,0
Достатній	Здатність до дій у групі з визначення та представлення списку із трьох критеріїв, за якими учні визначали свою роботу	8	24,2	12	37,5
Високий	Готовність давати відповіді на питання: що учнів цікавить і що вони люблять робити; що у них добре виходить; які їхні сильні сторони; що вони можуть зробити найкраще, коли стикатимуться з конкуренцією.	6	18,2	9	28,1
Всього		33	100	32	100

учнів було менше половини – 42,4%.

Ефективність експериментальної моделі методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання визначалася моніторингом її складових показників у кожного учня за умов своєчасної корекції цього процесу. Результати оцінювання розвитку показників громадянської відповідальності учнів контрольних та експериментальних 5–9 класів представлені в таблиці 3.12.

Результати формувального та контрольного експериментів показали, що більшість учнів експериментальних класів (37,6%) набули середнього рівня середніх значень показників розвитку громадянської відповідальності, а більшість учнів контрольних класів (37,5%) зуміли досягти лише середнього її рівня. Кількість учнів, які виявили початковий рівень розвитку середніх значень показників громадянської відповідальності в експериментальних

Таблиця 3.12

Результати діагностування рівня розвитку громадянської
відповідальності учнів 5–9 класів на етапі формувального та контрольного
експериментів

Класи	Показники	Групи	Рівень розвитку							
			Початковий		Середній		Достатній		Високий	
			Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
5	Уміння здійснювати групову взаємодію, працювати в команді та брати на себе відповідальність за прийняті рішення	Контр.	6	18,8	11	34,4	8	25,0	7	21,9
		Експ.	2	5,7	9	25,7	13	37,2	11	31,4
6	Відповідальне ставлення до навколишнього простору, вміння працювати в команді, брати на себе відповідальність за ухвалені рішення	Контр.	6	18,2	12	36,3	9	27,3	6	18,2
		Експ.	3	9,1	9	27,3	12	36,3	9	27,3
7	Здатність до відповідальності за наслідки використання лісових насаджень для збереження рівноваги в екосистемі	Контр.	7	20,0	14	40,0	9	25,7	5	14,3
		Експ.	3	8,8	10	29,4	13	38,3	8	23,5
8	Здатність до усвідомлення відповідальності за навколишнє середовище, прагнення до дбайливого ставлення до одягу, активної участі у житті громади, у тому числі з екологічних питань	Контр.	6	18,8	12	37,4	10	31,3	4	12,5
		Експ.	3	9,7	9	29,0	12	38,7	7	22,6
9	Вияв власної відповідальності у виборі професії, здатності до критичного аналізу та самооцінки	Контр.	6	18,2	13	39,4	8	24,2	6	18,2
		Експ.	3	9,4	8	25,0	12	37,5	9	28,1
	Середні значення	Контр.	6	18,8	12	37,5	9	26,7	6	17,0
		Експ.	3	8,5	9	27,3	12	37,6	9	26,6

класах був на 10,3% меншим, ніж у контрольних. Відбулося зменшення кількості учнів із середнім – на 10,2% та суттєво зросла на 10,9% чисельність учнів із виявами достатнього рівня. Як суттєво позитивна визначається нами динаміка змін високого рівня середніх значень показників розвитку громадянської відповідальності, приріст яких виявився в експериментальних класах на 9,6% більшим, ніж у контрольних класах.

В таблиці 3.13 та на діаграмі рисунку 3.3. представлено розподіл середніх значень рівнів розвитку громадянської відповідальності учнів контрольних та експериментальних класів під час констатувального, формувального та контрольного експериментів.

Таблиця 3.13

Динаміка розвитку середніх значень показників громадянської відповідальності учнів 5–9 класів

Рівень Класи	Констатувальний експеримент (%)				Формувальний і контрольний експерименти (%)			
	Високий	Достатній	Середній	Початковий	Високий	Достатній	Середній	Початковий
Контр. кл.	17,1	25,4	37,4	20,1	17,0	26,7	37,5	18,8
Експ. кл.	15,1	25,4	38,4	21,1	26,6	37,6	27,3	8,5

За представленими на рисунку 3.3 результатами формувального та контрольного експериментів, прослідковується значно динамічніший розвиток середніх показників громадянської відповідальності учнів експериментальних класів у порівнянні з контрольними. В експериментальних класах відбулося суттєве зменшення учнів із початковим (на 10,3 %) та середнім (на 10,2%) рівнями розвитку громадянської відповідальності. Водночас констатуємо істотне збільшення кількості учнів експериментальних класів із достатнім (на 10,9%) та високим (на 9,6%) рівнями розвитку громадянської відповідальності.

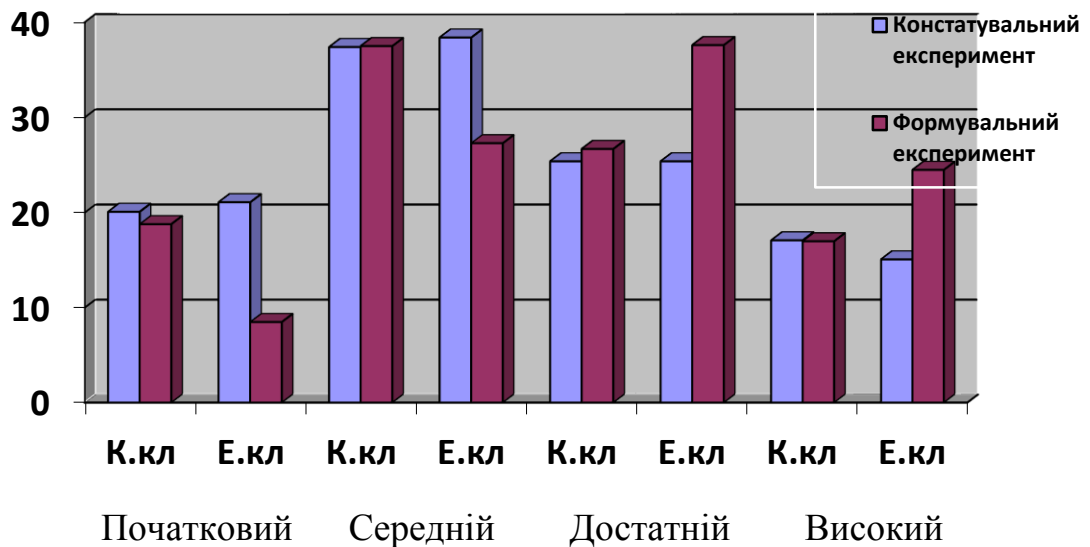

Рис. 3.3. Діаграма розподілу середніх значень рівнів розвитку громадянської відповідальності учнів контрольних та експериментальних 5–9 класів

Перевірка, за критерієм Пірсона [101, с. 288], суттєвості різниці рівнів розвитку середніх показників громадянської відповідальності учнів експериментальних та контрольних класів вказує на те, що вони є істотно вищими в учнів експериментальних класів (див додаток Л). Це є свідченням дієвості взаємозв'язку між запровадженою моделлю методики розвитку громадянської відповідальності та рівнями її розвитку в учнів 5–9 класів. Несуттєві зміни у рівнях розвитку середніх показників громадянської відповідальності учнів контрольних класів, у порівнянні з констатувальним експериментом, сталися внаслідок вікових особливостей розвитку учнів, формування їхніх пізнавальних інтересів та ін.

Результати формувального та контрольного експериментів, не зважаючи на специфічні особливості трудового навчання в ЗЗСО, індивідуальні особистісні якості, здібності та нахили учнів 5–9 класів, можна вважати закономірним наслідком упровадження авторської моделі методики розвитку громадянської відповідальності, яка для цього є необхідною та достатньою.

Висновки до третього розділу

На підставі визначення цілісної структури та змісту, взаємозалежностей та взаємозв'язків складових трудового навчання розроблено проєкт моделі методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання, до структурних компонентів якої віднесені:

- мета розвитку громадянської відповідальності учнів як виховання в учнів свідомого ставлення до вимог суспільства, відповідальності за його життя, життя своєї громади та за власні вчинки з метою формування звички до їхнього прояву та прагнення до їх самовдосконалення у сприятливі вікові періоди становлення особистості;

- завдання розвитку громадянської відповідальності: сприяння розвитку в особистості якостей та ціннісних орієнтацій громадянської відповідальності за стан довкілля, виховання відповідальних членів суспільства і громад, які усвідомлюють принципи та механізми життя суспільства, розуміють важливість національних ініціатив, здатні спиратися у трудовій діяльності на культурні традиції українців;

- структурні концепції розвитку особистості: концепція реалізації відповідальної залежності учнів у соціально значущих видах діяльності; концепція розвитку відповідальності особистості на засадах виховання в неї духовно-моральної ціннісної спрямованості та громадянськості; психодинамічна теорія особистості; гуманістичний напрям в теорії особистості; поведінкова теорія особистості; діяльнісно-вчинкова теорія особистості;

- принципи розвитку громадянської відповідальності розділені на загальні (спільні для всіх видів виховної роботи) та специфічні (характерні для розвитку власне громадянської відповідальності) принципи;

- етапи розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання, зорієнтовані на поступове нарощування самостійності учнів у її виявах: початкова суб'єкт-об'єктна адаптація педагогічних впливів

до індивідуальних особливостей учнів; основний етап суб'єкт-суб'єктної взаємодії; завершальний етап об'єкт-суб'єктної взаємодії учителя з учнями;

- змістові компоненти розвитку громадянської відповідальності учнів в трудовому навчанні за наскрізною змістовою лінією «Громадянська відповідальність»: 5–6 класи – опанування алгоритмів взаємодії учасників освітнього процесу, дотримання етикету задля створення позитивного іміджу; 7–9 класи – раціональне використання конструкційних матеріалів з обґрунтуванням своєї позиції в питаннях ресурсозбереження та використання екологічно чистих технологій;

- методи розвитку громадянської відповідальності учнів: 5 клас: «Права, обов'язки та правила у навчальній майстерні», «Інценування»; 6 клас: «Школа – це життя: живемо екологічно», «Я за екологію»; 7 клас: «Права людини та навколишнє середовище», «Що станеться, коли...»; 8 клас: «Увага, ми все бачимо», «Який чудовий цей світ»; 9 клас: «Яка професія мені підходить», «Сходінки участі»;

- педагогічні умови забезпечення ефективності розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання;

- критерії оцінювання розвитку громадянської відповідальності учнів: знання та розуміння громадянських цінностей і норм; вияв ціннісних ставлень до складників громадянської відповідальності; активність вчинків у застосуванні практичного досвіду громадянської відповідальності;

- результат впровадження методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання: високий, достатній та середній рівні розвитку складових громадянської відповідальності учнів.

На основі аналізу науково-педагогічних досліджень, власного професійного досвіду та результатів констатувального етапу дослідження встановлено, що в процесі трудового навчання вчитель має враховувати такі педагогічні умови розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів

як обставини здійснення продуктивно-цілісного навчально-виховного процесу, спрямованого на формування її складових та їх удосконалення:

1. Використання перевірених психолого-педагогічною практикою структурних концепцій розвитку особистості для обґрунтування педагогічних технологій формування в учнів громадянської відповідальності:

- концепція реалізації відповідальної залежності учнів у соціально значущих видах діяльності, авторства А. Макаренка, орієнтує виховання почуття відповідальності на створення ситуацій емоційного переживання особистістю почуття громадянського обов'язку;

- концепція розвитку відповідальності особистості В. Сухомлинського спрямована на виховання в учнів духовно-моральної ціннісної спрямованості та громадянськості, здатності жити відповідно до високих ідеалів, за принципами добра, включаючи розвиток сердечності, душевності, милосердя та людяності;

- психодинамічна теорія особистості З. Фрейда, за якою громадянська відповідальність особистості обумовлюється здатністю до контролю ситуацій життя суспільства, розуміння мотивів власної поведінки та її спрямування за суспільно-значущими напрямками діяльності, продуктивною трудовою діяльністю та на підтримку задовільних міжособистісних стосунків;

- гуманістичний напрям в теорії особистості А. Маслоу, за яким проявом громадянської відповідальності є набуття особистістю досвіду пошани, взаємоповаги, визнання та довіри, який обумовлює рух людини до самоктуалізаційних потреб, її прагнення стати такою, якою вона здатна стати у сприятливих суспільних умовах захищеності та безпеки, дозволяючи собі особистісне громадянське зростання;

- поведінкова теорія особистості Б. Скіннера, за якою розвиток громадянської відповідальності цілісної особистості обумовлюється провідним джерелом її розвитку – середовищем у найширшому його розумінні, а мотивація розвитку громадянської відповідальності обумовлена не тільки внутрішніми мотиваційними станами вихованців, а й взаємодією із

зовнішнім освітнім середовищем, оперантне наuczіння в якому виступає джерелом набуття соціально-значущих особистісних новоутворень;

- діяльнісно-вчинкова теорія особистості Г. Костюка та В. Роменця, згідно якої громадянська відповідальність розуміється як складна динамічна система взаємодії психіки і поведінки, свідомості і діяльності, єдність яких визначають вчинки людини, що виступають основою розвитку суспільно-важливих особистісних властивостей, забезпечують поступово-позитивне підкріплення реакцій громадянської поведінки, наближаючи її до суспільно-значущих проявів.

2. Розробка методики наскрізного розвитку в учнів громадянської відповідальності в предметному трудовому навчанні із застосуванням трудових завдань із громадянською спрямованістю (характеризуються духовністю, висвітлюють досвід українського народу, його традиції та моральні цінності) та дидактично-обґрунтованого методичного супроводу громадянської освіти.

3. Організаційні умови, якими передбачено самоорганізацію (організацію) діяльності із прояву громадянської активності та відповідальності, впровадження демократичних основ в життя ЗЗСО, координацію роботи батьків, учнів та педагогів у навчально-виховному процесі, створення триетапної системи забезпечення розвитку громадянської відповідальності учнів (когнітивно-, діяльнісно- та особистіно-орієнтований етапи), розширення видів діяльності з розвитку громадянської відповідальності учнів.

Визначені методичні особливості стимулювання громадянської активності учнів у трудовому навчанні засобами проектно-технологічної діяльності. Обґрунтовані мета, зміст, процес розвитку громадянської активності учнів на уроках трудового навчання, рівні її стимулювання: державний, місцево-регіональний та громадянського виховання засобами педагогіки.

Доведено, що однією з найпродуктивніших педагогічних технологій стимулювання громадянської активності учнів у трудовому навчанні є проєктна технологія навчання, за якою педагогічний процес розглядається як технологічний інструментарій виховання особистості з наперед заданими якостями.

Методику стимулювання громадянської активності учнів в трудовому навчанні засобами проєктно-технологічної діяльності нами побудовано на засадах загальних та специфічних принципів виховання: цілеспрямованого виховання; зв'язку виховання та життя; формування свідомої поведінки у вихованні громадянської активності в ході проєктно-технологічної діяльності; виховання в трудовій діяльності; колективного виховання особистості; принцип поєднання педагогічного управління із самостійністю та ініціативою учнів; поєднання розумної вимогливості з повагою до особистості; врахування індивідуальних особливостей та можливостей учнів; превентивної спрямованості розвитку громадянської активності; проєктної технологізації у розвитку громадянської активності учнів; просупільної спрямованості проєктної діяльності учнів.

Обґрунтовані методи поетапного стимулювання громадянської активності учнів у трудовому навчанні засобами проєктно-технологічної діяльності:

- організаційно-підготовчий етап, метою якого стали орієнтація учнів на норми, моральні цінності та правила громадянського суспільства, усвідомлення учнями певних соціальних проблем громадянського суспільства, формування мотивації до розв'язання суспільно-значущих проблем, включав використання таких методів стимулювання громадянської активності: дискусії, бесіди, розповіді, опитування, переконання, круглі столи, мозковий штурм, навіювання;

- конструкторський етап виконання учнями просупільних проєктів, змістом якого був збір даних та аналіз отриманої інформації, підготовка висновків і оформлення результатів проєктного дослідження, передбачав

використання методів бесіди, трибуна думок, аукціон ідей, дискусія, мікрофон, заохочення та ін.

- технологічний етап впровадження результатів проєктної діяльності на практиці мав на меті виховання в учнів громадянської активності, стимулювання розвитку відповідального ставлення до громадянських обов'язків, готовності до колективної взаємодії в реалізації прийнятих проєктних рішень. Для цього були використані методи ділової та рольової гри, соціальні вправи, бесіди, вивчення громадської думки, педагогічні вимоги, наслідування прикладів просуспільно-відповідальної поведінки та самоаналіз;

- заключний етап із публічної презентації, захисту проєкту та оцінки проєктної діяльності кожного учня, передбачав застосування для стимулювання громадянської активності учнів методів самоаналізу, самооцінки громадської думки, заохочення та похвали.

Доведено, що проєктно-технологічна організація трудового навчання сприяє розвитку в особистості якостей та ціннісних орієнтацій громадянської відповідальності за стан довкілля, виховання відповідальних членів суспільства і громад, що усвідомлюють принципи та механізми життя суспільства, розуміють важливість національних ініціатив, здатних спиратися у трудовій діяльності на культурні традиції українців.

Представлені результати дослідно-експериментальної перевірки моделі методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання. Розглядаючи рівень розвитку показників громадянської відповідальності як інтегральний критерій результативності дослідно-експериментальної перевірки ефективності педагогічних умов, моделі методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів та заходів стимулювання громадянської активності учнів у трудовому навчанні засобами проєктно-технологічної діяльності, про ефективність цих інновацій під час формувального експерименту свідчить зростання більш ніж на дві третини кількості учнів експериментальних класів (з 15,1% до 26,6%) з високим рівнем розвитку показників громадянської відповідальності при одночасному

зменшенні на 12,6% чисельності учнів із початковим рівнем розвитку відповідальності цього виду (з 21,1% до 8,5%).

В контрольних класах, як засвідчив контрольний експеримент, ці показники зазнали несуттєвих змін: високий рівень розвитку громадянської відповідальності, у порівнянні з констатувальним експериментом, змінився з 20,1 до 18,8%. Істотний перерозподіл, за результатами формувального експерименту, відбувся серед учнів експериментальних класів із виявами середнього (сталось зменшення з 38,4% до 27,3%) та достатнього (збільшення з 25,4% до 37,6%) рівнів громадянської відповідальності. За даними ж контрольного експерименту кількість учнів із середнім рівнем вияву громадянської відповідальності змінилася, у порівняння з констатувальним експериментом, лише на 0,1% (з 37,4% до 37,5%), а число учнів із достатнім рівнем збільшилася тільки на 1,3% (з 25,4% до 26,7%).

Зазначена динаміка змін розвитку показників громадянської відповідальності учнів в ході констатувального, формувального та контрольного експериментів є ознакою сприяння їхньому розвитку в учнів експериментальних класів, у порівнянні з контрольними, спроектованих нами педагогічних умов, моделі методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання та заходів стимулювання громадянської активності учнів у трудовому навчанні засобами проєктно-технологічної діяльності.

Матеріали третього розділу відображені в публікаціях автора [39], [40], [41], [42], [45], [47], [48], [49], [53].

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

За результатами виконаної дисертаційної роботи, що обґрунтовує методику розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання були вирішені такі поставлені завдання дослідження:

1. В ході аналізу сучасного стану вивчення проблеми розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання у психолого педагогічній літературі та практиці обґрунтовано сутність, структурні складові, психолого-педагогічні особливості, показники, критерії та рівні ефективності освітньої діяльності цього виду.

Проблема розвитку громадянської відповідальності учнів в предметному трудовому навчанні актуалізована включенням до навчальних програм 5–9 класів змістової лінії «Громадянська відповідальність», що сприяє розширенню в учнів знань, вдосконаленню предметних та ключових компетентностей, формуванню ціннісних ставлень шляхом набуття особистого практичного досвіду співпраці, самостійного аналізу ситуацій найближчого оточення, виваженого прийняття відповідальних рішень у конструктивній взаємодії зі спільнотами та іншими людьми.

Вивчення науково-педагогічних напрацювань галузі сучасної освіти доводить, що методику розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання можна розглядати як систематичне проведення занять із виховання в учнів свідомого ставлення до вимог суспільства, відповідальності за власні вчинки та життя з метою формування звички до їхнього вияву та прагнення до їх самовдосконалення у сприятливі вікові періоди становлення особистості.

Актуалізація проблеми психолого-педагогічних особливостей розвитку громадянської відповідальності обумовлена категоріями громадянства та національного виховання, необхідністю створення сприятливих умов для розвитку громадянської компетентності людини на всіх рівнях освіти, визнання виховання відповідальних громадян одним із складників мети

освіти. Встановлені психологічні особливості механізму розвитку громадянської відповідальності: персоналізація, персоніфікація, ідентифікація, цілепокладання, менталізація та рефлексія.

2. Визначено критерії ефективності розвитку громадянської відповідальності учнів: знання та розуміння громадянських цінностей і норм; вияв ціннісних ставлень до складників громадянської відповідальності; активність вчинків у застосуванні практичного досвіду громадянської відповідальності.

Рівень розвитку громадянської відповідальності учнів визначається на підставі таких показників: початковий (обізнаність із громадянських цінностей і норм); середній (привласнення принципів та норм суспільної моралі; планетарна та національна свідомість); достатній (просуспільно-активна життєва позиція; чесність; виконання громадянських цінностей та норм); високий (готовність до відповідальності за власні вчинки; наполегливість, самостійність самоаналіз, самоорганізація та самоконтроль у суспільних відносинах).

3. Спроектовано та апробовано модель методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання.

Модель методики розвитку досліджуваного феномену науково спроектовано в єдності концептуально-цільового, змістово-процесуального та результативно-діагностичного блоків. Обґрунтовано мету (виховання в учнів свідомого ставлення до вимог суспільства, відповідальності за його життя, життя своєї громади та за власні вчинки з метою формування звички до їхнього прояву та прагнення до їх самовдосконалення у сприятливі вікові періоди становлення особистості), завдання, структурні концепції (реалізації відповідальної залежності учнів у соціально значущих видах діяльності; розвитку відповідальності особистості на засадах виховання в неї духовно-моральної ціннісної спрямованості та громадянськості; психодинамічна теорія особистості; гуманістичний напрям в теорії особистості; поведінкова теорія

особистості; діяльнісно-вчинкова теорія особистості), загальні принципи виховання та спеціальні принципи розвитку громадянської відповідальності.

Розкриті етапи розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання (початковий (когнітивно-орієнтований) етап: ґрунтується на суб'єкт-об'єктній адаптації педагогічних технологій до індивідуальних особливостей учнів; основний (діяльнісно орієнтований) етап: визначається суб'єкт-суб'єктною дидактичною взаємодією учителя з учнями; завершальний (особистісно орієнтований) етап: реалізується шляхом об'єкт-суб'єктної взаємодії учителя з учнями).

Визначені та описані дієві методи реалізації наскрізної змістової лінії «Громадянська відповідальність» у змісті трудового навчання (5 клас: «Права, обов'язки та правила у навчальній майстерні», «Інценування»; 6 клас: «Школа – це життя: живемо екологічно», «Я за екологію»; 7 клас: «Права людини та навколишнє середовище», «Що станеться, коли...»; 8 клас: «Увага, ми все бачимо», «Який чудовий цей світ»; 9 клас: «Яка професія мені підходить», «Сходінки участі»).

4. Визначено та обґрунтовано та експериментально перевірено педагогічні умови розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання:

- використання перевірених психолого-педагогічною практикою структурних концепцій розвитку особистості для обґрунтування педагогічних технологій формування в учнів громадянської відповідальності: концепція реалізації відповідальної залежності учнів у соціально значущих видах діяльності авторства А. Макаренка; концепція розвитку відповідальності особистості В. Сухомлинського; психодинамічна теорія особистості З. Фрейда; гуманістичний напрям в теорії особистості А. Маслоу; поведінкова теорія особистості Б. Скіннера; діяльнісно-вчинкова теорія особистості Г. Костюка та В. Роменця, згідно якої громадянська відповідальність розуміється як складна динамічна система взаємодії психіки і поведінки, свідомості і діяльності, єдність яких визначають вчинки людини, що

виступають основою розвитку суспільно-важливих особистісних властивостей, забезпечують поступово-позитивне підкріплення реакцій громадянської поведінки, наближаючи її до суспільно-значущих проявів.

- розробка методики наскрізного розвитку в учнів громадянської відповідальності в предметному трудовому навчанні із застосуванням проєктних завдань із громадянською спрямованістю (характеризуються духовністю, висвітлюють досвід українського народу, його традиції та моральні цінності) та дидактично-обґрунтованого методичного супроводу громадянської освіти.

- організаційні умови, якими передбачено самоорганізацію (організацію) діяльності із прояву громадянської активності та відповідальності, впровадження демократичних основ в життя ЗЗСО, координацію роботи батьків, учнів та педагогів у навчально-виховному процесі, створення триетапної системи забезпечення розвитку громадянської відповідальності учнів (когнітивно-, діяльнісно- та особистіно-орієнтований етапи), розширення видів діяльності з розвитку громадянської відповідальності учнів.

Виокремлені та впроваджені засоби проєктно-технологічної діяльності для стимулювання громадянської активності учнів у трудовому навчанні, які передбачають визначення мети, змісту, процесу розвитку громадянської активності учнів на уроках трудового навчання, рівнів її стимулювання: державний, місцево-регіональний та громадянського виховання засобами педагогіки.

Обґрунтовані та апробовані методи поетапного стимулювання громадянської активності учнів у трудовому навчанні засобами проєктно-технологічної діяльності: організаційно-підготовчий етап, включав використання таких методів стимулювання громадянської активності: дискусії, бесіди, розповіді, опитування, переконання, круглі столи, мозковий штурм, навіювання; конструкторський етап виконання учнями просупільних проєктів, що передбачав використання методів бесіди, трибуна думок, аукціон

ідей, дискусія, мікрофон, заохочення та ін.; технологічний етап впровадження результатів проєктної діяльності на практиці з використанням методів ділової та рольової гри, соціальні вправи, бесіди, вивчення громадської думки, педагогічні вимоги, наслідування прикладів просупільно-відповідальної поведінки та самоаналіз; заключний етап із публічної презентації, захисту проєкту та оцінки проєктної діяльності кожного учня, передбачав застосування для стимулювання громадянської активності учнів методів самоаналізу, самооцінки громадської думки, заохочення та похвали.

Порівняльний аналіз даних констатувального, формувального та контрольного педагогічного експерименту вказує на суттєву позитивну динаміку показників розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання. Кількість учнів із високим рівнем розвитку громадянської відповідальності чуттєво переважала на 9,6% чисельність учнів контрольних груп, на достатньому рівні ця перевага слала 10,9%. На середньому та початковому рівнях ця динаміка була негативною, відповідно – 10,2% та 10,3%. Використання критерію χ^2 Пірсона для статистичної обробки отриманих експериментальних даних підтвердило суттєвість розбіжностей між результатами розвитку громадянської відповідальності учнів контрольних та експериментальних груп, що вказує на статистичну значущість отриманих результатів дослідження та достатню ефективність спроектованої моделі методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання.

Дисертаційна робота не вичерпує всіх аспектів проблеми методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання. Перспективним напрямом подальших наукових розвідок вважаємо питання вивчення теоретико-методичних засад розвитку громадянської відповідальності учнів старших класів на уроках технологій і в профільному технологічному навчанні, наступності розвитку громадянської відповідальності учнів початкової, основної та старшої школи, різноаспектної підготовки вчителів трудового навчання до здійснення розвитку

громадянської відповідальності учнів, педагогічні технології інтеграції змісту урочної, позаурочної та позакласної роботи з розвитку в учнів цієї особистісної якості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абасов З. А. Технологія навчання проектної діяльності. *Хімія в школі*. 2009. № 6. С. 16–20.
2. Алексюк А. М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія: підручник. Київ: Либідь, 1998. 560 с.
3. Андрошук І. Формування громадянської відповідальності у майбутніх учителів як важлива складова професійної підготовки. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. Суми, 2022, № 1 (115). С. 3–12.
4. Андрошук Ірина, Андрошук Ігор. Методологічні підходи щодо підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів. *Молодь і ринок*, 2022, № 6 (204). С. 6–11.
5. Андрущенко В. П. Роздуми про освіту: статті, нариси, інтерв'ю. Київ: Знання України, 2008. 819 с.
6. Ассаул В. Метод проектів у виховній роботі. *Проектна діяльність у ліцеї: компетентнісний потенціал, теорія і практика: науково-методичний посібник* / За редакцією С. М. Шевцової, І. Г. Єрмакова, О. В. Батечко, В. О. Жадька. Київ: Департамент, 2008. 520 с.
7. Бабкіна М. І. Проектна діяльність як метод формування громадянської активності учнівської молоді. URL: http://www.rusnauka.com/5_NMIV_2009/Pedagogica/40610.doc.htm (дата звернення: 13.09.2022).
8. Бабкіна М. І. Формування активної громадянської позиції підлітків у позакласній виховній роботі загальноосвітньої школи: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07; Ін-т пробл. виховання АПН України. Київ. 2009. 231с.
9. Базалук О. Філософія освіти. Київ: Кондор, 2010. 164 с.
10. Баранова С. В. Соціально-психологічна характеристика відповідальності особистості. *Психологічна культура особистості в умовах глобального світу*: монографія / За заг. ред. В. В. Третяченко. Луганськ: Світлиця, 2006. С. 49–96.

11. Бербец Т. М. Формування досвіду самостійної творчої діяльності в учнів основної школи у процесі технологічної підготовки: дис. ...канд. пед. наук: 13.00.02. Умань, 2015. 228 с.

12. Беремо участь у демократії: плани уроків з питань освіти для демократичного громадянства та освіти прав людини для старших класів середньої школи / Р. Голлоб, В. Вайдінгер. Пер. з англ. та адаптація Л. І. Паращенко, Ю. О. Молчанової; за заг. ред. укр. версії Н. Г. Протасова. Київ: Основа, 2016. Том 4. URL: <https://www.living-democracy.com/uk/textbooks/volume-4/> (дата звернення: 08.11.2021).

13. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання: наук.-метод. посіб. Київ: ІЗМН, 1998. 204 с.

14. Близнюк М. М. Інтелектуалізація трудового навчання (наукова школа проф. Кулика Є.В.) *Ukrainian professional education = Українська професійна освіта: науковий журнал*. Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Полтава, 2019. Вип. 6. С. 126–137.

15. Богомолова Л.Л. Організація проектної дослідницької діяльності учнів. *Біологія в школі*. 2006. № 5. С. 35–39.

16. Боришевський М. Й. Розвиток громадянської спрямованості особистості / М. Й. Боришевський, Т. М. Яблонська, В. В. Антоненко та ін. / За загальною редакцією М. Й. Боришевського. Київ: 2007. 186 с.

17. Браун С. Совершенствование души / Пер. с англ. Киев: София, 2004. 352 с.

18. Браун С. Бог, Творение и инструменты для жизни / Пер. с англ. Киев: София, 2004. 384 с.

19. Васьков Ю. В. Педагогічні теорії, технологій, досвід. Харків: Скорпіон, 2000. 120 с.

20. Ващенко Л. Про оцінювання рівня сформованості предметних компетентностей школярів. *Педагогічний вісник*. №2(43), 2016. С. 14–17.

21. Вдовичин Т. Я. Обґрунтування організаційно-педагогічних умов для забезпечення навчального процесу майбутніх бакалаврів інформатики.

Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. 2013. № 34. С. 225–229.

22. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і головн. ред. В. Т. Бусел. Київ: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.

23. Волик І. А. Підготовка майбутнього вчителя до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі: дис. ...докт. філософії: 011 Освітні, педагогічні науки. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2022. 278 с.

24. Волкова Н. П. Педагогіка: навч. посіб. Київ: «Академвидав», 2003. 618 с.

25. Гильбух Ю. З. Тест-опросник личностной зрелости. Киев: Научно-практический центр «Психодиагностика и дифференцированное обучение», 1994. 23 с.

26. Голіна І. В., Кияшко Л. О. Місце громадянської активності у процесі формування особистості як суб'єкта політичного життя. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.* 2007. №771. Серія: Психологія. №2. С. 65–74.

27. Голлоб Р., Вайдінгер В. «Зростаємо в демократії» : плани уроків для початкового рівня з питань освіти для демократичного громадянства та освіти прав людини для загальноосвітніх навчальних закладів / Пер. з англ. та адаптація О. В. Овчарук. Київ: Основа, 2012. Том 2. URL: <http://www.living-democracy.com.ua/textbooks/volume-2/> (дата звернення: 24.12.2020).

28. Голуб Г. Б., Коган Е. Я., Прудникова В. А. Парадигма актуального образования. *Вопросы образования.* 2007. №2. С. 20–42.

29. Гончаренко С. У. Педагогічні дослідження: методологічні поради молодим науковцям. Київ-Вінниця : Вінниця, 2008. 278 с.

30. Гончаренко С. У. Український педагогічний енциклопедичний словник. Рівне: Волинські обереги, 2011. 552 с.

31. Гриценко Л., Крицька І., Цина А., Зміст, структура та концептуальні засади формування громадянської відповідальності учнів у трудовому навчанні. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки : зб. наук. пр.* Бердянськ: БДПУ. 2020. Вип. 1. С. 146–155.

32. Громадянська відповідальність: 80 вправ для формування громадянської та соціальної компетентностей під час вивчення різних шкільних предметів. 5–9 клас. Посібник для вчителя / Рафальська М., Боярчук О., Герасим Н. та ін. Київ, 2017. 136 с.

33. Громадянська освіта (інтегрований курс) 10 клас. Рівень стандарту: навчальна програма для ЗЗСО. 2022. 22 с. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-10-11-klas/2022/08/15/navchalna.programa.2022.hromadyanska.osvita-10.pdf> (дата звернення: 22.12.2022).

34. Громадянське суспільство – активність на користь громаді. URL: http://www.tatsachen-ueberdeutschland.de/uk/suspilstvo/inhaltsseiten/hintergrund/gromadjanskesuspilstvo-aktivnist-na-korist-gromadi.html?type=1000&no_cache=1 (дата звернення: 13.09.2022).

35. Деденєв О. Ю. Визначення ефективності традиційного трудового навчання щодо формування громадянської відповідальності учнів 5–9 класів. *Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика: матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції (Харків, 16–18 березня 2023 р.)* / Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. С. 724–726.

36. Деденєв О. Виховання громадянськості і морально-духовної ціннісної спрямованості особистості учнів 5–х класів на уроках трудового навчання. *Трудове навчання та технології: сучасні реалії та перспективи розвитку». Матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції*

пам'яті академіка Д. О. Тхоржевського (27 травня 2022 р.) / За заг. ред. Д. Е. Кільдерова. Київ, 2022. С. 70–72.

37. Деденєв О. Ю. Зміст, структура та особливості громадянської відповідальності учнів основної школи на уроках трудового навчання. *Теоретико-методичні аспекти технологічної освіти учнівської та студентської молоді засобами естетичної культури та дизайну*: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції кафедри теорії і методики технологічної освіти Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (24–25 вересня 2020 року) / За заг. ред. проф. А. Ю. Цини; Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка, каф. теорії і методики технологічної освіти. Полтава : ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2020. С. 104–107.

38. Деденєв О. Ю. Критерії, показники та рівні сформованості громадянської відповідальності учнів основної школи. *Дидаскал*: часопис: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Університетська освіта в Україні у контексті інтеграції до європейського освітнього простору», 17–18 листопада 2020 р. / Кафедра загальної педагогіки та андрагогіки ПНПУ імені В. Г. Короленка. Полтава, 2021. № 21. С. 68–71.

39. Деденєв О. Ю. Методика розвитку громадянської відповідальності учнів 5-9 класів на уроках трудового навчання: методичні рекомендації. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2022. 28 с.

40. Деденєв О. Ю. Методика формування громадянської відповідальності учнів 5-х класів у соціально-значущих видах трудового навчання. Зміст освіти та освітні практики нової української школи: матеріали всеукраїнського освітнього форуму «Зміст освіти та освітні практики Нової української школи» (Полтава, 28 квітня 2021 р.). / Упоряд.: В. В. Зелюк, В. Р. Ільченко, О. О. Буйдіна. Полтава: ПОППО, 2021. С. 22–24.

41. Деденєв О. Ю. Навчання шестикласників на уроках трудового навчання розумінню громадянських норм і цінностей за концептуальними

засадами поведінкової теорії особистості. *Трудове навчання та технології: сучасні реалії та перспективи розвитку*: матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції пам'яті академіка Д. О. Тхоржевського, (28 травня 2021 р.), / за заг. ред. Д. Е. Кільдерова. Київ, 2021. С. 52–55.

42. Деденєв. О. Педагогічні технології розвитку громадянської відповідальності учнів основної школи. *Професійне становлення особистості: проблеми і перспективи*: тези. доп. XI міжнар. наук.-практ. конференції (Хмельницький, 25–26 листопада 2021 р.). Хмельницький: ХНУ, 2021. С. 85–86.

43. Деденєв О. Ю. Розвиток громадянської відповідальності учнів 5–9 класів засобами трудового навчання. *Розвиток гуманістичних ідей у неперервній освіті: від Григорія Сковороди до сучасного педагога-новатора* : електрон. наук. колект. монографія / за заг. та наук. ред. д-ра пед. наук Н. І. Білик; редколегія: В. В. Зелюк, М. О. Кириченко, В. В. Пилипенко, З. В. Рябова та ін. Полтава; Київ: ПАНУ ім. М. В. Остроградського, 2023а. С. 409–425.

44. Деденєв О. Ю., Цина А. Ю. Діагностика сформованості громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання. *Проблеми та інновації в природничо-математичній, технологічній і професійній освіті*: збірник матеріалів XV-ї Міжнародної науково-практичної онлайн-інтернет конференції присвяченій 95-й річниці з Дня народження академіка Національної академії педагогічних наук С. У. Гончаренка, м. Кропивницький, 20–24 червня 2023 року / Відп. ред. М. І. Садовий. Кропивницький: РВВ ЦДУ ім. В. Винниченка, 2023. С. 80–82.

45. Деденєв О., Цина А. Дослідно-експериментальна перевірка сформованості громадянської відповідальності учнів у трудовому навчанні. *Педагогічні науки: науковий журнал*. / Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Полтава, 2022. Вип. 79. С. 16–21.

46. Деденєв О. Ю., Цина А. Ю. Категорія «методика розвитку особистості» в дослідженні розвитку громадянської відповідальності учнів на

уроках трудового навчання. *Проектування змісту і технологій художньо-графічної підготовки та художньо-творчої діяльності здобувачів вищої освіти (студентів) і молодих учених*: збірник наукових праць / С. Д. Цвілик (голова) [та ін.]. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2023. Вип. 2. С. 123–125.

47. Деденєв О., Цина А. Концептуальні засади формування громадянської відповідальності учнів основної школи. *Лише той Учитель, хто живе так, як навчає*: матеріали Всеукраїнської науково практичної онлайн-конференції з міжнародною участю, присвяченої Всесвітньому дню філософії (Полтава, 17 листоп. 2022 р.) / уклад.: Л. Литвинюк, М. Чиркова, Полтавська академія неперервної освіти ім. М. В. Остроградського. Полтава : ПАНУ, 2023б. С. 270–273. URL : <http://pano.pl.ua/nml/elektronni-vydannia-roiprr> (дата звернення: 01.03.2023).

48. Деденєв О. Ю., Цина А. Ю. Методи формування громадянської відповідальності учнів основної школи на уроках трудового навчання. *Вісник національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка*. Вип. 12 (168). Серія: Педагогічні науки. Чернігів: Редакційно-видавничий відділ НУЧК імені Т. Г. Шевченка, 2021. С. 101–105.

49. Деденєв О. Ю., Цина А. Ю. Методика формування громадянської відповідальності учнів 9-х класів у трудовому навчанні на засадах гуманістичного напрямку в теорії особистості. *Мережа шкіл новаторства України: розвиток професійної компетентності керівних, науково-педагогічних і педагогічних працівників у контексті реалізації післядипломної освіти* : електрон. зб. тез I Всеукр. наук.-практ. онлайнконф. з міжнар. участю (Полтава – Київ, 19 листопада 2021 р.) / упоряд.: Н. І. Білик, В. В. Зелюк; за наук. ред. М. О. Кириченка. Полтава : ПОІППО, 2021. Вип. 1. С. 146–148.

50. Деденєв О. Ю., Цина А.Ю. Особливості складання завдань для діагностування рівнів розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання. *Актуальні проблеми технологічної та професійної освіти*: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної

Інтернет-конференції / за ред. М. С. Курача, І. В.Цісарук. Кременець: ВЦ КОГПА ім. Тараса Шевченка, 2023. С. 148–154.

51. Деденєв О. Ю., Цина А. Ю. Поняття «розвиток особистості» в дослідженні методики розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання. *Модернізація змісту освіти у підготовці майбутніх професійно-педагогічних фахівців*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної Інтернетконференції (м. Кривий Ріг, Криворізький державний педагогічний університет, 21 квітня 2023 р.). Кривий Ріг: КДПУ, 2023с. С. 258–261.

52. Деденєв О. Ю., Цина А. Ю. Сутність, зміст та структура понятійного конструкту формування громадянської відповідальності учнів у трудовому навчанні. *Сучасні технології підготовки майбутніх учителів трудового навчання та технологій, педагогів професійної освіти і фахівців образотворчого та декоративного мистецтва: теорія, досвід, проблеми*: збірник наукових праць / О. В. Марущак (голова) та [ін.]. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2020. Вип. 2. С. 74–76.

53. Деденєв О., Цина А. Формування відповідальності особистості на уроках трудового навчання у контексті виховання її громадянськості і морально-духовної ціннісної спрямованості, втіленої у виховній системі В. О. Сухомлинського. *Актуальні проблеми сучасної культури: дискурс ідентичності в умовах війни*: матеріали X Міжнародної наук.-практ. конф. (Хмельницький, 16-17 травня 2023 р.). Хмельницький: ХГПА., 2023. С. 33–36.

54. Джеджула О. М. Актуальні проблеми графічної підготовки студентів вищих навчальних закладів. Вінниця: ВЦ ВДАУ, 2005. 280 с.

55. Державна національна програма «Освіта: Україна XXI століття». Київ: Райдуга, 1994. 61 с.

56. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти / Постанова Кабінету міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392. URL: <http://zakon2/rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF> (дата звернення: 10.09.2021).

57. Державний стандарт базової середньої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-deyaki-pitannya-derzhavnih-standartiv-povnoyi-zagalnoyi-serednoyi-osviti-i300920-898> (дата звернення: 03.10.2021).

58. Десять ефективних методик для розвитку дитини. URL: <https://shkolaradosti.ua/ua/novini/10-efektivnih-metodik-dlya-rozvitku-ditini/> (дата звернення: 11.02.2023).

59. Десять років успіху громадсько-активних шкіл Полтавської області (2009-2019): навчально-методичний посібник / [Упор. С. В. Королюк]. Електронне видання. Полтава: ПОІППО, 2020. 117 с. URL: <http://poippo.pl.ua/nml/elektronnivydannia-poippo> (дата звернення: 14.06.2022).

60. Дубравська, Н. М., Фриз, І. М. Відповідальність як риса особистості конкурентоспроможного на ринку освітніх послуг фахівця. *Наука і освіта*, 2014. № 5. С 130–134.

61. Єгоров Г. Європейська стратегія громадянської освіти і виховання учнів. *Історія в школах України*. 1997. № 3. С. 50–55.

62. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери. Київ: Універсум, 2013. 536 с.

63. Енциклопедія освіти / Академія педагогічних наук України, головний ред. В. Г. Кремень. К.: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.

64. Живемо в демократії: плани уроків з питань освіти для демократичного громадянства та освіти прав людини для загальноосвітніх навчальних закладів. Т. 3. Київ: НАДУ, 2009. 213 с.

65. Завалевський Ю. І. Формування громадянської спрямованості старшокласників у виховному процесі загальноосвітніх навчальних закладів : дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.07. Київ, 2003. 199 с.

66. Завгородня Т. Свобода вибору і відповідальність як ціннісні орієнтири майбутнього педагога. *Молодь і ринок*. 2007. № 8. С. 8–12.

67. Загальна педагогіка: навч. посібник / С. М. Мартиненко, Л. Л.Хоружа; Міжрегіон. академія управління персоналом. Київ: МАУП, 2002. 176 с.
68. Закон України «Про освіту»: від 5 вересня 2017 року, № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2145-19> (дата звернення: 18.06.2021).
69. Закон України «Про повну загальну середню освіту». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2020, № 31, ст. 226.
70. Застосування діагностичних мінімумів в діяльності працівників психологічної служби: метод. рек. / за заг. ред. В. Г. Панка. Київ: УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2018. 106 с.
71. Зязюн І. Аксіологічні ресурси педагогічної дії вчителя. Естетика і етика педагогічної дії: зб. наук. праць. Київ-Полтава, 2011. С. 9–24.
72. Іванчук В. Теоретико-методологічні основи формування громадянської культури учнівської та студентської молоді. *Джерела*. 1998. № 3–4. С. 64–69.
73. Изучение знаний и умений учащихся в рамках международной программы PISA: общие подходы. URL: http://centeroko.ru/pisa/pisa_pub.htm (дата обращения: 10.12.2021).
74. Інноваційні педагогічні технології у трудовому навчанні: навчально-методичний посібник (пробне видання) / За заг. ред. О. М. Коберника, Г. В.Терещука. Тернопіль–Умань, 2007. 208 с.
75. Качалова Т. Г. Концептуальні основи проблеми формування соціальної активності студентів (дидактичний аспект). *Педагогіка вищої та середньої школи*. 2012. №34. С. 55–62.
76. Кендзьор П. І. Інноваційні форми організації громадянського виховання старшокласників у позакласній роботі : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Київ, 2004. 270 с.
77. Кіндратець О. М. Громадянська активність як умова демократизації суспільства. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. Вип. 38, 2009. С. 118–125.

78. Кисла, О. Ф., Коваль, В. О. (2020). Підготовка майбутніх вчителів до формування громадянської відповідальності молодших школярів. *Інноваційна педагогіка*. 2020. № 24. Т.1. С. 184–188

79. Клепко С. Ф. Соціальний вимір освіти. *Філософія освіти : навчальний посібник*. 2-ге видання / за наук. ред. академіка В. П. Андрущенка [та ін.]. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 332–336.

80. Клепко С. Філософія освіти в європейському контексті. Полтава. ПОШПО, 2006. 328 с.

81. Кловак Г. Т. Основи педагогічних досліджень: навч. посіб. для ВНЗ. Чернігів: Чернігівський державний центр науково-технічної і економічної інформації, 2003. 260 с.

82. Коберник О. Концепція технологічної освіти учнів загальноосвітніх навчальних закладів України / О. Коберник, В. Мадзігон, В. Сидоренко та ін. Київ: Науковий світ, 2014. 22. с.

83. Коберник О. М. Проектна технологія: теорія, історія, практика: навч. Посіб. Умань: ПП Жовтий, 2012. 229 с.

84. Коберник О. М. Проектна діяльність як ефективна технологія громадянського виховання учнів. *Перспективи та інновації науки*. 2022. Випуск 3. С.109-118.

85. Компасито: пособие по обучению детей правам человека. Совет Европы, 2008. URL: <http://www.eucb.coe.int/compasito/ru/> (дата звернення: 12.01.2023).

86. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи / під заг. ред. О. В. Овчарук. Київ: К.І.С., 2004. 112 с.

87. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року: у редакції від 22 лютого 2014 року. Харків : Одиссей, 2014. 56 с.

88. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності : проект. *Шлях освіти*. 2000. № 3. С. 7–13

89. Концепція громадянської освіти в Україні. *Громадянська освіта*. 2000. № 21. URL: <https://osvita.khpg.org/index.php?id=976002302> (дата звернення: 10.10.2021).
90. Копець Л. В. Психологія особистості: навч. посібн. для студентів ВНЗ. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. 458 с.
91. Костюк Г. С. Розвиток і виховання. *Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості* / Під ред. Л. М. Проколієнко. Київ: Рад. шк., 1989. С. 79–98.
92. Кошелєв, О., Бескорса, О. (2019). Роль учителя у формуванні громадянської компетентності учнів початкової школи. *Молодь і ринок*. 2019. № 10 (177). С. 55–59.
93. Кочарян І. О. Типологічні та структурні особливості особистісного симптомокомплексу відповідальності: автореф. дис. канд. психол. наук: спец.: 19.00.01. Харків, 2010. 24 с.
94. Кочнева Г. І. З досвіду організації проектно-орієнтованої форми навчання. *Хімія в школі*. 2002. № 5. С. 46–48.
95. Красовицький М. Антон Макаренко під вогнем бездарності і невігластва (Листи з Нью-Йорка). *Освіта України*. 1999. 22 вересня. № 39. С. 6.
96. Кремень В. Нові вимоги до освіти та її змісту. Виклик для України : розробка рамкових основ змісту (національного курикулуму) загальної середньої освіти для ХХІ століття : *матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 26–27 червня 2007 р., м. Київ*. К. : ТОВ УВПК «Ексоб», 2007, С. 3–10.
97. Кремень В. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результат. Київ: Просвіта, 2005. 448 с.
98. Критерії моральної вихованості молодших школярів. Книга для вчителя / За ред. І. Д. Бега, С. Д. Максименка. Київ: Рад. школа, 1989. 96 с.
99. Критерії оцінювання навчальних досягнень учнів (вихованців) у системі загальної середньої освіти (затверджено наказом Міністерства освіти

і науки, молоді та спорту України «Про затвердження Критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів (вихованців) у системі загальної середньої освіти» № 329 від 13.04.2011). URL: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/18438/ (дата звернення: 10.11.2021).

100. Кудря О.В. Науково-методичні аспекти формування національної самосвідомості учнів у процесі трудового навчання *Нова педагогічна думка* : науково-методичний журнал. № 3 (91). 2017. С. 55–59.

101. Кыверялг А. А. Методы исследования в профессиональной педагогике. Таллин: Валгус, 1980. 330 с.

102. Мадзигон В. Продуктивная педагогика. Политехнические основы соединения обучения с производительным трудом: монография. Киев: Педагогічна думка, 2007. 360 с.

103. Макаренко А. С. Педагогічна поема. Київ: Радянська школа, 1977. 507 с.

104. Макаренко А. С. Методика виховної роботи. Київ: Рад. школа, 1990. 336 с.

105. Максимюк С. П. Педагогіка: навч. посіб. Київ: Кондор, 2009. 667 с.

106. Марченко І.А. Організаційно-методичний супровід дослідно-експериментальної роботи в закладах освіти: методичні рекомендації / укладач І. А. Марченко. Кіровоград: КЗ «Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського», 2016. 24 с.

107. Матвиевская Е. Г. Оценка уровня достижений учащихся: проблема создания современного инструментария. *Эйдос*. 2007. 30 сентября. URL: <http://www.eidos.ru/journal/2007/0930-3.htm> (дата обращения: 20.05.2022).

108. Мелещенко Т., Ухаль В. Проектна технологія навчання на уроках громадянської освіти. *Драгоманівські історичні студії: збірник наукових праць молодих істориків*. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. Вип. 1 (5). С. 675–688.

109. Мельник Ю. Діагностика сформованості складників предметної компетентності учнів гімназії засобами підручника фізики. *Проблеми сучасного підручника*. Вип. 22, 2019. С. 153–163.

110. Методика Глена Домана: основні ідеї та недоліки. URL: <https://firststep.com.ua/article/metodika-glena-domana-osnovni-idei-ta-nedoliki> (дата звернення: 18.03.2021).

111. Методика трудового навчання : проектно-технологічний підхід : навч. Посібник. За ред. О. М. Коберника, В. К. Сидоренка. Умань: СПД Жовтий, 2008. 216 с.

112. Міжнародні стандарти якості діяльності громадсько-активної школи. Київ: ВФ «Крок за кроком», [б.р.в.]. 41 с.

113. Міносвіти переглядає дисципліни, які можна скоротити і хоче осучаснити викладання праці, – Лісовий. URL: https://lb.ua/society/2023/05/22/556493_minosviti_pereglyadaie_distsiplini.html (дата звернення 22.05.2023)

114. Мітюхіна В. Виховання вільної особистості у Вальдорфській школі. *Завуч* 2008. № 25. С. 40–42.

115. Мироненко Т. П. Формування громадянської зрілості у майбутніх учителів: автореф. дис. канд. пед. наук: спец.: 13.00.04. Одеса, 2001. 20 с.

116. Модельна навчальна програма «Технології. 5-6 класи» для ЗЗСО (автори Кільдеров Д. та ін.). URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-tipovoyi-osvitnoyi-programi-dlya-5-9-klasiv-zagalnoyi-serednoyi-osviti> (дата звернення: 12.10.2021).

117. Модельна навчальна програма «Технології. 5-6 класи» для ЗЗСО (автори Терещук А. та ін.). URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetap.z.2022/Tehmol.osv.gal/Tekhnol.5-6-kl.Tereshchuk.ta.in.14.07.pdf> (дата звернення: 23.11.2021).

118. Модельна навчальна програма «Технології. 5-6 класи» для ЗЗСО (автор Туташинський В.І.). URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetar.z.2022/Tehmol.osv.gal/Tekhnol.5-6-kl.Tutashinskiy.14.07.pdf> (дата звернення: 12.11.2021).

119. Модельна навчальна програма «Технології. 5-6 класи» для ЗЗСО (автори Ходзицька І.Ю. та ін.). URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetar.z.2022/Tehmol.osv.gal/Tekhnol.5-6-klas.Khodzytska.ta.in.14.07.pdf> (дата звернення: 24.12.2021).

120. Новікова Є. А. Інновації в навчальному проектуванні. *Інновації в освіті*. 2007. № 4. С. 23–29.

121. Навчаємо демократії: базові матеріали з освіти для демократичного громадянства та прав людини для вчителів / Р. Голлоб, П. Крапф, О. Олафсдоттір, В. Вайдінгер; ред. Р. Голлоб, П. Крапф, В. Вайдінгер: Пер. з англ. та адапт. Л. І. Паращенко. Київ: Основа, 2011. Т. 1. 164 с.

122. Навчання демократії: збірник практичних занять з освіти дітей для демократичного громадянства та освіти з прав людини / Р. Голлоб, П. Крапф. Пер. з англ. та адаптація Н. Г. Протасової. Том 6. URL: <http://www.living-democracy.com.ua/textbooks/volume-6/> (дата звернення: 09.11.2020).

123. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI ст. Київ: Шкільний світ, 2001. 24 с.

124. Національний освітньо-науковий голосарій. Київ: ТОВ «КОНВІ ПРІ, 2018. 272 с.

125. Нова українська школа: основи Стандарту освіти. Львів : [б.в.], 2016. 64 с.

126. Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи. URL: <http://mon.gov.ua/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8%202016/12/05/konczepczyia.pdf> (дата звернення: 06.11.2020).
127. Нова українська школа: poradnik dla vchytelja / za zag. red. N. M. Bibik. Київ : Літера ЛТД, 2018. 160 с.
128. Новікова Є.А. Інновації в навчальному проектуванні. *Інновації в освіті*. 2007. № 4. С. 23–29.
129. Овчарук О. В. Характеристики освіти для демократичного громадянства: європейський контекст. *Постметодика*. 2013. № 3. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/1103> (дата звернення: 03.11.2020).
130. Організаційно-методичне забезпечення моніторингових досліджень якості загальної середньої освіти: монографія / за ред. О. І. Ляшенка. Київ: Педагогічна думка, 2011. 160 с.
131. Організація науково-методичної роботи в школі: педагогічне проектування; робота шкільних методичних об'єднань; освітній моніторинг. Харків: Видавнича група «Основа», 2009. 256 с.
132. Оршанський Л. Художньо-трудова підготовка майбутніх учителів трудового навчання: монографія. Дрогобич: Швидко Друк, 2008. 278 с.
133. Основи методики розвитку швидкості: лекція для студентів напряму підготовки «Хореографії». Львів: ЛДУФК, 2013. 18 с. URL: <https://repository.ldufk.edu.ua/bitstream/34606048/7449/1/4.pdf> (дата звернення: 18.01.2021).
134. Основные результаты международного сравнительного исследования PISA-2018. URL: <https://rikc.by/pisa/556-osnovnye-rezultaty-mezhdunarodnogo-sravnitelnogo-issledovaniya-pisa-2018.html> (дата звернення: 13.09.2022).
135. Остапенко М. Громадянська активність як основа формування громадянського суспільства. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. Київ, 2011. Вип. 22. С. 135–143.

136. Пантюк Т. Громадянська освіта та виховання як необхідні складові загальної культури особистості. *Молодь і ринок*. 2007. № 8. С. 65–68.

137. Паспорт спеціальності 13.00.02 – теорія та методика трудового навчання. *Постанова Президії вищої атестаційної комісії України «Про затвердження переліку паспортів у галузі педагогічних наук» від 14.09.2006 № 6-06/8*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v06-0330-06#Text> (дата звернення: 13.11.2022).

138. Пащенко Л. Курс лекцій з економічної теорії для неекономічних спеціальностей. URL: <https://nubip.edu.ua/sites/default/files/u74> с. 2 (дата звернення: 7.06.2022).

139. Педагогічний експеримент: навчально-методичний посібник / укладач О. Е. Жосан. Кіровоград: Видавництво Кіровоградського обласного інституту післядипломної освіти імені Василя Сухомлинського, 2008. 68 с.

140. Педагогічний словник / Акад. пед. наук України, Ін-т педагогіки; за ред. М. Д. Ярмаченка. Київ: Педагогічна думка, 2001. 516 с.

141. Передерій О. Л. Вальдорфська педагогіка як гуманістично орієнтована система навчання та виховання школярів. *Науковий огляд*. 2017. № 4 (36) С. 1–8.

142. Плахотный А. Ф. Проблема социальной ответственности (Социологический аспект проблемы). Харьков: Изд-во при Харьковском университете ИО «Высшая школа», 1981. 256 с.

143. Політичний словник / За ред. Л. М. Кравчука. Київ: Голов ред. УРЕ, 1989. 876 с.

144. Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В. П. Горбатенко. Київ: Генеза, 2004. 736 с.

145. Положення про експериментальний загальноосвітній навчальний заклад (наказ Міністерства освіти і науки України від 20 січня 2002 № 114 із змінами та доповненнями, затвердженими наказом Міністерства освіти і науки України від 23 листопада 2009 року № 1054). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/> (дата звернення 11.02.2022)

146. Посібник з освіти в галузі прав людини за участі молоді «Компас». URL: <http://www.coe.int/uk/web/compass/where-do-you-stand-> дата звернення 11.12.2021).
147. Посібник з освіти дітей правам людини «Компасіто». URL: http://www.eycb.coe.int/compasito/ru/chapter_4/4_37/asp (дата звернення 02.11.2021).
148. Приходченко К. І. Технології виконання цілей можливої досконалості індивіда у проектній діяльності. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2012. Вип. 16, кн. 3. С. 102–109.
149. Приходько Ю. О., Юрченко В. І. Психологічний словник-довідник: навч. посіб. Київ: Каравела, 2012. 328 с.
150. Проектна діяльність у школі / упоряд. М. Голубенко. Київ: Шк. світ, 2007. 128 с.
151. Про затвердження методичних рекомендацій щодо оцінювання навчальних досягнень учнів 5–6 класів, які здобувають освіту відповідно до нового Державного стандарту базової середньої освіти: наказ Міністерства освіти і науки України № 289 від 01.04.2022. URL: <http://barnaconsult.com/metodychni-rekomendatsiyi-mon-ukrayiny-shhodo-otsinyuvannya-u-5-6-klasah-nush/> (дата звернення: 16.07.2022).
152. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Трудове навчання 5–9 класи / Затверджена Наказом Міністерства освіти і науки України від 07.06.2017 № 804. URL: <https://mon.gov.ua> (дата звернення: 12.11.2020).
153. Пустовіт Р. Ф. Педагогічні умови формування підприємницької культури старшокласників: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Черкаси, 1997. 24 с.
154. Результати національних моніторингових опитувань 1994 – 2018 років / Українське суспільство 1994 – 2018 років. Соціологічний моніторинг

[За ред. д.соц.н. М. Паращевіна]. Київ: Інститут соціології НАН України, 2018. 525 с.

155. Ремех, Т. (2018). Сутність і структура громадянської компетентності учня нової української школи. *Український педагогічний журнал*. 2018. № 2. С. 34–41.

156. Рагозін М. П. Демократія від А до Я: словник-довідник. Донецьк: Донбас, 2002. 203 с.

157. Рождественський А. Ю. Рефлексія тілесного потенціалу в життєвому самовизначенні старшокласників: дис. ... кандидата психол. наук. 19.00.07. Київ, 2002. 227 с.

158. Розвиток як філософська та економічна категорія. Менеджмент. Управління розвитком компанії. URL: <http://posibniki.com.ua/postrozvitok-yak-filosofska-ta-ekonomichna-kategoriuz> (дата звернення 9.12.2021).

159. Розпорядження кабінету міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text> (дата звернення 17.06.2020).

160. Розробка тестів на основі критеріїв – шлях для оцінювання згідно з попередньо визначеними критеріями компетенцій (методичні рекомендації) / укл. Н. П. Малінкіна. 2008. URL: <http://pto-zh.org.ua/pages/p29> (дата звернення 11.11.2022).

161. Роменець В. А. Вчинок і постання канонічної психології. *Людина. Суб'єкт. Вчинок. Філософсько-психологічні студії* / За ред. В.О. Татенка. Київ: Либідь, 2006. С. 11–36.

162. Рутковська О. М. Методика організації позаурочної роботи учнів з трудового навчання: дис. ...докт. філософії: 014 Середня освіта (за предметними спеціальностями). Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2022. 305 с.

163. Саврасова-В'юн Т. О. Наукові підходи щодо вивчення феномена громадянської активності. URL:

http://www.nbuu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchdpu/2009_74_2/32.pdf (дата звернення: 10.06.2022)

164. Савченко О.Я. Дидактика початкової освіти: підручник для студ. вищих навч. закладів. Київ: Грамота, 2012. 504 с.

165. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки. Київ: Україна-Віта, 1996. 130 с.

166. Сахивич І. Д. Педагогічні умови формування громадянського самовизначення учнів професійно-технічних навчальних закладів у позанавчальній діяльності. *Теорія і практика підготовки майбутніх учителів до педагогічної дії*: зб. матеріалів конференції. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка, 2011. С. 186-191.

167. Сіверс З. Ф., Духневич В. М., Осадько О. Ю. Політико-правова свідомість молоді: психологічний аналіз. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2020. 222 р.

168. Сидоренко В. Роль і місце сучасного вчителя у відродженні національної культури. *Молодь і ринок*. 2006. №6. С. 5–9.

169. Сидоренко В., Стешенко В. Першочергові завдання з удосконалення трудового навчання учнів. *Трудова підготовка в сучасній школі*. 2013. № 10. С. 13–16.

170. Сидоренко В. Сутнісні характеристики професійної компетентності. *Трудова підготовка в закладах освіти*. 2010. № 5. С. 3–7.

171. Сидоренко В. Технологічна підготовка як інтегральний компонент загальної освіти. *Трудова підготовка в закладах освіти*. 2010. № 10. С. 3–7.

172. Сидоренко В., Юрженко В. Концепція формування змісту освітньої галузі «Технологія». *Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка*. Випуск 4 (51). Серія «Педагогічні науки». Полтава, 2006. С. 3–10.

173. Сисоєва С. Особистісно зорієнтовані технології: метод проектів. *Підручник для директора*. 2005. № 9–10. С. 25–31.

174. Скажи своє слово: посібник з переглянутої Європейської хартії про участь молодих людей у місцевому та регіональному житті. URL: <https://rm.coe.int/have-your-say-manual-ukr/1680789a84> (дата звернення: 22.11.2022).
175. Сковорода Г. С. Твори: у 2-х т. Т. 1. Київ: АТ «Обереги», 1994. 528 с.
176. Словник української мови: електронний ресурс. URL: <http://sum.in.ua/> (дата звернення: 6.07.2021).
177. Снігур Л. А. Психологія становлення громадянськості особистості: автореф. дис. ... докт. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2005. 32 с.
178. Соннова М. Зарубіжний та вітчизняний досвід громадянського виховання. *Вісник Львівського університету*. Серія: педагогіка. 2006. Вип. 21. Ч. 1. С. 123–131.
179. Соціально-педагогічний словник / За заг. ред. В. В. Радула. Харків: Мачулін, 2015. 444 с.
180. Спеціальна педагогіка: понятійно-термінологічний словник / за ред. акад. В. І. Бондаря. Луганськ: Альма-матер, 2003. 436 с.
181. Степаненко В. Проблеми формування громадянського суспільства в Україні: інститути, практики, цінності. URL: <http://isoc.com.ua/institute/St2.doc> (дата звернення: 18.10.2021).
182. Сухомлинська О. В. Ідеї громадянськості й школа в Україні. *Шлях освіти*. 1999. № 4. С. 20–25.
183. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: в 5 т. Київ: Рад. шк., 1976. Т. 1. 654 с.
184. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: в 5 т. Київ: Рад. шк., 1977а. Т. 3: Серце віддаю людям. Народження громадянина. Листи до сина. 670 с.
185. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: в 5 т. Київ: Рад. Школа. Т. 4, 1977б. 640 с.
186. Тарасова Т. В. Становлення та розвиток трудових об'єднань школярів: монографія. Тернопіль: «Терно-граф», 2010. 420 с.

187. Татаурова Г. П. Психологічні особливості формування відповідального ставлення до вивчення іноземної мови у студентів вищих навчальних закладів: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2007. 21 с.
188. Твердохлеб М. Соціальна активність – шлях до вирішення проблеми виховання особистості XXI століття. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2007. №23. С. 144-152.
189. Теорія і методика навчання технологій: навч. посібн. / І. П. Андрощук, О. М. Коберник, А. Ю. Цина та ін. / За заг. ред. О. М. Коберника. Умань: ФОП Жовтий О. О., 2015. 474 с.
190. Терещук А. І., Гащак В. М., Абрамова О. В., Павич Н. М. Технології. 5–6 клас. Методика організації освітнього середовища: навчально-методичний посібник. Чернівці: Букрек, 2021. 168 с.
191. Терещук А. Навчання учнів основних етапів проектно-технологічної діяльності. *Трудова підготовка в закладах освіти*. 2004. № 4. С. 10–13.
192. Терещук А. І. Технологічна підготовка учнів старшої школи: теорія і методика : монографія. Умань: Жовтий О.О., 2013. 289 с.
193. Терещук Г. В. Трудова підготовка учнів у розвинутих країнах. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 1. С. 244–250.
194. Термінологічний словник з основ підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів післядипломної педагогічної освіти. Київ: ДВНЗ «Університет менеджменту освіти», 2014. 230 с.
195. Тестові технології оцінювання ключових і предметних компетентностей учнів основної і старшої школи: монографія / за ред. О. І. Ляшенка, Ю. О. Жука. Київ: Педагогічна думка, 2014. 200 с.
196. Типова освітня програма для 5-9 класів закладів загальної середньої освіти. Затверджена Наказом Міністерства освіти і науки України 19.02.2021 р. № 235. URL: http://ru.osvita.ua/legislation/Ser_osv/80696/ (дата звернення: 18.09.2021).

197. Титаренко В.П. Методика вивчення декоративно-прикладної творчості. Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2014. 460 с.
198. Трудове виховання молодших школярів в умовах реформування початкової освіти: монографія / Л. А. Гуцан, Л. І. Гриценко, О. Л. Морін, З. В. Охріменко; за ред. Л. А. Гуцан. Київ: Інститут проблем виховання НАПН України, 2019. 152 с.
199. Трудове навчання 5–6 класи: навч. посіб. Для 5–6 кл. закл. Заг. сер. Освіти / І. Ю. Ходзицька, Н. М. Павич, О. В. Горобець, В. В. Крімер. Харків: Ранок, 2019. 160 с.
200. Тхоржевський Д. О. Методика трудового і професійного навчання та викладання загальнотехнічних дисциплін. Київ: Вища школа, 1992. 334 с.
201. Тхоржевський Д. О. Методика трудового та професійного навчання. Ч. I: Теорія трудового навчання: підр. для пед. ВНЗ. Київ: РНЦ «ДІНІТ», 2000. 247 с.
202. Тхоржевський Д. О. Методика трудового та професійного навчання. Ч. II: Загальні засади методики трудового навчання. Київ: НПУ. ім. М. П. Драгоманова, 2000. 186 с.
203. Тюменова С. І. Розвиток творчого потенціалу старшокласників за допомогою проектної діяльності. *Хімія в школі*. 2008. № 10. С. 59–63.
204. Уйсімбаєва М. Методика виховання соціальної активності старшокласників засобами проектної діяльності в позакласній роботі. *Витоки педагогічної майстерності*. 2015. Вип. 15. С. 310–315.
205. Фенченко Г. Проектна діяльність учнів школи «Інтелект». *Рідна школа*. 2006. № 12. С. 75–76.
206. Філософія освіти : навчальний посібник. 2-ге видання / за наук. ред. академіка В. П. Андрущенка [та ін.]. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. 348 с.
207. Філософський енциклопедичний словник. Київ: Абрис, 2002. 742 с.

208. Філософський словник / За ред В. І. Шинкарука. Київ: УРЕ, 1986. 798 с.
209. Філософський словник соціальних термінів. Харків: «Р.И.Ф.», 2005. 672 с.
210. Фіцула М. М. Педагогіка: навч. посб. Вид. 2-ге, випр., доп. Київ: Академвидав, 2007. 560 с.
211. Фомина М. В. Структурування змісту психолого-педагогічної підготовки майбутніх інженерів машинобудівного профілю: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.04. Вінниця, 2005. 20 с.
212. Фурман О. Громадянська відповідальність особистості як предмет психологічного дослідження. *Психологія і суспільство*. 2015. № 1. С. 65–91.
213. Фурман О. В. Психокультура української ментальності. Тернопіль: Економічна думка, 2002. 132 с.
214. Хрик М. В. Система політичного і громадянського виховання в Німеччині. *Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика*: матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції (Харків, 16 – 18 березня 2023 р.) / Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. С. 131–.
215. Цина А. Ю. Особистісна орієнтована професійна підготовка майбутніх учителів технологій : теоретико-методичний аспект: монографія Полтава: ПНПУ, 2011. 326 с.
216. Цина А. Ю. Формування особистісних якостей учнів під час проектно-технологічної діяльності. *Трудове навчання*. Серпень 2010. № 8 (32). С. 3–5.
217. Цина А. Ю., Крицька І. О. Засоби діагностики сформованості громадянської відповідальності учнівської молоді. *Дидаскал: часопис* : матеріали Міжнародної науково – практичної конференції «Забезпечення якості вищої освіти в Україні: сучасний стан і перспективи», 12-13 листопада 2019 р. / Кафедра загальної педагогіки та андрагогіки ПНПУ імені В. Г. Короленка. Полтава, 2020. № 20. С. 196–198.

218. Цина А. Ю., Титаренко В. М. Історія трудового навчання в Україні: навчальний посібник. Полтава: Астроя, 2021. 240 с.
219. Цукерман Г. Пизанская башня отечественного образования. *Школьный психолог*. 2008. №3. С. 24–31.
220. Чистякова Л. О. Організаційно-педагогічні умови підготовки майбутніх учителів трудового навчання до позаурочної художньо-трудової діяльності учнів. *Трудове навчання та креслення у контексті сучасних інновацій: теоретико-методичні аспекти*: колективна монографія / за ред. О. Д. Літковець. Рівне: Видавець О. Зень, 2018. С. 100–141.
221. Шапар В. Б. Психологічний тлумачний словник. Харків: Прапор, 2004. 640 с.
222. Щербак О. І., Софій Н. З., Бович Б. Ю. Теорія і практика оцінювання навчальних досягнень: навчально-методичний посібник / За наук. ред. О. І. Щербак. Івано-Франківськ, «Лілея-НВ», 2014. 136 с.
223. Ягупов В. В. Педагогіка: навчальний посібник. Київ: Либідь, 2002. 560 с.
224. Янкович О. І. Розвиток освітніх технологій у теорії та практиці вищої педагогічної освіти України (1957–2005 рр.): дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2009. 527 с.
225. Ящук С. М. Виконання основних етапів проектування на уроках трудового навчання. *Трудова підготовка в закладах освіти*. 2003. № 1. С. 13–16.
226. Aktiver votre rtssource numer ique: електронний ресурс. URL: <http://grand-robert.lerobert.com/> (дата звернення: 20.06.2022).
227. Bandura A. Social Learning and Personality Development. New York: Holt, Rinehart & Winston, 1964. 286 p.
228. Böhme L. Politische Bildung für Schülerinnen und Schüler mit sonderpädagogischem Förderbedarf. Frankfurt am Main, 2019. 556 p.

229. Competences for Democratic Culture. Living together as equals in culturally diverse democratic societies. *Council of Europe*. 2016. URL: <https://rm.coe.int/16806ccc07> (дата звернення: 15.12.2022).
230. Dewey John My Pedagogic Creed. *Education Today. Edited and with a Foreword by Joseph Rather. C.P. Putnam's Sons*. New York, 1940. P. 3–17.
231. Koller D. Politische Partizipation und politische Bildung in der Schweiz. Bern, 2017. 429 p.
232. Lillard A. S. Montessori: the science behind the genius. New York: Oxford University Press. 2005. 404 p.
233. Manzel S., Schelle C. Empirische Forschung zur schulischen Politischen Bildung. Wiesbaden: Springer, 2017. 179 p.
234. Maslow A. Motivation and Personality. New York: Harper and Rowe, 1954. 542 p.
235. Maslow A. N. Toward a psychology of being. New York: Van Nostrand, 1968. 456 p.
236. Myers, D. G. Social Psychology. McGraw-Hill: College Press 2010. 610 p.
237. Oxford English Dictionary: електронний ресурс. URL: <http://www.oed.com/> (дата звернення: 4.11.2021).
238. PISA: природничо-наукова грамотність / уклад.: Т. С. Вакуленко та ін.; перекл. К. Є. Шумова. Київ: УЦОЯО, 2018. 119 с. URL: https://www.kristti.com.ua/wp-content/uploads/2018/04/Science_PISA_UKR.pdf (дата звернення: 12.11.2022).
239. Prasanth J. K. Methods Of Teaching Civics. *Discovery Publishing House*. 2004. 280 p.
240. Sadovyi M., Terenko O., Filimonova T., Malanchuk S. The Use of Information and Communication Technologies in Education of Students' Civic Responsibility. *International journal of computer science and network security*. Vol. 22. № 7, 2022. P. 213–219.

241. Savchenko, L. O., Kiriukha, K. I., Potapenko, O. B., Dupak, N. V., & Krasiuk, I. A. A formação da responsabilidade civil de alunos do ensino médio no contexto da formação especializada. *Revista Tempos E Espaços Em Educação*. 2021/ 14(33), e16104. <https://doi.org/10.20952/revtee.v14i33.1610>
242. Skinner B. F. *About Behaviorism*. New York: Vintage, 2011. 303 c.
243. Skinner B. F. *The Selection of Behavior: The Operant Behaviorism of B. F. Skinner: Comments and Consequences*. CUP Archive. 1988, 563 p.
244. Skinner B. F. *Verbal Behavior*. New York: Appleton-Century Crofts, 1957. 457 p.
245. Tytarenko V., Tsyna A., Tytarenko V., Blyzniuk M., Kudria O. Model of Future Teacher's Professional Labor Training (Art & Craft Teacher). *International Journal of Computer Science and Network Security*. Vol. 21 № 3, March 2021. P. 21–30.
246. Tsyna A., Dedenev O. Conceptual principles and content of the conceptual construction "formation of civil responsibility of students in labor education". *Project approach in the didactic process of universities - international dimension*: in 4 parts. Part 2. Lodz: PIKTOR Szlaski i Sobczak Spółka Jawna, 2020. P. 209–216.
247. Tsina A., Tsina V., Khomenko L., Blyzniuk N., Sribna J. Activation of Cognitive Activities of 5–6 Grade Students on Lessons of Labor Learning. *Ilkogretim Online - Elementary Education Online*. 2021. 20 (2). P. 156–168.

ДОДАТКИ

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Статті у наукових фахових виданнях України та монографіях

1. Деденєв О. Ю., Цина А. Ю. Методи формування громадянської відповідальності учнів основної школи на уроках трудового навчання. *Вісник національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка*. Вип. 12 (168). Серія: Педагогічні науки. Чернігів: Редакційно-видавничий відділ НУЧК імені Т. Г. Шевченка, 2021. С. 101–105.

2. Деденєв О., Цина А. Дослідно-експериментальна перевірка сформованості громадянської відповідальності учнів у трудовому навчанні. *Педагогічні науки: науковий журнал*. / Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Полтава, 2022. Вип. 79. С. 16–21. DOI <https://doi.org/10.33989/2524-2474.2022.79.264514>

3. Деденєв О. Ю. Розвиток громадянської відповідальності учнів 5–9 класів засобами трудового навчання. *Розвиток гуманістичних ідей у неперервній освіті: від Григорія Сковороди до сучасного педагога-новатора* : електрон. наук. колект. монографія / за заг. та наук. ред. д-ра пед. наук Н. І. Білик; редколегія: В. В. Зелюк, М. О. Кириченко, В. В. Пилипенко, З. В. Рябова та ін. Полтава; Київ: ПАНО ім. М. В. Остроградського, 2023. С. 409–425.

Статті в зарубіжних періодичних наукових виданнях

4. Tsyna A., **Dedenev O.** Conceptual principles and content of the conceptual construction "formation of civil responsibility of students in labor education". *Project approach in the didactic process of universities - international dimension*: in 4 parts. Part 2. Lodz: PIKTOR Szlaski i Sobczak Spółka Jawna, 2020. P. 209–216.

Статті в інших наукових виданнях, матеріали конференцій

5. Деденєв О. Ю. Визначення ефективності традиційного трудового навчання щодо формування громадянської відповідальності учнів 5–9 класів. *Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика*: матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції (Харків, 16–18 березня 2023 р.) / Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. С. 724–726.

6. Деденєв О. Ю., Цина А. Ю. Поняття «розвиток особистості» в дослідженні методики розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання. *Модернізація змісту освіти у підготовці майбутніх професійно-педагогічних фахівців*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної Інтернетконференції (м. Кривий Ріг, Криворізький державний педагогічний університет, 21 квітня 2023 р.). Кривий Ріг: КДПУ, 2023. С. 258–261.

7. Деденєв О. Ю., Цина А. Ю. Сутність, зміст та структура понятійного конструкту формування громадянської відповідальності учнів у трудовому навчанні. *Сучасні технології підготовки майбутніх учителів трудового навчання та технологій, педагогів професійної освіти і фахівців образотворчого та декоративного мистецтва: теорія, досвід, проблеми*: збірник наукових праць / О. В. Марущак (голова) та [ін.]. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2020. Вип. 2. С. 74–76.

8. Деденєв О. Ю. Зміст, структура та особливості громадянської відповідальності учнів основної школи на уроках трудового навчання. *Теоретико-методичні аспекти технологічної освіти учнівської та студентської молоді засобами естетичної культури та дизайну* : збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції кафедри теорії і методики технологічної освіти Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (24-25 вересня 2020 року) / За заг. ред. проф. А. Ю. Цини; Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка, каф. теорії і

методики технологічної освіти. Полтава : ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2020. С. 104–107.

9. Деденєв О. Ю. Навчання шестикласників на уроках трудового навчання розумінню громадянських норм і цінностей за концептуальними засадами поведінкової теорії особистості. *Трудове навчання та технології: сучасні реалії та перспективи розвитку*: матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції пам'яті академіка Д. О. Тхоржевського, «(28 травня 2021 р.), / за заг. ред. Д. Е. Кільдерова. Київ, 2021. С. 52–55.

10. Деденєв О. Ю. Критерії, показники та рівні сформованості громадянської відповідальності учнів основної школи. *Дидактика*: часопис: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Університетська освіта в Україні у контексті інтеграції до європейського освітнього простору», 17–18 листопада 2020 р. / Кафедра загальної педагогіки та андрагогіки ПНПУ імені В. Г. Короленка. Полтава, 2021. № 21. С. 68–71.

11. Деденєв О., **Цина А.** Формування відповідальності особистості на уроках трудового навчання у контексті виховання її громадянськості і морально-духовної ціннісної спрямованості, втіленої у виховній системі В. О. Сухомлинського. *Актуальні проблеми сучасної культури: дискурс ідентичності в умовах війни*: матеріали X Міжнародної наук.-практ. конф. (Хмельницький, 16-17 травня 2023 р.). Хмельницький: ХГПА., 2023. С. 33–36.

12. Деденєв О. Ю. Методика формування громадянської відповідальності учнів 5-х класів у соціально-значущих видах трудового навчання. Зміст освіти та освітні практики нової української школи: матеріали всеукраїнського освітнього форуму «Зміст освіти та освітні практики Нової української школи» (Полтава, 28 квітня 2021 р.). / [Упоряд.: В. В. Зелюк, В. Р. Ільченко, О. О. Буйдіна]. Полтава: ПОІППО, 2021. С. 22–24.

13. Деденєв О. Ю., Цина А. Ю. Методика формування громадянської відповідальності учнів 9-х класів у трудовому навчанні на засадах гуманістичного напрямку в теорії особистості. *Мережа шкіл новаторства*

України: розвиток професійної компетентності керівних, науково-педагогічних і педагогічних працівників у контексті реалізації післядипломної освіти : електрон. зб. тез I Всеукр. наук.-практ. онлайнконф. з міжнар. участю (Полтава – Київ, 19 листопада 2021 р.) / упоряд.: Н. І. Білик, В. В. Зелюк; за наук. ред. М. О. Кириченка. Полтава : ПОППО, 2021. Вип. 1. С. 146–148.

14. Деденєв. О. Педагогічні технології розвитку громадянської відповідальності учнів основної школи. *Професійне становлення особистості: проблеми і перспективи*: тези. доп. XI міжнар. наук.-практ. конференції (Хмельницький, 25-26 листопада 2021 р.). Хмельницький: ХНУ, 2021. С. 85–86.

15. Деденєв О. Виховання громадянськості і морально-духовної ціннісної спрямованості особистості учнів 5-х класів на уроках трудового навчання. *Трудове навчання та технології: сучасні реалії та перспективи розвитку*». Матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції пам'яті академіка Д. О. Тхоржевського (27 травня 2022 р.) / За заг. ред. Д. Е. Кільдерова. Київ, 2022. С. 70–72.

16. Деденєв О., Цина А. Концептуальні засади формування громадянської відповідальності учнів основної школи. *Лише той Учитель, хто живе так, як навчає*: матеріали Всеукраїнської науково практичної онлайн-конференції з міжнародною участю, присвяченої Всесвітньому дню філософії (Полтава, 17 листоп. 2022 р.) / уклад.: Л. Литвинюк, М. Чиркова, Полтавська академія неперервної освіти ім. М. В. Остроградського. Полтава : ПАНО, 2023. С. 270–273. URL : <http://pano.pl.ua/nml/elektronni-vydannia-poippo>

17. Деденєв О. Ю., Цина А. Ю. Категорія «методика розвитку особистості» в дослідженні розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання. *Проектування змісту і технологій художньо-графічної підготовки та художньо-творчої діяльності здобувачів вищої освіти (студентів) і молодих учених*: збірник наукових праць / С. Д. Цвілик (голова) [та ін.]. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2023. Вип. 2. С. 123–125.

18. Деденєв О. Ю., Цина А.Ю. Особливості складання завдань для діагностування рівнів розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання. *Актуальні проблеми технологічної та професійної освіти*: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції / за ред. М. С. Курача, І. В.Цісарук. Кременець: ВЦ КОГПА ім. Тараса Шевченка, 2023. С. 148–154.

19. Деденєв О. Ю., Цина А. Ю. Діагностика сформованості громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання. *Проблеми та інновації в природничо-математичній, технологічній і професійній освіті*: збірник матеріалів XV-ї Міжнародної науково-практичної онлайн-інтернет конференції присвяченій 95-й річниці з Дня народження академіка Національної академії педагогічних наук С. У. Гончаренка, м. Кропивницький, 20–24 червня 2023 року / Відп. ред. М. І. Садовий. Кропивницький: РВВ ЦДУ ім. В. Винниченка, 2023. С. 80–82.

20. Деденєв О., Цина А. Особливості громадянської освіти сучасної молоді в країнах західної Європи та Україні. Професійне становлення особистості: проблеми і перспективи: матеріали XII міжнар. наук.-практ. конференції (м. Хмельницький, 19–20 жовт. 2023 р.) / ред. кол.: Н. Г. Ничкало, В. О. Радкевич, І. В. Андрощук [та ін.]. Хмельницький: ХНУ, 2023. С. 149–150.

21. Деденєв О., Цина А. Стимулювання громадянської активності учнів у трудовому навчанні засобами проектно-технологічної діяльності. *Сучасні тенденції підготовки майбутніх учителів трудового навчання та технологій, педагогів професійної освіти і фахівців образотворчого та декоративного мистецтва: теорія, досвід, проблеми*: збірник наукових праць / О. В. Марущак (голова) та [ін.]. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2023. Вип. 6. С. 101–103.

22. Деденєв О. Ю., Цина А. Ю. Родинне виховання та шкільна освіта у формуванні громадянської відповідальності учнівської молоді. *Мережа шкіл новаторства України: розвиток професійної компетентності керівних,*

науково-педагогічних і педагогічних працівників у контексті реалізації неперервної освіти: електрон. збірник тез доповідей III Всеукр. наук. онлайнконфер. з міжнар. участю / за наук. ред. Н. І. Білик. Полтава; Київ: ПАНО ім. М. В. Остроградського, 2023. С. 75–78.

23. Деденєв О. Ю. Розвиток громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання засобами дизайн-проектування. *Дизайн-освіта у професійній підготовці майбутніх фахівців*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. здобувачів вищої освіти, (Полтава, 2023 р.) Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2023. С. 46–52.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

24. Деденєв О. Ю. Навчальна програма змістового модуля «Розвиток громадянської відповідальності учнів 5-9 класів на уроках трудового навчання» підготовки здобувачів освітнього ступеня «бакалавр» за спеціальністю 014.10 Середня освіта (Трудове навчання та технології). Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2024. 8 с.

25. Деденєв О. Ю. Методика розвитку громадянської відповідальності учнів 5-9 класів на уроках трудового навчання: методичні рекомендації. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2022. 28 с.

Додаток Б

Відомості про апробацію результатів дисертації

Основні положення дисертації доповідалися та обговорювалися на 31 наукових і науково-практичних конференціях та семінарах, зокрема:

міжнародних:

1) «Трудове навчання та технології: сучасні реалії та перспективи розвитку» (Київ, 2021 р.)

Тема доповіді: *«Навчання шестикласників на уроках трудового навчання розумінню громадянських норм і цінностей за концептуальними засадами поведінкової теорії особистості»;*

2) «Трудове навчання та технології: сучасні реалії та перспективи розвитку» (Київ, 2022 р.)

Тема доповіді: *«Виховання громадянськості і морально-духовної ціннісної спрямованості особистості учнів 5-х класів на уроках трудового навчання»;*

3) «Професійне становлення особистості: проблеми і перспективи» (Хмельницький, 2021 р.)

Тема доповіді: *«Педагогічні технології розвитку громадянської відповідальності учнів основної школи»;*

4) «Проблеми та інновації в природничо-математичній, технологічній і професійній освіті» (Кропивницький, 2022 р.)

Тема доповіді: *«Виховання громадянськості і морально-духовної ціннісної спрямованості особистості учнів 5-х класів на уроках трудового навчання»;*

5) «Парадигми мистецької та технологічної освіти: сучасні виклики і проблеми вирішення» (Харків, 2022 р.)

Тема доповіді: *«Дослідно-експериментальна перевірка сформованості громадянської відповідальності учнів у трудовому навчанні»;*

6) «Психолого- педагогічні проблеми вищої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика» (Харків, 2023 р.)

Тема доповіді: *«Визначення ефективності традиційного трудового навчання щодо формування громадянської відповідальності учнів 5-9 класів»;*

7) «Слово і справа Антона Макаренка: український та європейський контексти», присвяченої 135-річчю з дня народження А.С. Макаренка» (Полтава, 2023 р.)

Тема доповіді: *«Навчання учнів розумінню громадянських норм і цінностей на засадах концепції соціально-значущих видів діяльності А. Макаренка»;*

8) «Трудове навчання та технології: сучасні реалії та перспективи розвитку» (Київ, 2023 р.)

Тема доповіді: *«Діагностика сформованості громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання»;*

9) «Актуальні питання графічної підготовки. Теорія, практика та шляхи розвитку» (Київ, 2023 р.)

Тема доповіді: *«Актуальні проблеми графічної підготовки учнів 5-9 класів в процесі соціально-значущої проектно-технологічної діяльності»;*

10) «Актуальні проблеми сучасної культури: дискурс ідентичності в умовах війни» (Хмельницький, 2023)

Тема доповіді: *«Формування відповідальності особистості на уроках трудового навчання у контексті виховання її громадянськості і морально-духовної ціннісної спрямованості, втіленої у виховній системі В. О. Сухомлинського»;*

11) «Проблеми та інновації в природничо-математичній, технологічній і професійній освіті» (Кропивницький, 2023)

Тема доповіді: *«Діагностика сформованості громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання»;*

12) «Професійне становлення особистості: проблеми і перспективи» (Хмельницький, 2023 р.)

Тема доповіді: *«Особливості громадянської освіти сучасної молоді в країнах Західної Європи та Україні»;*

13) «Європейський вектор розвитку вищої освіти України» (Полтава, 2023)

Тема доповіді: *«Інноваційні технології розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання»;*

всеукраїнських науково-практичних:

1) «Теоретико-методичні аспекти технологічної освіти учнівської та студентської молоді засобами естетичної культури та дизайну» (Полтава, 1920 р.)

Тема доповіді: *«Зміст, структура та особливості громадянської відповідальності учнів основної школи на уроках трудового навчання»;*

2) «Сучасні технології підготовки майбутніх учителів трудового навчання та технологій, педагогів професійної освіти і фахівців образотворчого та декоративного мистецтва: теорія, досвід, проблеми» (Вінниця, 2020 р.)

Тема доповіді: *«Сутність, зміст та структура понятійного конструкту формування громадянської відповідальності учнів у трудовому навчанні»*

3) «Університетська освіта в Україні у контексті інтеграції до європейського освітнього простору» (Полтава, 2020 р.)

Тема доповіді: *«Критерії, показники та рівні сформованості громадянської відповідальності учнів основної школи»*

4) «Зміст освіти та освітні практики Нової української школи» (Полтава, 2021 р.)

Тема доповіді: *«Методика формування громадянської відповідальності учнів 5-х класів у соціально-значущих видах трудового навчання»*

5) «Сучасні соціокультурні процеси: компетентнісно-аксіологічний аспект» (Полтава, 2021 р.)

Тема доповіді: *«Новітні соціокультурні практики як засіб розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання»*

6) «Мережа шкіл новаторства України: розвиток професійної компетентності керівних, науково-педагогічних і педагогічних працівників у контексті реалізації неперервної освіти» (Полтава, 2021, 2022, 2023 рр.)

Тема доповіді: *«Методика формування громадянської відповідальності учнів 9-х класів у трудовому навчанні на засадах гуманістичного напрямку в теорії особистості» (2021 р.)*

Тема доповіді: *«Методика розвитку громадянської відповідальності учнів 5-9 класів на уроках трудового навчання» (2022 р.)*

Тема доповіді: *«Родинне виховання та шкільна освіта у формуванні громадянської відповідальності учнівської молоді» (2023 р.);*

7) «Лише той Учитель, хто живе так, як навчає» (Полтава, 2023 р.)

Тема доповіді: *«Концептуальні засади формування громадянської відповідальності учнів основної школи»*

8) «Проектування змісту і технологій художньо-графічної підготовки та художньо-творчої діяльності здобувачів вищої освіти (студентів) і молодих учених» (Вінниця, 2023 р.)

Тема доповіді: *«Категорія «методика розвитку особистості» в дослідженні розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання» (2023 р.)*

9) «Модернізація змісту освіти у підготовці майбутніх професійно-педагогічних фахівців» (Кривий-Ріг, 2023 р.)

Тема доповіді: *«Поняття «розвиток особистості» в дослідженні методики розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання»*

10) «Безпека життя і діяльності людини: теорія і практика» (Полтава, 2023 р.)

Тема доповіді: *«Сучасні психолого-педагогічні засади навчання студентів формуванню в учнів відповідальності за безпеку праці у трудовому навчанні»*

11) *«Актуальні проблеми формування естетичної культури учнівської та студентської молоді в закладах освіти України» (Кривий-Ріг, 2023)*

Тема доповіді: *«Сучасні соціокультурні засади навчання студентів формуванню в учнів громадянської відповідальності у трудовому навчанні»*

12) *«Народне мистецтво Бойківщини: історія та сучасність» (Дрогобич, 2023)*

Тема доповіді: *«Підготовка майбутніх учителів трудового навчання та технологій до формування громадянської відповідальності школярів у процесі художньо-трудової діяльності»*

13) *«Перспективні напрями сучасної науки та освіти» (Слов'янськ, 2023)*

Тема доповіді: *«Психолого-педагогічні особливості розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання»*

14) *«Актуальні проблеми технологічної та професійної освіти» (Кременець, 2023)*

Тема доповіді: *«Особливості складання завдань для діагностування рівнів розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання»*

15) *«Актуальні проблеми та перспективи розвитку фундаментальних, прикладних, загальнотехнічних та безпекових наук» (Київ, 2023)*

Тема доповіді: *«Сучасні інформаційні технології у навчанні студентів формуванню в учнів громадянської відповідальності у трудовому навчанні»*

16) *«Дизайн-освіта у професійній підготовці майбутніх фахівців» (Полтава, 2023)*

Тема доповіді *«Розвиток громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання засобами дизайн-проектування»*

17) «Сучасні тенденції підготовки майбутніх учителів трудового навчання та технологій, педагогів професійної освіти і фахівців образотворчого та декоративного мистецтва: теорія, досвід, проблеми» (Вінниця, 2023)

Тема доповіді: *«Стимулювання громадянської активності учнів у трудовому навчанні засобами проєктно-технологічної діяльності»*

18) «Актуальні проблеми професійної та технологічної освіти: досвід та перспективи (Умань, 2023)

Тема доповіді: *«Практична підготовка майбутніх учителів до розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання та технологій»*

19) Доповідалися на науково-методичних семінарах кафедри теорії і методики технологічної освіти Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (2020–2023 рр.).

Додаток В

Свідоцтво досягнень щодо сформованості громадянської
компетентності учнів у технологічній освіті

Характеристика навчальної діяльності	Стан сформованості (сформовано/формується)
Застосування доступних стратегій конструктивної та ефективної участі в житті громад та реалізації громадських проєктів.	
Спілкування, співпраця, взаємодія у прийнятті колективних рішень, оцінювання результативності їхнього впливу на громаду, попереджуючи виникнення та залагоджуючи конфліктні ситуації, досягнення компромісів.	
Виконання різних ролей у груповій роботі, участь у реалізації проєктів, прийняття спільних рішень у розв'язання проблем групи	
Визнання свободи та рівності прав людини	
Дотримання під час прийняття рішень принципів колегіальності	

Додаток Д

Загальні критерії оцінювання результатів навчання учнів 5–6 класів, які здобувають освіту відповідно до нового Державного стандарту базової середньої освіти (Про затвердження методичних рекомендацій щодо оцінювання навчальних досягнень учнів 5–6 класів, які здобувають освіту відповідно до нового Державного стандарту базової середньої освіти, 2022)

Рівні результатів навчання	Бал	Загальна характеристика
I. Початковий	1	Учень/учениця розрізняє об'єкти вивчення
	2	Учень/учениця відтворює незначну частину навчального матеріалу, має нечіткі уявлення про об'єкт вивчення
	3	Учень/учениця відтворює частину навчального матеріалу; з допомогою вчителя виконує елементарні завдання
II. Середній	4	Учень/учениця з допомогою вчителя відтворює основний навчальний матеріал, повторює за зразком певну операцію, дію
	5	Учень/учениця відтворює основний навчальний матеріал, з помилками й неточностями дає визначення понять, формулює правило
	6	Учень/учениця виявляє знання й розуміння основних положень навчального матеріалу; відповідає правильно, але недостатньо осмислено; застосовує знання при виконанні завдань за зразком
III. Достатній	7	Учень/учениця правильно відтворює навчальний матеріал, знає основоположні теорії і факти, наводить окремі власні приклади на підтвердження певних думок, частково контролює власні навчальні дії
	8	Учень/учениця має достатні знання, застосовує вивчений матеріал у стандартних ситуаціях, намагається аналізувати, встановлювати найсуттєвіші зв'язки і залежності між явищами, фактами, робити висновки, загалом контролює власну діяльність; відповіді логічні, хоч і мають неточності
	9	Учень/учениця добре володіє вивченим матеріалом, застосовує знання в стандартних ситуаціях, аналізує й систематизує інформацію, використовує загальновідомі докази із самостійною і правильною аргументацією
IV. Високий	10	Учень/учениця має повні, глибокі знання, використовує їх у практичній діяльності, робить висновки, узагальнення
	11	Учень/учениця має гнучкі знання в межах вимог навчальних програм, аргументовано використовує їх у різних ситуаціях, знаходить інформацію та аналізує її, ставить і розв'язує проблеми
	12	Учень/учениця має системні, міцні знання в обсязі та в межах вимог навчальних програм, усвідомлено використовує їх у стандартних та нестандартних ситуаціях; самостійно аналізує, оцінює, узагальнює опанований матеріал, самостійно користується джерелами інформації, приймає обґрунтовані рішення

Додаток Е

Характеристика результатів навчальної діяльності учнів із навчального
предмету трудове навчання щодо оцінювання громадянської
відповідальності учнів 5–9 класів

Результати навчання				Рівень досягнення результатів навчання		
Обов'язкові результати	Загальні результати	5–6 класи	7–9 класи	I семестр	II семестр	Рік
Втілення задуму в готовий продукт за алгоритмом проектно-технологічної діяльності	Проектує особистісно і соціально значущий виріб [ТЕО 1.1]	Демонструє в роботі зосередженість, акуратність, обережність, відповідальність тощо [6 ТЕО 1.2.5-1]				
	Оцінює і презентує результати проектно-технологічної діяльності [ТЕО 1.3]		Враховує у власній діяльності права інтелектуальної власності розробників, раціоналізаторів, винахідників, інших осіб, усвідомлює відповідальність за порушення цих прав [9 ТЕО 1.3.2-6]			
Ефективне використання техніки і матеріалів без заподіяння шкоди навколишньому середовищу	Ощадно використовує матеріали [ТЕО 3.2]	Демонструє відповідальність за збереження навколишнього середовища, зокрема за сортування відходів [6 ТЕО 3.2.1]	Із застосуванням інформаційних джерел обґрунтовує доцільність відповідальної споживчої поведінки та екологічного виробництва [9 ТЕО 3.2.1-1]			

Додаток Ж

Основні підходи до складання завдань для вимірювання грамотності з предметного шкільного навчання
(за Изучение знаний и умений учащихся в рамках международной программы PISA: общие подходы, 2021)

Що дано в завданні	Що потрібно визначити
Уміння: розпізнавати питання, ідеї або проблеми, які можуть бути досліджені науковими методами	
Опис дослідження або процедури збирання й порівняння даних	Вибрати (із запропонованих) або сформулювати гіпотезу, або ідею, яка перевірялась (або могла перевірятися).
Опис ситуації, з якої можна отримати відповіді на поставлені запитання (проблеми), використовуючи наукове дослідження	Сформулювати питання (проблему), на яку можна отримати відповідь, використовуючи наукове дослідження
Кілька питань (гіпотез), що впливають із поданої ситуації або відповідних даних ситуації.	Обрати запитання (одне або кілька), на які можна отримати відповідь, використовуючи наукове дослідження
Уміння: виокремлювати інформацію (об'єкти, факти, експериментальні дані та ін.), необхідну для знаходження доказів чи підтвердження висновків під час проведення наукового дослідження	
Ідея або гіпотеза, яка має бути перевірена	Обрати або представити інформацію про те, що потрібно для перевірки цієї ідеї, гіпотези або прогнозу, що ґрунтується на ній. Інформація може містити таке: а) що має порівнюватися; б) які змінні слід міняти, а які залишити постійними (контрольованими); в) яка додаткова інформація необхідна; г) що потрібно зробити, аби зібрати необхідні відомості
Уміння: робити висновок (висновок) або оцінювати вже зроблений висновок з урахуванням запропонованої ситуації	
Дані (результати експерименту або спостереження), на підставі яких можна сформулювати висновок	Зробити висновок, що відповідає наявним даним

Дані (результати експерименту або спостереження) і висновки, які могли бути сформульовані на їх підставі	Вибрати один із висновків, який відповідає наявним даним, і дати обґрунтування чи пояснення
Дані (результати експерименту або спостереження) і висновок на їх підставі	Навести причину або причини, що пояснюють, чому наявні дані підтверджують чи спростовують висновок, або зробити висновок про те, якою мірою можна довіряти цьому висновку
Уміння: демонструвати комунікативні вміння: аргументовано, чітко й зрозуміло формулювати висновки, докази та ін.	
<p>1. Ситуація, в якій можуть бути зроблені (різні) висновки або яка потребує інтегрованого аналізу інформації для підтвердження висновку або запропонованих рекомендацій.</p> <p>2. Опис групи людей, конкретної аудиторії, для якої призначені ці висновки чи рекомендації</p>	Навести аргумент, який чітко виражений і призначений для цієї аудиторії, що підтверджується відповідними фактами/даними, представленими в завданні
Уміння: демонструвати знання і розуміння природничо-наукових понять	
Ситуація, в якій вимагаються прогноз, пояснення або додаткова інформація.	Дати пояснення, прогноз чи додаткову інформацію, основу на розумінні природничо-наукових понять або додаткової інформації, якої не має в завданні

Додаток 3

Приклади завдань для діагностування рівнів розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання

Зміст завдання для учнів **5 класу** на тему «Права, обов'язки та правила внутрішнього розпорядку у шкільних майстернях»

Учням необхідно розробити правила для навчальних майстерень для забезпечення їхніх прав і відповідальності. Для цього необхідно здійснити групову взаємодію, працювати в команді та взяти на себе відповідальність за прийняті рішення.

Інструкція (Навчання демократії : збірник практичних занять з освіти дітей для демократичного громадянства та освіти з прав людини, 2016, с. 127–128):

Завдання початкового рівня (1 бал за правильне виконання):

1. Діти об'єднуються в три групи по 4–5 осіб (група А, група Б, група В). Кожна група отримує великий аркуш паперу, розділений на три частини.

2. Завдання: у верхній частині аркуша написати, що вважають правами кожного учасника навчально-виховного процесу (учня і вчителя) під час роботи у майстерні (кожен пункт пронумерувати).

Завдання середнього рівня (2 бали за правильне виконання):

3. Учні передають свої аркуші до наступної групи (від А до Б, від Б до В, від В до А).

4. Кожна група розглядає перелік прав, підготовлений попередньою групою, за допомогою запитань.

1) Що нам потрібно робити, щоб поважати ці права? 2) Як ми повинні поводитися? Наприклад: «Кожен має право бути почутим» – «Ми уважно слухаємо кожного». Під тими ж номерами, що використовувалися у розділі права, учні записують, як потрібно поводитися, щоб поважати права кожного (в центральній третині аркуша).

Завдання достатнього рівня (3 бали за правильне виконання):

5. Наступний крок – вироблення правил на основі прав і відповідальної поведінки. Необхідно обрати кілька правил, яких будуть дотримуватися всі в майстерні. Вимоги:

- Вони повинні мати позитивне формулювання – щось РОБИТИ замість НЕ РОБИТИ чогось.
- Вони повинні бути конкретними та описувати необхідну поведінку, наприклад, право бути почутим; ми маємо відповідальність слухати; правило – зберігайте тишу, коли говорять інші.

Учні передають свої аркуші паперу знову. Група розглядає всю інформацію, підготовлену попередніми двома групами, та погоджує максимум п'ять правил. Вони пишуться великими літерами на останній третині аркуша. Цей набір правил вирізається та прикріплюється на стіну. Доповідач від кожної групи пояснює свої правила всьому класу.

6. Дискусія під керівництвом учителя. Діти разом з учителем узгоджують правила, прагнуть дійти рішення, з яким погодяться всі.

Завдання високого рівня (4 бали за правильне виконання):

7. Голосування за правила. Кожен учень має чотири жетони, які він може «витратити» на правила, які, на його думку, повинні бути встановлені у класі. Чотири правила з найбільшою кількістю голосів стають правилами класу. Їх можна написати, підписати від імені кожного учня та розмістити на видному місці у майстерні.

Таблиця 1

Визначення максимальної кількості балів за правильне і повне виконання всіх завдань

Рівень складності завдань	№ завдання	Кількість завдань	Кількість балів за одне завдання	Загальна кількість балів
Початковий	1,2	2	1	2
Середній	3,4	2	2	4
Достатній	5,6	2	3	6
Високий	7	1	4	4
Разом:		7		16

Таблиця 2

Бланк

виконання завдань із вивчення правил внутрішнього розпорядку у шкільних
майстернях

Назва закладу освіти _____

_____ клас

У завданнях 1-7 правильне виконання позначте відповідними балами

Номери завдань	Правильно виконані завдання учнями			
	Коваленко І.	Петренко С.	Сидоренко А.
1.				
2.				
3.				
4.				
5.				
6.				
7.				
Кількість балів				
Загальна кількість балів				
Рівень навчальних досягнень				

Учитель трудового навчання _____ (І. Прізвище)
(підпис)

Таблиця 3

Таблиця переведення кількості набраних балів у рівні розвитку
громадянської відповідальності

Кількість балів, які набрав учень	Рівень навчальних досягнень
1–4	Початковий
5–8	Середній
9–12	Достатній
13–16	Високий

Зміст завдання для учнів **6 класу** на тему «Школа – це життя: живемо екологічно»

Учням необхідно проявити відповідальне ставлення до навколишнього простору, вміння працювати в команді, брати на себе відповідальність за ухвалені рішення

Інструкція (Навчання демократії : збірник практичних занять з освіти дітей для демократичного громадянства та освіти з прав людини, 2016, с. 128–129):

Завдання початкового рівня (1 бал за правильне виконання):

Опитування учнів на обізнаність:

1. Наскільки важливим для вас є питання чистоти приміщень?
2. Як і куди збирається сміття у школі?
3. Хто за це відповідальний?

Завдання середнього рівня (2 бали за правильне виконання):

Опитування учнів на розуміння:

4. Як можна зменшити кількість сміття у школі?
5. Що можете Ви особисто та Ваш клас зробити для цього?

Завдання достатнього рівня (3 бали за правильне виконання):

6. Наступний крок – учні об'єднуються у групи. Кожна група отримує завдання намалювати й презентувати соціальний плакат, висвітливши у ньому питання, що стосуються збору та утилізації сміття, що накопичується у школі.

Завдання високого рівня (4 бали за правильне виконання):

7. Здійснення презентації своїх плакати, вивісивши на стіні.
8. Взяти участь у проведенні загальношкільної презентації або презентації для громади.

Таблиця 4

Визначення максимальної кількості балів за правильне і повне виконання всіх завдань

Рівень складності завдань	№ завдання	Кількість завдань	Кількість балів за одне завдання	Загальна кількість балів
Початковий	1-3	3	1	3
Середній	4,5	2	3	6
Достатній	6	1	12	12
Високий	7,8	2	10	20
Разом:		8		40

Таблиця 5

Бланк

виконання завдань із виявлення відповідального ставлення до навколишнього простору, вмінь працювати в команді, брати на себе відповідальність за ухвалені рішення

Назва закладу освіти _____

_____ клас

У завданнях 1-7 правильне виконання позначте відповідними балами

Номери завдань	Правильно виконані завдання учнями			
	Коваленко І.	Петренко С.	Сидоренко А.
1.				
2.				
3.				
4.				
5.				
6.				
7.				
8.				
Кількість балів				
Загальна кількість балів				
Рівень навчальних досягнень				

Учитель трудового навчання _____ (І. Прізвище)
(підпис)

Таблиця 6

Таблиця переведення кількості набраних балів у рівні розвитку громадянської відповідальності

Кількість балів, які набрав учень	Рівень навчальних досягнень
1–10	Початковий
11–20	Середній
21–30	Достатній
31–40	Високий

Зміст завдання для учнів **7 класу** на тему «Вплив дерев на екосистему»,
діагностична вправа «Що станеться, коли...»

Учням необхідно виявити відповідальність за наслідки використання лісових насаджень для збереження рівноваги в екосистемі.

Інструкція (Навчання демократії : збірник практичних занять з освіти дітей для демократичного громадянства та освіти з прав людини, 2016, с. 129–130):

Завдання початкового рівня (1 бал за правильне виконання):

Дати відповіді на запитання «Що станеться, якби:»

1. В нашій місцевості зникли дерева?
2. Щоб зекономити гроші на газ, жителі почали опалювати житло деревиною;
3. Місцеві лісники зникли;
4. Лісові насадження вимерзли від лютої зими?

Завдання середнього рівня (2 бали за правильне виконання):

Підготувати відповіді та взяти участь в обговоренні питань:

5. Наскільки важко / легко було уявити запропоновану ситуацію?
6. Наскільки важко/легко було придумати наслідки в результаті цієї ситуації?

Завдання достатнього рівня (3 бали за правильне виконання):

Підготувати відповіді та взяти участь в обговоренні питань:

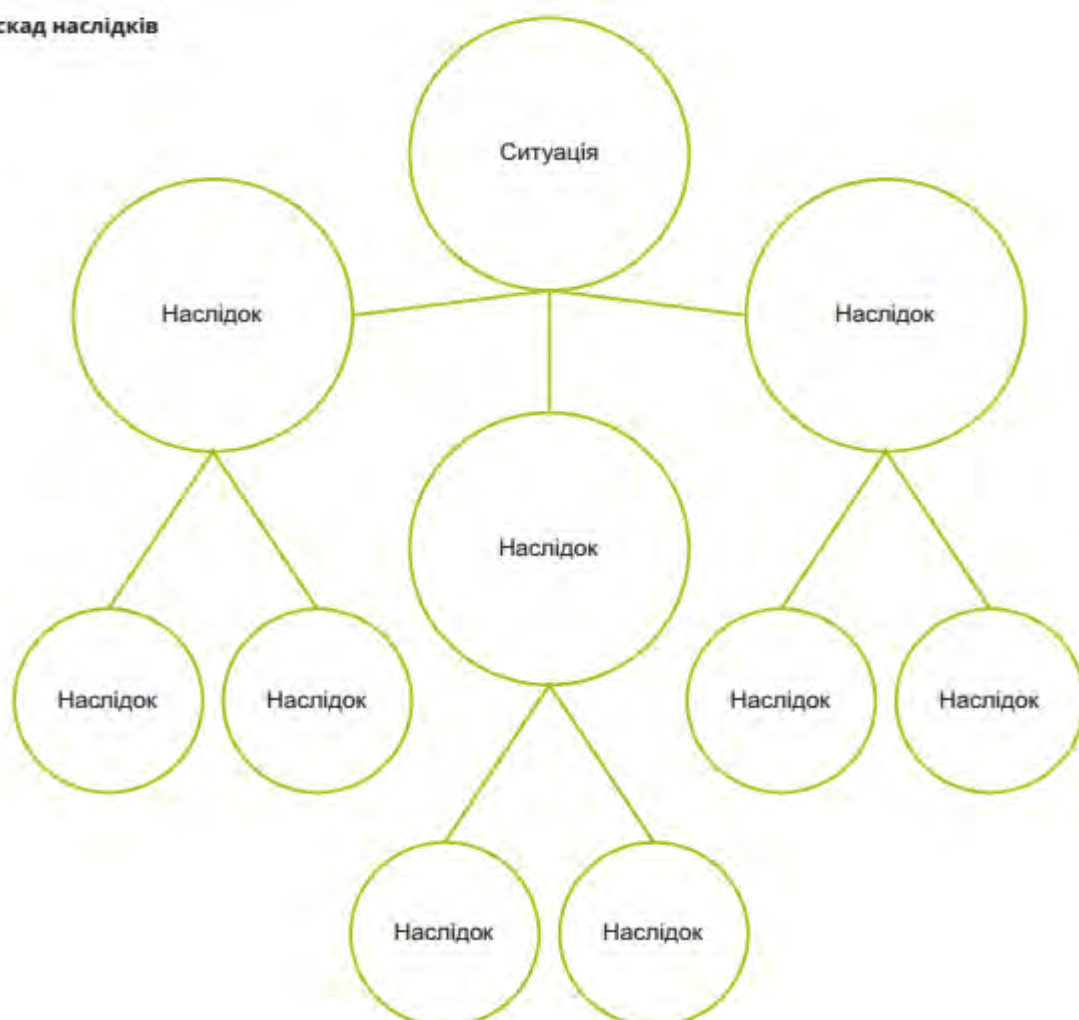
7. Що ви можете зробити, щоб така ситуація не сталася?
8. Яким чином можете змінити ситуацію на краще вже сьогодні?

Завдання високого рівня (4 бали за правильне виконання):

Пояснення, що інколи одна ситуація може призвести до цілого каскаду подій і наслідків.

9. Учням об'єднатися у групи по 4–5 осіб та розглянути ситуацію, визначивши методом каскаду наслідків, який вплив вона має на життя людей.

Каскад наслідків

10. Здійснити презентацію результатів роботи груп одним зі способів: інсценування, колаж, виступ агітбригади та ін.

Таблиця 7

Визначення максимальної кількості балів за правильне і повне виконання
всіх завдань

Рівень складності завдань	№ завдання	Кількість завдань	Кількість балів за одне завдання	Загальна кількість балів
Початковий	1-4	4	1	4
Середній	5,6	2	2	4
Достатній	7,8	2	3	6
Високий	9,10	2	4	8
Разом:				22

Таблиця 8

Бланк

виконання завдань для виявлення відповідальності за наслідки
використання лісових насаджень для збереження рівноваги в екосистемі
Назва закладу освіти _____
_____ клас

У завданнях 1-7 правильне виконання позначте відповідними балами

Номери завдань	Правильно виконані завдання учнями			
	Коваленко І.	Петренко С.	Сидоренко А.
1.				
2.				
3.				
4.				
5.				
6.				
7.				
8.				
9.				
10.				
Кількість балів				
Загальна кількість балів				
Рівень навчальних досягнень				

Учитель трудового навчання _____ (І. Прізвище)
(підпис)

Таблиця 9

Таблиця переведення кількості набраних балів у рівні розвитку
громадянської відповідальності

Кількість балів, які набрав учень	Рівень навчальних досягнень
1–5	Початковий
6–11	Середній
12–17	Достатній
18–22	Високий

Зміст завдання для учнів **8 класу** на тему «Технологія догляду за одягом»,
діагностична вправа «Увага, ми все бачимо»

Учням необхідно проявити: усвідомлення відповідальності за навколишнє середовище; прагнення до дбайливого ставлення до одягу, активної участі у житті громади, у тому числі з екологічних питань.

Інструкція (Навчання демократії : збірник практичних занять з освіти дітей для демократичного громадянства та освіти з прав людини, 2016, с. 130–131):

Завдання початкового рівня (1 бал за правильне виконання):

Сьогодні розглянемо питання про одяг, який Ви купуєте, та соціальні, економічні і природоохоронні наслідки Вашого вибору. Пропонуємо подивитися на ярлики на Ваших футболках та светрах, щоб дізнатися, де вони були виготовлені та з якого матеріалу. Скільки вони коштують? (зробіть запис в зошиті з переліком країн та цін).

1. Як ви вважаєте, гроші є єдиним фактом, що має братися до уваги при визначенні вартості виготовлення одягу?
2. Наскільки важливими, на вашу думку, є соціальні, економічні та природоохоронні витрати?
3. Чи є одне більш важливим за інше?

Завдання середнього рівня (4 бали за правильне виконання):

4. Проаналізуйте, яку шкоду пестициди та інші токсини завдають навколишньому середовищу.

5. Що ви тепер думаєте про купівлю футболок?

Завдання достатнього рівня (7 балів за правильне виконання):

6. Дати пропозиції щодо того, що ви можете зробити проти порушень?

Завдання високого рівня (4 бали за правильне виконання):

7. Які ідеї ви хотіли б реалізувати в своїй школі, громаді?

Таблиця 10

Визначення максимальної кількості балів за правильне і повне виконання всіх завдань

Рівень складності завдань	№ завдання	Кількість завдань	Кількість балів за одне завдання	Загальна кількість балів
Початковий	1,2,3	3	1	3
Середній	4	1	4	4
Достатній	5	1	7	7
Високий	6	1	10	10
Разом:		7		24

Таблиця 11

Бланк

виконання завдань на виявлення відповідальності за навколишнє середовище, прагнення до дбайливого ставлення до одягу, активної участі у житті громади, у тому числі з екологічних питань

Назва закладу освіти _____

_____ клас

У завданнях 1-7 правильне виконання позначте відповідними балами

Номери завдань	Правильно виконані завдання учнями			
	Коваленко І.	Петренко С.	Сидоренко А.
1.				
2.				
3.				
4.				
5.				
6.				
Кількість балів				
Загальна кількість балів				

Рівень навчальних досягнень	
-----------------------------------	--

Учитель трудового навчання _____ (І. Прізвище)
(підпис)

Таблиця 12

Таблиця переведення кількості набраних балів у рівні розвитку
громадянської відповідальності

Кількість балів, які набрав учень	Рівень навчальних досягнень
1–6	Початковий
7–12	Середній
13–18	Достатній
19–24	Високий

Зміст завдання для учнів **9 класу** на тему «Професії у різних галузях людської діяльності», діагностична вправа «Яка професія мені підходить»

Учням необхідно проявити власну відповідальність у виборі професії; здатність до критичного аналізу та самооцінки.

Інструкція (Навчання демократії : збірник практичних занять з освіти дітей для демократичного громадянства та освіти з прав людини, 2016, с. 132–133):

Завдання початкового рівня (1 бал за правильне виконання):

1. Пропонуємо взяти участь у грі «Ринок праці». Вам роздані пропозиції на картці щодо роботи. Вам необхідно вирішити: приймати запропоновану пропозицію чи ні. Запишіть свої причини в роздатковому матеріалі.

2. У разі не згоди можна шукати іншу роботу. Можна також помінятися пропозиціями одне з одним або обміняти свої картки на одну з карток на столі вчителя.

3. Запишіть усі робочі місця, запропоновані Вам, та вказати свої причини прийняття або відмови від них.

4. Якщо Ви знайшли роботу, яка Вам подобається, то просто залишити картку у себе. Якщо Ви просто покладете свої картки, але не візьмете замість них інші, це означає, що Ви залишаєтеся безробітними.

Картки з пропозиціями роботи:

ветеринарний хірург	менеджер ресторану фаст-фуду	продавець-консультант
вчитель початкових класів	держслужбовець (місцевий орган самоврядування)	картограф
банкiр	архітектор	журналіст у газеті
бібліотекар	інженер-механік	психотерапевт
адвокат	лікар	водій автобуса
поліцейський	медична сестра	гiд
IT-спеціаліст із продажів	перукар	економіст
копірайтер рекламних текстів	продавець у книгарні	танцівник
фешн-фотограф	пілот літака	метеоролог
спеціаліст із водопостачання	електрик	прибиральник

Завдання середнього рівня (2 бали за правильне виконання):

5. Хто з Вас прийняв пропозицію роботи? Хто ні? Поясніть чому?

6. Якими були причини вибору?

Завдання достатнього рівня (3 бали за правильне виконання):

7. Пропонуємо об'єднатися в групи по 4-5 осіб, визначити та представити список із трьох критеріїв, за якими Ви визначали свою роботу

Завдання високого рівня (4 бали за правильне виконання):

8. Дати відповіді на питання, що Вас цікавить і що Ви любите робити?

9. Що у вас добре виходить?

10. Які Ваші сильні сторони?

11. Що Ви можете зробити найкраще, коли стикатиметься з конкуренцією?

Таблиця 13

Визначення максимальної кількості балів за правильне і повне виконання всіх завдань

Рівень складності завдань	№ завдання	Кількість завдань	Кількість балів за одне завдання	Загальна кількість балів
Початковий	1,2,3,4	4	1	4
Середній	5,6	2	2	4
Достатній	7	1	3	3
Високий	8,9,10,11	4	4	16
Разом:		7		27

Таблиця 14

Бланк

виконання завдань на виявлення відповідальності учнів у виборі професії, здатності до критичного аналізу та самооцінки

Назва закладу освіти _____
_____ клас

У завданнях 1-7 правильне виконання позначте відповідними балами

Номери завдань	Правильно виконані завдання учнями			
	Коваленко І.	Петренко С.	Сидоренко А.
1.				
2.				
3.				
4.				
5.				
6.				
7.				
8.				
9.				
10.				
11.				
Кількість балів				
Загальна кількість балів				
Рівень навчальних досягнень				

Учитель трудового навчання _____ (І. Прізвище)
(підпис)

Таблиця переведення кількості набраних балів у рівні розвитку
громадянської відповідальності

Кількість балів, які набрав учень	Рівень навчальних досягнень
1–6	Початковий
7–13	Середній
14–20	Достатній
21–27	Високий

Додаток И

Розрахунок χ^2_{emp} - критерію розвитку середніх значень показників громадянської відповідальності учнів 5–9 класів за результатами констатувального експерименту

№ п/п	Рівні розвитку середніх значень показників громадянської відповідальності	Відносна оцінка у % середнього рівня		$f'_k - f'_y$	$(f'_k - f'_y)^2$	$\chi^2 = \frac{(f'_k - f'_y)^2}{f'_y}$
		Контрольні класи, f'_k	Експериментальні класи, f'_y			
1.	Високий	17,1	15,1	-2,0	4,0	0,26
2.	Достатній	25,4	25,4	0	0	0
3.	Середній	37,4	38,4	-1,0	1,0	0,03
4.	Початковий	20,1	21,1	-1,0	1,0	0,05
	Разом	100	100	0	$\chi^2_{emp} = 0,34$	

Суттєвість розбіжностей у рівнях вияву середніх значень показників громадянської відповідальності учнів експериментальних і контрольних 5–9 класів стала вихідною умовою для прийняття одного з припущень:

- H_0 : розбіжності рівнів розвитку громадянської відповідальності учнів експериментальної і контрольної груп є недостатньо значущими:
- H_1 : різниця в рівнях розвитку громадянської відповідальності учнів експериментальної і контрольної груп є достатньо значущою.

За наведеними у таблиці рівнями розвитку середніх значень показників громадянської відповідальності знайдемо відносні значення цих рівнів для контрольних (f'_k) та експериментальних (f'_y) груп.

За таблицею χ^2 -критерію (А. Кыверялг, 1980, с. 288) з'ясуємо, що відповідне до трьох ступенів свободи значення $\chi^2_{крит}$ на 95,0% рівні вірогідності дорівнює 7,81. Оскільки знайдене нами при обчисленні значення

$\chi^2_{emp} = 0,34$ є меншим за $\chi^2_{крит}$, то нульову гіпотезу не можна відхилити: оцінки рівнів розвитку середніх значень показників громадянської відповідальності учнів у контрольних та експериментальних класах є досить схожими і розбіжність між ними не є суттєвою. У цьому випадку можна, дотримуючись нульової гіпотези, говорити про несуттєву значущість розбіжностей, зумовлену традиційною методикою розвитку громадянської відповідальності учнів контрольних та експериментальних 5–9 класів у трудовому навчанні.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Полтавський національний педагогічний університет
імені В. Г. Короленка

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА

змістового модуля

«РОЗВИТОК ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ УЧНІВ 5-9 КЛАСІВ
НА УРОКАХ ТРУДОВОГО НАВЧАННЯ»

підготовки здобувачів освітнього ступеня «бакалавр»

Галузь знань	01 Освіта/ Педагогіка
Спеціальність	014.10 Середня освіта (Трудове навчання та технології)

2022 рік

Навчальна програма змістового модуля «Розвиток громадянської відповідальності учнів 5-9 класів на уроках трудового навчання» підготовки здобувачів освітнього ступеня «бакалавр» за спеціальністю 014.10 Середня освіта (Трудове навчання та технології). Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2020. 8 с.

Розробник програми:

Деденєв О. Ю. – аспірант кафедри теорії і методики технологічної освіти Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Навчальну програму змістового модуля «Розвиток громадянської відповідальності учнів 5-9 класів на уроках трудового навчання» обговорено і схвалено на засіданні кафедри теорії і методики технологічної освіти

Протокол засідання кафедри № 23 від 23 серпня 2022 р.

Завідувач кафедри теорії і методики технологічної освіти

_____ Цина А.Ю .

ПОГОДЖЕНО:

Гарант освітньої програми «Середня освіта (Трудове навчання та технології)»

_____ Гриценко Л. О.

Рецензент програми:

Кулик Є. В., доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри основ виробництва та дизайну Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

ВСТУП

Програма вивчення змістового модуля «Розвиток громадянської відповідальності учнів 5-9 класів на уроках трудового навчання» укладена відповідно до освітніх програм підготовки здобувачів освітнього ступеня «бакалавр» спеціальності 014.10 Середня освіта (Трудове навчання та технології).

Предметом вивчення змістового модуля є організаційно-педагогічні засади методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5-9 класів на уроках трудового навчання.

Міждисциплінарні зв'язки: педагогіка, психологія, основи педагогічної майстерності, теорія і методика технологічної освіти.

Мета змістового модуля: навчити майбутніх учителів методиці розвитку громадянської відповідальності учнів 5-9 класів на уроках трудового навчання.

Завдання змістового модуля: розкрити змістову характеристику понятійного конструкту «методика розвитку громадянської відповідальності учнів»; опанувати психолого-педагогічні особливості розвитку громадянської відповідальності учнів; опанувати методикою діагностики сформованості громадянської відповідальності учнів у процесі трудового навчання; вивчити педагогічні умови розвитку громадянської відповідальності учнів 5-9 класів на уроках трудового навчання, опанувати особливості проектування моделі методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5-9 класів на уроках трудового навчання та особливості стимулювання громадянської активності учнів у трудовому навчанні засобами проектно-технологічної діяльності.

1. Інформаційний обсяг навчальної дисципліни

Змістовий субмодуль 1. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ УЧНІВ 5-9 КЛАСІВ НА УРОКАХ ТРУДОВОГО НАВЧАННЯ.

Тема 1. Змістова характеристика понятійного конструкту «методика розвитку громадянської відповідальності учнів»

Методика розвитку в учнів громадянської відповідальності як методика виховання. Методика виховання, як часткова галузь педагогічної науки. Розвиток особистості як процес формування її соціальних якостей в ході виховання та соціалізації. Сутність та зміст понять «розвиток особистості», «громадянськість», «відповідальність». Наукові погляди на громадянську відповідальність. Аналіз нормативно-правових документів галузі освіти. Поняття громадянська відповідальність та його складові показники. Сутність понятійного конструкту «методика розвитку громадянської відповідальності учнів».

Тема 2. Психолого-педагогічні особливості розвитку громадянської відповідальності учнів

Створення сприятливих умов для розвитку громадянської компетентності людини на всіх рівнях освіти. Вітчизняний та зарубіжний досвід громадянської освіти учнівської молоді. Системи громадянської освіти в сучасній Україні. Завдання громадянської освіти. Наскрізна змістова лінія «Громадянська відповідальність» у шкільному предметному навчанні. Розвитку громадянської відповідальності учнів у сучасній освітній практиці. Сучасні психологічні особливості формування громадянської відповідальності учнів як значущого показника особистісної зрілості. Провідні механізми формування громадянської відповідальності людини, як інтегративного критерію її особистісної зрілості: персоналізація, персоніфікація, ідентифікація, цілепокладання, менталізація та рефлексія. Рівні вияву громадянської відповідальності. Види вияву та типи відповідальності людини.

Тема 3. Діагностика сформованості громадянської відповідальності учнів у процесі трудового навчання

Ефективність розвитку громадянської відповідальності учнів у трудовому навчанні. Компонентний склад громадянської відповідальності як ключової компетентності. Потенціал громадянської компетентності в технологічній освітній галузі. Вияви громадянської відповідальності серед вимог до обов'язкових результатів навчання учнів у технологічній освітній галузі. Вияви громадянської відповідальності у змісті модельних навчальних програм із технологій 5–6 класи. Система діагностування ключової компетентності з громадянської відповідальності учнів під час трудового навчання. Семестрове оцінювання розвитку складових громадянської відповідальності учнів. Критерії, показники та рівні розвитку громадянської відповідальності в освітній діяльності учнів ЗЗСО.

Змістовий субмодуль 2. МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ УЧНІВ 5-9 КЛАСІВ НА УРОКАХ ТРУДОВОГО НАВЧАННЯ

Тема 1. Педагогічні умови розвитку громадянської відповідальності учнів 5-9 класів на уроках трудового навчання

Сутність понятійного конструкту «педагогічні умови розвитку громадянської відповідальності». Використання перевірених психолого-педагогічною практикою структурних концепцій розвитку особистості для обґрунтування педагогічних технологій формування в учнів громадянської відповідальності. Наскрізний характер формування в учнів громадянської відповідальності в предметному трудовому навчанні, застосування педагогічних технологій розвитку громадянської відповідальності та дидактична взаємодія всіх учасників освітнього процесу. Організаційні умови,

самоорганізації (організації) діяльності із прояву громадянської активності та відповідальності, впровадження демократичних основ в життя ЗЗСО, координація роботи батьків, учнів та педагогів у навчально-виховному процесі, створення триетапної системи забезпечення розвитку громадянської відповідальності учнів (когнітивно-, діяльнісно- та особистісно-орієнтований етапи), розширення видів діяльності з розвитку громадянської відповідальності учнів.

Тема 2. Проєктування моделі методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання

Структурні блоки моделі методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання: концептуально-цільовий, змістово-процесуальний та результативно-діагностичний. Мета, завдання і структурні концепції розвитку громадянської відповідальності особистості. Загальні принципи виховання. Принципи розвитку громадянської відповідальності. Етапи розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання. Зміст наскрізної змістової лінії «Громадянська відповідальність». Методи розвитку громадянської відповідальності. Критерії оцінювання та рівні розвитку громадянської відповідальності учнів.

Тема 3. Стимулювання громадянської активності учнів у трудовому навчанні засобами проєктно-технологічної діяльності

Стимулювання громадянської активності учнівської молоді як важливий чинник становлення та розвитку громадянського суспільства, здійснення демократичних реформ в Україні. Психолого-педагогічні особливості формування громадянської активності. Мета виховання соціальної активності учнівської молоді. Процес розвитку громадянської активності учнів у трудовому навчанні. Зміст виховання громадянської активності учнів на уроках трудового навчання. Рівні стимулювання громадянської активності. Провідні закономірності виховання громадянської активності учнів засобами проєктної діяльності. Методика стимулювання громадянської активності учнів в трудовому навчанні засобами проєктно-технологічної діяльності. Поетапне стимулювання громадянської активності учнів у трудовому навчанні засобами проєктно-технологічної діяльності.

2. Рекомендована література

1. Беремо участь у демократії : плани уроків з питань освіти для демократичного громадянства та освіти прав людини для старших класів середньої школи / Р. Голлоб, В. Вайдінгер. Пер. з англ. та адаптація Л. І. Паращенко, Ю. О. Молчанової; за заг. ред. укр. версії Н. Г. Протасова.

Київ: Основа, 2016. Том 4. URL: <https://www.living-democracy.com/uk/textbooks/volume-4/> (дата звернення: 15.02.2022)

2. Волик І. А., Цина В.І. Структура та особливості формування громадянської відповідальності учнів основної школи. *Педагогічні науки*. Полтава, 2018. С. 10–14.

3. Волик І., Цина В. Психолого-педагогічні основи підготовки майбутніх учителів-філологів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи. *Молодь і ринок*. Щомісячний науково-педагогічний журнал. Дрогобич, 2022. № 2 (200) лютий. С. 72–77.

4. Голіна І. В., Кияшко Л. О. Місце громадянської активності у процесі формування особистості як суб'єкта політичного життя. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. 2002. №771. Серія: Психологія. №2. С. 65–74.

5. Голлоб Р., Вайдінгер В. «Зростаємо в демократії»: плани уроків для початкового рівня з питань освіти для демократичного громадянства та освіти прав людини для загальноосвітніх навчальних закладів / Пер. з англ. та адаптація О. В. Овчарук. Київ: Основа, 2012. Том 2. URL: <http://www.living-democracy.com.ua/textbooks/volume-2/> (дата звернення: 06.09.2022)

6. Громадянська відповідальність: 80 вправ для формування громадянської та соціальної компетентностей під час вивчення різних шкільних предметів. 5-9 клас. Посібник для вчителя / Рафальська М., Боярчук О., Герасим Н. та ін. Київ: [б.в.], 2017. 136 с.

7. Деденєв О. Ю., Цина А. Ю. Методи формування громадянської відповідальності учнів основної школи на уроках трудового навчання. *Вісник національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка*. Вип. 12 (168). Серія: Педагогічні науки. Чернігів: Редакційно-видавничий відділ НУЧК імені Т. Г. Шевченка, 2021. С. 101-105.

8. Деденєв О., Цина А. Дослідно-експериментальна перевірка сформованості громадянської відповідальності учнів у трудовому навчанні. *Педагогічні науки: науковий журнал*. / Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Полтава, 2022. Вип. 79. С. 16-21. DOI <https://doi.org/10.33989/2524-2474.2022.79.264514>

9. Живемо в демократії: плани уроків з питань освіти для демократичного громадянства та освіти прав людини для загальноосвітніх навчальних закладів. Т. 3. Київ: НАДУ, 2009.

10. Компасито: пособие по обучению детей правам человека. Совет Европы, 2008. URL: <http://www.eyscb.coe.int/compasito/ru/> (дата звернення: 06.09.2022).

11. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності: проект. *Педагогічна газета*. 2000. № 6. С. 4.

12. Макаренко А. С. Методика виховної роботи. Київ: Рад. школа, 1990. 336 с.

13. Навчання демократії: збірник практичних занять з освіти дітей для демократичного громадянства та освіти з прав людини / Р. Голлоб, П. Крапф.

Пер. з англ. та адаптація Н. Г. Протасової. Том 6. URL: <http://www.living-democracy.com.ua/textbooks/volume-6/> (дата звернення: 10.11.2019).

14. Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи. URL: <http://mon.gov.ua/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8%202016/12/05/konczercziya.pdf> (дата звернення: 17.08.2019).

15. Овчарук О. В. Характеристики освіти для демократичного громадянства: європейський контекст. *Постметодика*. 2013 (3). URL: <http://lib.iitta.gov.ua/1103> (дата звернення: 19.10.2022)

16. Посібник з освіти в галузі прав людини за участі молоді «Компас». URL: <http://www.coe.int/uk/web/compass/where-do-you-stand-> (дата звернення: 19.10.2022).

17. Посібник з освіти дітей правам людини «Компасіто». URL: http://www.eycb.coe.int/compasito/ru/chapter_4/4_37/asp (дата звернення: 23.09.2022)

18. Скажи своє слово: посібник з переглянутої Європейської хартії про участь молодих людей у місцевому та регіональному житті. URL: <https://rm.coe.int/have-your-say-manual-ukr/1680789a84> (дата звернення: 12.10.2022)

19. Сковорода Г.С. Твори: У 2-х т. Київ: Обереги, 1994.

20. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: в 5 т. Київ: Рад. школа. Т. 4, 1977. 640 с.

21. Трудове навчання. 5-9 класи: практ. посібник для вчителів / С. М. Дятленко, Р. М. Лещук, О. Ю. Медвідь; упоряд. С. М. Дятленко; за заг. ред. А. І. Терещука. Харків: Ранок, 2017. 128 с.

22. Prasanth J. K. *Methods Of Teaching Civics. Discovery Publishing House*. 2004. 280 p.

23. Volyk I. A., Tsina V. I. *Innovative Pedagogical Technologies for Forming Civic Responsibility for 7-8 Grade Students. Emergence of public development: financial and legal aspects: monograph /Yu. Pasichnyk and etc.: [Ed. by Doctor of Economic Sciences, Prof. Pasichnyk Yu.]: collective monograph. Agenda Publishing House, Coventry, United Kingdom, 2019. P. 705-714.*

3. Інформаційні ресурси

1. <http://trudove.org.ua> – сайт «Трудове навчання», містить матеріали, які безпосередньо необхідні вчителю трудового навчання, креслення: розробки уроків, роздатковий матеріал, технологічна документація, креслення виробів, фотогалереї..

2. Літературно-методичні фонди кафедри теорії і методики технологічної освіти, електронні ресурси комп'ютерних класів факультетів, а також бібліотеки Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки імені І.П. Котляревського (адреса: м. Полтава, вул. Небесної сотні 13).

4. Форма підсумкового контролю успішності навчання: залік.

5. Засоби діагностики успішності навчання:

– *теоретичні*: усна відповідь, участь у навчальному діалозі, відповідь на поставлене викладачем проблемне питання, виконання завдань у структурі лекцій, винесених на самостійне опрацювання, ознайомлення з державними документами тощо, законспектована відповідь на питання самопідготовки, конспект першоджерел до однієї з тем змістового модуля, анотація прочитаної наукової літератури з теми модуля, бібліографічний покажчик наукових статей щодо розкриття актуальних проблем формування громадянської відповідальності, конспект з теми модуля, що не включений до змісту навчальної програми, написання контрольних модульних робіт;

– *практичні*: виконання практично-дослідницьких вправ і завдань, участь у моделюванні педагогічної ситуації, розв'язання проблемних ситуацій, виконання письмових робіт, термінологічний диктант, виконання тестових завдань;

– *творчі*: участь у роботі наукової творчої групи, індивідуальна науково-дослідна експериментальна робота, участь в олімпіадах, написання і захист реферату, підготовка наукової публікації, виступ на конференції, виготовлення наочного матеріалу (схем, діаграм, таблиць) до практичних і лабораторних занять.

Додаток Л

Розрахунок $\chi^2_{emp.}$ - критерію розвитку середніх показників розвитку громадянської відповідальності учнів контрольних та експериментальних 5–9 класів після завершення формувального та контрольного експериментів в умовах освітнього простору ЗЗСО

№ п/п	Рівні вияву громадянської відповідальності	Відносна оцінка середнього рівня, %		$f'_k - f'_y$	$(f'_k - f'_y)^2$	$\chi^2_{emp.} = (f'_k - f'_y)^2 : f'_y$
		Контроль-них класів, f'_k	Експери-ментальних класів, f'_y			
1.	Високий 10-12 балів	17,0	26,6	- 9,6	92,2	3,5
2.	Достатній 7-9 балів	26,7	37,6	- 10,9	118,8	3,2
3.	Середній 4-6 балів	37,5	27,3	+10,2	104,0	3,8
4.	Початковий 1-3 бали	18,8	8,5	+10,3	106,1	12,5
	Разом	100,0	100,0	0	$\chi^2_{emp.} = 23,0$	

Суттєвість розбіжностей у рівнях вияву середніх показників розвитку громадянської відповідальності учнями експериментальних та контрольних класів стала вихідною умовою для прийняття одного з припущень:

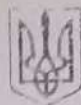
– H_0 : розбіжності рівнів вияву середніх показників розвитку громадянської відповідальності учнів експериментальних та контрольних класів є недостатньо значущими;

– H_1 : різниця в рівнях вияву середніх показників розвитку громадянської відповідальності учнів експериментальних та контрольних класів є достатньо значущою.

За наведеними у таблиці значеннями рівнів вияву середніх показників розвитку громадянської відповідальності учнів знайдемо відносні значення цих рівнів для контрольних (f'_k) та експериментальних (f'_y) класів.

За таблицею χ^2 -критерію (А. Кыверялг, 1980, с. 288) з'ясуємо, що відповідне до трьох ступенів свободи значення $\chi^2_{крит}$ на 95,0% рівні вірогідності дорівнює 7,81. Оскільки знайдене нами при обчисленні значення $\chi^2_{emp} = 23,0$ є суттєво більшим за $\chi^2_{крит}$, то нульову гіпотезу можна відхилити: оцінки рівнів вияву середніх показників розвитку громадянської відповідальності учнів експериментальних і контрольних класів є не схожими і розбіжність між ними є суттєвою. У цьому випадку можна, відкидаючи нульову гіпотезу, говорити про суттєву значущість розбіжностей, зумовлену впливом експериментальних чинників та визнати дієвість взаємозв'язку між упровадженою моделлю методики розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання і рівнями її розвитку в учнів 5-9-х класів.

Довідки про впровадження

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПОЛТАВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Г. КОРОЛЕНКА

вул. Остроградського, 2 м. Полтава, 36003, тел. (0532) 52-58-67
E-mail: allmail@pnpu.edu.ua код ЗКПО 31035253

30.10.2023 № 2632/01.35/53 на № _____ від _____

Довідка

про впровадження результатів дисертаційної роботи
Деденєва Олександра Юрійовича
на тему «Методика розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках
трудового навчання»
за освітньо-науковою програмою «Середня освіта (Трудове навчання та технології)»

Дослідницько-експериментальна робота з впровадження положень, висновків, рекомендацій, викладених у дисертаційній роботі О. Деденєва «Методика розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання» здійснювалась на базі факультету технологій та дизайну Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. В лекційні курси професійно-орієнтованих дисциплін було введено додаткові теми для удосконалення їхнього змісту з метою формування у студентів готовності здійснювати розвиток громадянської відповідальності учнів 5-9 класів на уроках трудового навчання. У навчальний процес бакалаврату було впроваджено змістовий модуль «Розвиток громадянської відповідальності учнів 5-9 класів на уроках трудового навчання».

Основні положення проведеного дослідження, методичні рекомендації дисертанта щодо підвищення якості підготовки майбутніх бакалаврів трудового навчання та технологій до розвитку громадянської відповідальності учнів 5-9 класів на уроках трудового навчання на основі методологічних підходів та реалізації структурних концепцій розвитку особистості отримали позитивну оцінку під час впровадження.

Дисертантом окреслені етапи розвитку громадянської відповідальності учнів у контексті активізації інноваційних процесів у технологічній освіті, створення умов для формування у бакалаврів середньої освіти готовності до застосування інноваційних методів розвитку громадянської відповідальності учнів.

Результати дослідження О. Деденєва використовувались під час вивчення бакалаврами середньої освіти дисциплін циклу професійної підготовки, що сприяло активізації навчально-виховного процесу та цілеспрямованому формуванню у майбутніх бакалаврів готовності застосовувати алгоритми взаємодії учасників освітнього процесу, до дотримання учнями етикету задля створення позитивного іміджу, до раціонального використання ними конструкційних матеріалів з обґрунтуванням своєї позиції в питаннях ресурсозбереження та використання екологічно чистих технологій.

Запропонована експериментальна методика виявилася ефективною, про що констатовано на засіданні кафедри теорії і методик технологічної освіти (протокол № 16 від 24 жовтня 2023 р.).

Довідка видана для подання до спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій.

Проректор із наукової роботи

Василь ФАЗАН

ВІДДІЛ ОСВІТИ ШИШАЦЬКОЇ СЕЛИЩНОЇ РАДИ
ВЕЛИКОБУЗІВСЬКИЙ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНИЙ КОМПЛЕКС
**«ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД І-ІІІ СТУПЕНІВ-
 ДОШКІЛЬНИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД»**
ШИШАЦЬКОЇ СЕЛИЩНОЇ РАДИ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
 вул. Шкільна, 29, с. Велика Бузова, Миргородський район, Полтавська область, 38041
 тел. 8 (05352) 96-4-40, e-mail: velbuz@ukr.net Код ЄДРПОУ 21064748

02.11.2023 № 64

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Деденева Олександра Юрійовича

«Методика розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання» у Великобузівському навчально-виховному комплексі «Загальноосвітній навчальний заклад І-ІІІ ступенів-дошкільний навчальний заклад» Шишацької селищної ради Полтавської області, поданого на здобуття ступеня вищої освіти доктора філософії за спеціальністю 014 Середня освіта (за предметними спеціальностями) 01 «Освіта/Педагогіка»

З метою розширення можливостей реалізації завдань трудового навчання учнів у позаурочний час на базі Великобузівського навчально-виховного комплексу «Загальноосвітній навчальний заклад І-ІІІ ступенів-дошкільний навчальний заклад» Шишацької селищної ради Полтавської області у 2023 р. проводилася апробація розроблених Деденевим О. Ю. методичних рекомендацій, спрямованих на підвищення ефективності розвитку громадянської відповідальності учнів 5-9 класів на уроках трудового навчання засобами компетентнісного, особистісно орієнтованого та діяльнісного підходів. Результати впровадження засвідчили приріст показників розвитку громадянської відповідальності школярів та зростання мотивації громадянської активності учнів у трудовому навчанні засобами проектно-технологічної діяльності.

Проведена апробаційна робота виявила дієвість запропонованих автором педагогічних умов розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів, які відповідають вимогам сьогодення до модернізації трудового навчання в основній школі, забезпечують ефективну організацію діяльності із прояву громадянської активності та відповідальності, впровадження демократичних основ в життя ЗЗСО, координацію роботи батьків, учнів та педагогів у навчально-виховному процесі, дають змогу успішно використовувати інтерактивні методи розвитку громадянської відповідальності учнів у трудовому навчанні, про що свідчать отримані результати впровадження.

Вищевказане дає підстави рекомендувати розроблену і апробовану Деденевим О. Ю. методику розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання до впровадження в навчальний процес інших закладів загальної середньої освіти.

Довідка видана для подання за місцем захисту дисертації.

Директор

Ольга ПОПОВИЧ

Ліцей №32

«Європейський» Полтавської міської ради

вул. Курчатова, 8/9 м. Полтава, 36034, тел.66-54-11,

e-mail: poltavagimnasia32@ukr.net Код ЄДРПОУ 21065653

Від 03.11.2023 року № 1072

На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Деденсва Олександра Юрійовича
**„Методика розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9
класів на уроках трудового навчання”**
у Ліцеї № 32 «Європейський» Полтавської міської ради,
поданого на здобуття ступеня вищої освіти доктора філософії
зі спеціальності 014 Середня освіта (за предметними спеціальностями)
01 «Освіта/Педагогіка»

Упродовж 2023 р. на уроках трудового навчання Ліцею № 32 «Європейський» Полтавської міської ради була проведена апробація розробленої Деденсвим О.Ю. методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5-9 класів на уроках трудового навчання та перевірені результати експерименту з проблеми дослідження.

Отримані результати свідчать, що розроблена експериментальна методика сприяє дієвому підвищенню рівня розвитку громадянської відповідальності учнів 5-9-х класів на уроках трудового навчання та ефективно впливає на їхню підготовку до майбутньої трудової діяльності. Рівень сформованості громадянської відповідальності учнів школярів у класах, які навчалися за розробленою методикою, суттєво підвищився, про що говорить аналіз результатів моніторингу знань, умінь і ціннісних ставлень школярів до та після впровадження результатів дослідження.

Запропоновані Деденсвим О.Ю., з позицій структурних концепцій розвитку особистості, методи розвитку громадянської відповідальності учнів 5-9 класів та апробовані особливості їхнього застосування у трудовому навчанні сприяють поетапному стимулюванню громадянської активності учнів у трудовому навчанні засобами проектно-технологічної діяльності і можуть бути рекомендовані для впровадження у процес трудового навчання закладів загальної середньої освіти.

Довідка видана для подання за місцем захисту дисертації.

Директор Ліцею № 32

Олександр ЗАРУБЕНКО

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної роботи Деденєва Олександра Юрійовича на тему «МЕТОДИКА РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ УЧНІВ 5-9 КЛАСІВ НА УРОКАХ ТРУДОВОГО НАВЧАННЯ»

у Ліцеї № 14 «Здоров'я» Полтавської міської ради, поданої на здобуття ступеня вищої освіти доктора філософії за освітньо науковою програмою «Середня освіта (за предметними спеціальностями)» галузі знань 01 Освіта/Педагогіка

У 2023 н. р. під час навчання учнів основної школи у Ліцеї № 14 «Здоров'я», за матеріалами дослідження аспіранта Деденєва О. Ю., проводилося впровадження методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5-9 класів на уроках трудового навчання та здійснена перевірка її результативності.

На основі теоретико-практичного аналізу науково-методичної літератури з громадянського виховання обґрунтовано методику розвитку громадянської відповідальності учнів 5-9 класів на уроках трудового навчання. Визначені педагогічні умови розвитку громадянської відповідальності учнів, особливості стимулювання громадянської активності учнів у трудовому навчанні засобами проєктно-технологічної діяльності.

Застосування впродовж впровадження в 5-9-х класах методики розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання сприяло позитивній динаміці формування складових громадянської відповідальності школярів на високому і достатньому рівнях.

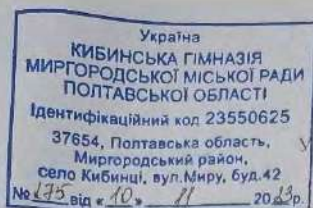
Вважаємо, що розроблені Деденєвим О. Ю. методи системного планування та організації розвитку громадянської відповідальності учнів у трудовому навчанні мають достатню педагогічну ефективність і можуть бути рекомендовані до використання під час навчання і виховання учнів 5-9 класів.

Довідка видана для подання за місцем захисту дисертації

Директор Ліцею № 14
«Здоров'я» Полтавської
міської ради

Віра ПІДДУБНА

УПРАВЛІННЯ ОСВІТИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ
МИРГОРОДСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ
КИБИНСЬКА ГІМНАЗІЯ

МИРГОРОДСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

вул. Миру, 42, с. Кибинці, Миргородський р-н, Полтавська область, 37654, тел. (05355) 3-32-85

E-mail: kibunzy@ukr.net, Код ЄДРПОУ 23550625

ДОВІДКА ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ

**результатів дисертаційної роботи Деденєва Олександра Юрійовича на тему
«Методика розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на
уроках трудового навчання»**

у Кибинській гімназії Миргородської міської ради Полтавської області, поданої на
здобуття ступеня вищої освіти доктора філософії за освітньо науковою програмою
«Середня освіта (Трудове навчання та технології)» галузі знань

01 Освіта/Педагогіка

Дисертаційна робота аспіранта кафедри теорії і методики технологічної освіти факультету технологій та дизайну Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка Деденєва О. Ю. присвячена визначенню науково-теоретичних основ, дослідженню ефективності методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання. Автором обґрунтовані концептуальні засади планування і здійснення розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання та розроблена дієва методика стимулювання громадянської активності учнів у трудовому навчанні засобами проектно-технологічної діяльності.

Впровадження результатів дослідження виявило суттєву значущість різниці між показниками рівнів розвитку показників громадянської відповідальності школярів 5–9 класів, що є свідченням позитивного впливу експериментального чинника – поетапного застосування автором методів реалізації наскрізної змістової лінії «Громадянська відповідальність» у змісті трудового навчання, якими був забезпечений дієвий взаємозв'язок між використанням засобів проектно-технологічної діяльності та підвищенням рівня мотивації громадянської активності учнів у трудовому навчанні, сформованістю умінь емоційно-психологічного впливу, позитивними образними почуттями, впровадженням демократичних основ в життя ЗЗСО, координацією роботи батьків, учнів та педагогів у навчально-виховному процесі.

Вважаємо, що розроблені Деденєвим О. Ю. організаційно-педагогічні умови та методика розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання мають достатню педагогічну ефективність і можуть бути рекомендовані до використання в ЗЗСО.

Довідка видана для подання за місцем захисту дисертації

Директор

Лариса ЛИСЕНКО